MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVI

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1999

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVI

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1999

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

A kötetben megjelent tanulmányokat Sebestyén Árpád és Jakab László lektorálta.

© *Sebestyén Árpád,* 1999

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Szabó József
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a PIREMON Kisvállalat nyomdaüzemében
Debrecen-Szikgát

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 3–24

DEBRECEN
1999.

Hangzó és írott anyanyelvünk

Anyanyelv: beszélés és megértés

Az anyanyelv mint a tudományos vizsgálódás tárgya szinte kimeríthetetlen. Évszázadok óta írnak róla, összehasonlítják, jellemzik, megismertetnek vele, s mégis újabb és újabb tényeket, sajátosságokat tárhatunk, fedezhetünk fel benne, ha tüzetesen szemléljük. Miért lehetséges ez? A nyelv változik, de változása magában hordozza a múltat, eredménye a jelen, s formája, valamint az a mód, ahogyan alakult és alakul, bölcsője a jövőnek. A nyelv határtalanul gazdag; nemcsak a kisgyermek éli át a felfedezésével járó élményt, hanem a felnőtt is, különösen az, aki tudatosan keresi az élményt kiváltó lehetőségeket.

Az anyanyelv egységes egész, de mégis sokféle; az egyetlen olyan emberi képesség, hogy mind a létrehozására, mind a felfogására képesek vagyunk. Felnőttként ismereteink mintegy 83%-át a vizuális és több, mint 10%-át az akusztikus csatorna révén, vagyis az információk többségét olvasással és beszédfeldolgozással szerezzük. Mindennek eszköze az anyanyelv, annak hangzó és írott formája. A pszicholingvisztika tudományának egyik alapkérdése a nyelvelsajátítással kapcsolatosan, hogy vajon „hogyan kerül" a kisgyermek fejébe a nyelv? Miként válik képessé az őt körülvevő világból jövő akusztikus élményrengetegből felismerni, kiszűrni azt, amit beszédnek nevezünk? Ma már többé-kevésbé biztos válaszokat adhatunk e kérdésekre; ez azonban mégsem csökkenti azt a csodálatot, amit minden felnőtt, különösen minden szülő érez, amikor átéli az anyanyelv születését saját gyermekében. Ez az élmény szinte megismétlődik akkor, amikor a gyermek birtokba veszi az írott nyelvet, azaz olvasóvá és íróvá válik. Sokan nem is tudják, hogy a kettő között milyen szoros a kapcsolat. A hangzó nyelvet alig három év alatt alapszinten elsajátítja a gyermek, majd egy-két év alatt megtanulja ennek a hangzó jelrendszernek az írásos változatát. Ahhoz azonban, hogy „mesteri" szinten használja mindkettőt, bizony sok-sok évnek kell eltelnie. S még többnek ahhoz, hogy képesek legyünk e bonyolult elsajátítási, tanulási folyamatokat pontosan megismerni, leírni, értelmezni.

Az anyanyelvüket használók csaknem mindegyike arra a kérdésre, hogy vajon mi a beszéd, gondolkodás nélkül azt a tevékenységet jelölné meg, amelynek eredményeképpen gondolatainkat kifejezzük, vagyis beszélünk. A nyelvész azt mondja, ez a beszédprodukció, a beszélés. A beszéd azonban több ennél, hiszen

akkor is beszédtevékenységet folytatunk, amikor mások közléseit hallgatjuk, értelmezzük. A szakember azt mondja, ez a beszédfeldolgozás, a beszédmegértés. A hangzó nyelv, vagyis a beszéd tehát két nagy részre osztható, és ez a két mechanizmus számos részfolyamatból épül fel. Ezeknek a részfolyamatoknak a relatív együttműködése biztosítja a beszéd mindkét oldalának megvalósulását, vagyis a beszélést és a beszédmegértést. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy beszéléskor anyanyelvünket használjuk, azaz hol létrehozzuk, hol felfogjuk. Minthogy mindkét folyamat működtetésére képesek vagyunk, hol beszélők, hol hallgatók vagyunk, sőt — az agyi működések rendkívüli koordinációja révén — a beszéd használata közben más tevékenységeket is végezhetünk. Képesek vagyunk beszélni vagy megérteni az elhangzó közléseket evés, horgolás, fűrészelés, rajzolás vagy főzés közben. Beszélünk és feldolgozzuk a beszédet zajos környezetben és akkor is, ha a beszédpartner nincs is jelen (pl. telefonáláskor). Sőt, az írott nyelv közvetítésével a kommunikációs partner léte sem szükséges. A hangzó és az írott anyanyelv egyfajta sajátos közeledése, amelynek során mintegy az időfaktor válik viszonylagossá: az internet nyújtotta kommunikáció (vö. BÓDI 1998) azon fajtája, amikor a gondolataikat megosztók csaknem egyidejűleg, bár írásban, mégis a beszélt nyelvre emlékeztetően továbbítják közléseiket csaknem azonos időben.

A beszédkommunikáció mint körfolyamat

A beszéd sajátos körfolyamatban valósul meg, amely leggyakrabban két ember között zajlik. Természetesen többen is lehetnek résztvevői a folyamatnak, a működés ekkor is ugyanaz, csupán a résztvevők „szerepe" változik. Ismert és divatos idegen szóval ezt a folyamatot kommunikációs láncnak is nevezik. Ez a kommunikációs lánc vagy körfolyamat a mindenkori beszélő és hallgató (vagy hallgatók) viszonyában zajlik. A beszélő természetesen bármely pillanatban hallgatóvá, a hallgató pedig beszélővé válhat, a résztvevők előbb említett szerepváltásának megfelelően.

Hogyan működik ez a körfolyamat? Az agyban megfogalmazódott gondolat (**G**) — bonyolult neurológiai utasítások sorozatán keresztül — a megfelelő transzformációkkal eljut az artikulációs, azaz a beszédképzési területre (**K**). Itt mozgássorrá alakul át (beszédhangok, hangkapcsolatok, szövegek képzése), amely mozgássor — elhagyva az ajkakat — a levegő közvetítésével jut el a hallgató(k)hoz. A levegőben mint akusztikai hullámforma (**A**) továbbítódik, amelyre a fizikai akusztika törvényei érvényesek. A fülhöz eljutva, működésbe lép a hallási rendszer (**H**), amely felfogja, feldolgozza, majd továbbítja a kapott jelet. Ez továbbra is tartalmazza az eredeti információt, a gondolatot. A hallásra hierarchikusan ráépülő beszédészlelési (**É**) folyamatok teszik lehetővé az akusztikai jel és a neki megfelelő, konvencionális nyelvi jel azonosítását, felismerését. A működéssorozatot általában a vizuális csatorna is segíti (**V**), növeli a dekódolási

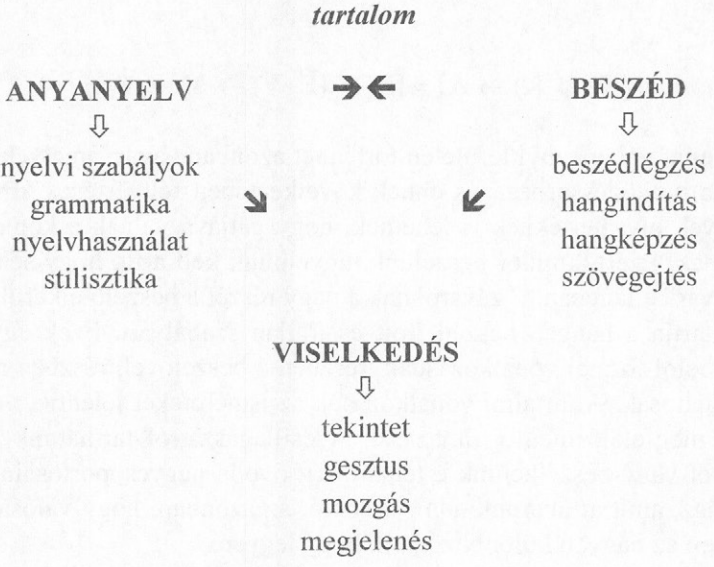
biztonságot. A beszédre jellemző ajakmozgásoknak (és egyéb vizuális élményeknek) a látás segítségével történő feldolgozása és beépülése a folyamatba nemcsak a hallássérült, hanem az ép halló emberek számára is fontos. A beszélő szájmozgásából kapott információ átlagosan 20-25%-kal segíti a beszéd megértését, hallássérülés esetén ez az érték akár 70-80% is lehet. A megértés során (**M**) ugyancsak igen összetett folyamatok játszódnak le, az adott nyelv szerkezeteinek és a szavak, kifejezések jelentésének, szemantikai és pragmatikai sajátosságainak a feldolgozásával. Mindezek végeredményeként az elhangzottak legmagasabb rendű értelmezését teszik lehetővé (**Ér**). Ha a teljes körfolyamat működése zavartalan, akkor létrejön a megértés, amely adott esetben szerepcserét eredményezhet a hallgató és a beszélő kapcsolatában (ekkor lesz a beszélőből hallgató, a hallgatóból pedig beszélő). Ha képletszerűen akarjuk szemléltetni a folyamatot, akkor a sikeres beszédkommunikációt a következőképpen kell ábrázolnunk:

$$[(G \rightarrow K) \rightarrow A] = [H \rightarrow (É+V) \rightarrow M \rightarrow Ér)]$$

A folyamat valamennyi területén történhet azonban zavar, amelyek elbizonytalanítják a működéssorozat, és ennek következtében félreértések következhetnek, amelyek oly mértékűek is lehetnek, hogy gátjává válnak a kommunikáció folytatásának. Ezért, amikor beszélünk, ügyelnünk kell arra, hogy sehol ne történjen „zavar" a láncban. E zavaroknak a nagy részét a beszélő elkerülheti azzal, hogy megtartja a hangzó beszéd írott és íratlan szabályait. Ezek egyfelől tartalmi, másfelől formai vonatkozásúak, részben a beszélővel, részben a hallgatóval kapcsolatosak. A tartalmi vonatkozások az ismereteket jelentik, valamint az ismeretek megfelelő megfogalmazását. A csillagászatról tarthatunk akadémiai székfoglalót vagy beszélhetünk e témáról az óvoda nagycsoportosainak. Az ismerethalmaz, amit át akarunk adni, hasonló, az azonban, hogy valóságosan mit mondunk el, az nagyon különböző kell, hogy legyen.

A formai vonatkozások a nyelv formai, szerkezeti, stilisztikai sajátosságait jelentik. Ezen egyfelől az adott tartalomnak legmegfelelőbb nyelvi formát, az adott beszédhelyzetnek is adekvát kifejezéseket értjük, valamint a mindenkori meghangosítás, azaz az artikuláció, a kiejtés szabályait. Nem mindenki számára lesz érthető az a kérdés, hogy*: Mék pók nyomi a lóvét?* ('Ki fizet?') — különösen akkor, ha az artikuláció is pongyola. Ugyancsak kevesek számára lesz érthető az a kijelentés, hogy *A kódexek által a bojárérdekek határán kívül vagy éppen az áruviszonyok területén már a földesúri érdekekkel is azonosítható jogintézmények egész sora vált befogadhatóvá.* Mindig ügyelnünk kell a beszédhelyzet, illetőleg a közvetítő csatorna sajátosságaira is (a külső zajokra, a környezet akusztikai jellemzőire). Nem utolsó sorban pedig figyelemmel kell lennünk a beszédpartner(ek)re, hiszen életkoruk, beszédbeli jártasságuk, az adott téma

iránti hozzáállásuk stb. meghatározza a beszélő beszédtevékenységét. Óvodásokhoz éppúgy lassabb tempóban, vizuálisan jól feldolgozható, pontos artikulációval és a sokszorosan összetett mondatok kerülésével kell beszélnünk, mint az idős emberekhez. A lassúbb beszédtempót és jó artikulációt nem helyettesíti a hangerő növelése! Mindehhez nagyban hozzájárulnak a beszédviselkedés nemverbális sajátosságai (mimika, gesztusok, mozgás, „külső" megjelenés, vö. GÓSY 1997b). A beszélőnek — még ha a kommunikáció két ember között zajlik is — mindig pontosan tudnia kell a beszélgetés célját, ismernie kell a hallgatóságot (nem személy szerint természetesen, hanem azt kell tudnia, hogy ki(k)nek beszél), s mindezt annak a helyzetnek a keretében kell megterveznie, amely helyzetben a beszélgetés zajlik. Az 1. ábra a hangos megszólalás tényezőit összegzi:

A beszédprodukció folyamatáról

A tulajdonképpeni beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt az annak megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. Ez csak olyankor válik egyértelművé, ha valamilyen okból a gondolatot többször „átfogalmazzuk", avagy ha magát a kialakított nyelvi formát változtatgatjuk. Klasszikus példája ennek az igazmondó juhászlegény, aki mind a gondolatot, mind az ahhoz tartozó nyelvi formát igyekszik különféleképpen létrehozni, amikor több ízben elpróbálja, hogy miként mondja el

Mátyás királynak az aranyszőrű bárány történetét. Napjainkban valamennyien átéljük a juhászlegény próbálkozásait, amikor megtervezzük például, hogyan mondjuk el panaszainkat az orvosnak vagy a szülői fogadóórán a tanárnak (ezek a már nyelvi jelekkel megvalósított gondolatok rendszerint nem meghangosított közlések). (Az írásos fogalmazás során természetesen minden alkalommal szembesülünk az „alakító-javító" folyamattal.)

Az átlagos, mindennapi beszélgetések során nincs mód a beszédprodukciót megelőző folyamatok állandó korrekciójára vagy újratervezésére; ennélfogva a tervezés és a kivitelezés nem mindig áll összhangban. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését sajátosan akadályozó folyamatok. Mit értünk ezen? A spontán közlések két alapvető csoportra oszthatók. Az egyik esetben a beszélő felkészül a beszédre, a gondolatait többé-kevésbé összerendezi, de a megfelelő nyelvi formát az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá. A második esetben semmilyen beszédtervezés nem előzi meg az aktuális közlést; mind a gondolatok kialakulása, mind a kivitelezés az adott helyzetben történik meg. Ez utóbbi a szorosabb értelemben vett spontán beszéd (vö. FÁBRICZ 1988: 77). Mindkét esetben, de különösen az utóbbiban a beszédtervezési folyamatok — összetettségüknél, változékonyságuknál, néha kialakulatlanságuknál fogva — megnehezítik azt, hogy a beszélő csaknem azonos időben sikeresen megtalálja a megfelelő nyelvi formát. Gyakori az is, hogy a beszélő nem elégedett a kivitelezett nyelvi formával, az elhangzáskor már korrigálja a lexikális egysége(ke)t, a szerkezetet vagy mindkettőt, mindez pedig azonnal visszahat a beszédtervezési folyamat alakulására (vö. GÓSY 1998). Az ún. interpretatív beszéd során, amikor mások (ritkábban magunk) által előre megfogalmazott, írott szövegeket hangosítunk meg, a beszédtervezési működések elmaradnak, hiszen azok eredménye már készen van, a beszélő felolvassa vagy emlékezetből idézi a korábban megfogalmazottakat. Ekkor a beszélőnek a kivitelezésre kell összpontosítania (rendszerint ennek gyakorlására is lehetősége van), vagyis a beszédprodukció mintegy leszűkül a beszédkivitelezésre, a meghangosításra. Ennek nyelvspecifikus szabályaival, stratégiáival és lehetőségeivel foglalkozik a beszédtechnika (vö. NAGY 1947; HERNÁDI 1978; FISCHER 1967; stb.).

A spontán módon közölni szándékozott gondolat megfogalmazása két folyamatból alakul ki. Az elsőt makrotervezésnek, a másodikat mikrotervezésnek nevezhetjük (LEVELT 1989). A makrotervezés során a beszélő nagy vonalakban behatárolja, hogy mit is kíván közölni, milyen céllal, milyen elvárásokkal, de ekkor semmilyen részlettervezés még nem történik. A mikrotervezés gyakorlatilag azonnal a makrotervezés eredményének létrejötte után kezdődik; a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába teszi, bizonyos időrendet tervez azok elhangzására vonatkozóan. A makrotervezés tehát szorosabban kapcsolódik a szándékhoz, bár ez is nyelvi formák segítségével történik már; a mikrotervezés

jóval pontosabban definiálja a használandó nyelvi szerkezeteket. Ha a régen látott ismerős megkérdezi, hogy miként telt a nyaralás, akkor a makrotervezés a következőket foglalja magában. A beszélő gondolata felöleli a helyet, az időt, a jellegzetes körülményeket, esetleg néhány élményt. A makrotervezés is már alapvetően nyelvi jellegű, de ebbe a vizuális vagy egyéb érzékszervvel rögzített emléknyomok is aktivizálódhatnak. A mikrotervezés során logikai és/vagy időrendi sorrendbe szervezi az elmondandókat, nagyjából meghatározza, hogy mely eseményeket mondjon el, milyen részletességgel stb. Mindezek a részfolyamatok már nyelvi struktúrákban zajlanak. A mikrotervezési eredmények azonnal az artikulációs gesztusok sorozatába transzformálhatók, vagyis meghangosíthatók.

Említettük, hogy a beszéd körfolyamatában gyakorlatilag bárhol keletkezhet zavar, amely negatív hatást gyakorol a létrehozott beszédre, illetőleg a beszédfeldolgozás minőségére. Kísérletek igazolták például, hogy a külső zaj hatása nemcsak a beszédértést nehezíti — nemritkán az információ 30-50%-a is elvész —, de befolyásolja a beszédprodukciót is (BALÁZS–GÓSY 1988). A környező zaj erősségétől és típusától függően változik a beszélő beszédtempója, rendszerint gyorsul, jellegzetes ritmus- és hangsúlyhibák keletkeznek, a beszéd dallamstruktúrája beszűkül, a közlések monotonná válnak. Sajátos ejtéshibákat követ el a beszélő: metatéziseket, hangelhagyásokat, hanghelyettesítéseket, és sérül a beszéd szerkesztettsége is. A beszédet nagyon gyakran furcsa mimika, funkciótlan fejmozgások, kézremegés, gyakori torokköszörülés és izzadás kíséri. Szinte felesleges bizonygatni, hogy ilyen esetekben a hallgató beszédfeldolgozási feladata is nehezedik, s ez végeredményként az információ bizonytalan azonosításához, korlátozott beszédmegértéshez vezet. A produkciós oldalt érintő zavar egyidejűleg kihat a percepciós oldalra is.

A beszédprodukció objektív vizsgálatának lehetőségét megismételhetősége biztosította. Edison már 1877-ben rögzítette az elhangzó beszédet, hogy később újra meg újra meghallgathassa, és különféle elemzéseket végezhessen. Forradalmi megújulást jelentett a beszédkutatásban (is) az a tény, hogy Smith 1888-ban lényegében feltalálta a magnetofont. Mindezzel szinte egyidejűleg jelentkezett az igény a beszédprodukció valamiféle vizuális megjelenítésére. Különféle jelanalizáló eszközök után, amelyek a beszéd akusztikai szerkezetének vizsgálatára csak részlegesen voltak alkalmasak, megjelentek a hangszínképelemzők (GÓSY–OLASZY 1985). Ezek a műszerek már igen pontos képet adtak az elhangzott beszédről, lehetővé tették az idő-, a frekvencia- és az intenzitásszerkezet elemzését. A számítógépek megjelenésével pedig az elemzések „interaktívvá" váltak, azaz folyamatos akusztikus és vizuális visszacsatolás mellett van mód a beszéd bármely egységének beható akusztikai-fonetikai vizsgálatára. Kimutathatóvá váltak például a fiatalkori és az időskori beszéd jellegzetes akusztikai eltérései. Eddig csak tapasztaltuk, hogy az emberek fiatalon „másképpen" beszél-

nek, mint évtizedek elteltével. Ezt a szubjektív benyomást nehéz volt pontosan megfogalmazni, és még nehezebb azt meghatározni, milyen tényezők alapján érzékeljük a beszéd változását az életkor változásával. Az akusztikai-fonetikai elemzésekkel azonban meghatározhattuk, hogy az alaphangmagasság csökken nőknél és növekszik férfiaknál az életkor előrehaladtával, vagy hogy a frekvenciaszerkezet szűkül, a beszédtempó lassul és a szünetek száma növekszik idős korban.

A beszédmegértés folyamatáról

A beszédmegértés folyamata két nagy szakaszból áll: a) a nyelvi kódok (jelek) rendszerének megfelelő hangjelenségek észlelése és b) ennek a kódrendszernek az értelmezése. Mindkettő több fokozatból (szintből) épül fel, amelyek törvényszerű együttműködésben biztosítják a hallott beszédjelenségek megértését. A beszéd megértése aktív folyamat, amelynek során a hallgató a fülével érzékelt hangjelenségeket értelmezi. Az első nagy szakasz a beszédhangok, a hangkapcsolatok vagy hangsorok felismerését jelenti, azt tehát, hogy azonosítani tudjuk a *b, p, v, u, e* hangokat, az *om, on, zí* vagy *sé* hangkapcsolatokat, továbbá, hogy a magyar anyanyelvűek az *o* és az *á* között egy *a*-t, illetve a *d* és a *g* között egy *gy*-t is meg tudnak különböztetni. Az észlelési rendszer azokat a különbségeket ismeri fel, amelyeket a nyelv használ. A beszédmegértés másik nagy szakasza a kódrendszer értelmezése, vagyis a szavak és a mondatok megértése. Ez a szakasza a folyamatnak már a jelentés felismerését is tartalmazza, ezért már nem észlelésnek (azonosításnak), hanem megértésnek nevezzük. Például, amíg egy elhangzó *ző* hangkapcsolatról annyit azonosítunk, hogy a *z* mássalhangzó és az *ő* magánhangzó kapcsolata, addig ugyanezen beszédhangokból álló *őz* szótagról megállapíthatjuk, hogy azonos az erdőben élő, a szarvassal rokon, de kisebb, kecses termetű kérődző állattal; vagyis megértjük a jelentését (GÓSY 1989).

A beszédmegértés komplex folyamat, amelyben — normális körülmények között — nem válik szét a beszéd értelmes és értelem nélküli szegmensekre vagy szegmentális és szupraszegmentális részre, mindez szinte azonos időben zajlik. Ez azért lehetséges, mivel az egyes részfolyamatok időben csaknem párhuzamosan zajlanak. A minimális időeltérést pedig az agyi vezérlés kompenzálja, így erről a hallgatónak általában nincs tudomása (bizonyos helyzetekben vagy kísérletek során az egyes működések azonban tudatosíthatók). A beszédmegértési folyamat felépítése — szemben a működéssel — hierarchikus, a hallástól a beszédmegértés legmagasabb szintjéig.

A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukcióban a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek eredményeképpen a hallott szót megfeleltetjük a mentális lexikonban (azaz az egyén szókincsében) tárolt, s az elhangzottal fonetikai, fonológiai, morfológiai és szemantikai tekintetben azonos hangsorral. A

normális, mindennapi kommunikációban ezek a lexikai egységek valamilyen kontextusban fordulnak elő; a hozzáférési folyamatuk elemzése során az adott szövegkörnyezet hatásával tehát számolnunk kell. A szófelismerés vizsgálata kapcsán a szakirodalom nemegyszer „szemantikai emlékezet"-ről beszél. Számos más inger hatására is képesek vagyunk ugyanis a mentális lexikont aktiválni (a kialakult hálózatok révén). Ennek során az asszociációs stratégia nem vagy csak részben érvényesül. Ezek tényleges működéséről a beszédprodukció és a beszédértés „hibázásai" is tanúskodnak. Mindkét folyamatban előfordulhatnak ugyanis „téves riasztások": a beszédértés során tévesen azonosított lexikai elem; a beszédprodukcióban pedig tévesen előhívott lexikai egység. Mindkét esetben a mentális lexikon több eleme aktiválódik egyidejűleg, hogy elősegítse a folyamatok minimális időveszteséggel történő lefolyását.

Tegyük fel például, hogy egy olyan kontextus nélkül elhangzott szó felismerése a feladat, amelynek az első mássalhangzóját nem lehetett pontosan azonosítani, azt követően azonban egyértelműen az *arázs* hangsort hallottuk. A lexikális hozzáférés tehát aktiválni fogja a mentális lexikonban a lehetséges elemeket: *garázs, darázs, varázs, parázs* — a beszélő/hallgató saját szógyakoriságának megfelelően. A szónál hosszabb közlés során létrejött „félreértést" a beszélő gyakran automatikusan korrigálja, leggyakrabban úgy, hogy az észlelési, értési elemzéseket mintegy „újrafuttatja". Ha ez nem lehetséges avagy nem sikeres, akkor rákérdez és elismételteti a hallottakat. Az előbbire példa: az adott beszédhelyzetben, a konyhában az egyik résztvevő kérdését a másik személy a következőképpen azonosítja: *„Tegnap óta ittál?"* Az elhangzott kérdés pedig ez volt: *„Tegnap óta itt áll?"* (ti. egy pohár tej az asztalon). A valóságos kérdés megértéséhez a hallgató félnek az észlelési mechanizmus szegmentálási folyamatát kellett újraaktiválnia a korrigáláshoz. A beszélés során a tévesen aktivált lexikai elem „sorsa" kétféle lehet: a) már a beszédtervezés során abortálódik (ennek lehetnek a beszédkivitelezésben tetten érhető jelei, ilyen például a hezitálás), b) eljut a beszédkivitelezésig, s ott történik a korrekció (javítás vagy csere). Spontán beszédből vett példával szemléltetve: *„... akkor már a suli ... az iskola felé mentünk"*. Ez utóbbi esetben az időveszteség csökkentése, illetőleg a beszéd folyamatossága érdekében a beszélő a beszédkivitelezés pillanatában már aktiválja a megfelelő vagy megfelelőbbnek vélt lexikai elemet.

Az anyanyelv birtokba vétele

Kodály Zoltán úgy vélte, hogy a gyermek zenei nevelését születése előtt kilenc hónappal kell megkezdeni... Ezt figyelembe véve, a gyermek anyanyelvi nevelését édesanyjának születése előtt kilenc hónappal kell megkezdeni! Ma már tudjuk, hogy a magzat bizonyos értelemben kommunikál, mindez pedig kétséget kizáróan tapasztalható attól a pillanattól, hogy az újszülött a világra jön. A kifejező sírás típusai már kommunikatív értékűek, a valóságos beszédet előké-

szítő ún. preverbális jelenségek pedig már az anyanyelv elsajátításának első szakaszát jellemzik. A magyar anyanyelvet elsajátító csecsemő *gőgicsél*, sok évtizeddel ezelőtt azt is mondták, hogy *hangicsál*. Ezt, a beszédet közvetlenül előkészítő és megelőző hangzó tevékenységet a legkülönfélébb szavakkal azonosítják a világ nyelveiben, de nincs különbség a funkcióját tekintve. A csecsemő az „artikulációs" mozgások következtében érzett öröm és a létrehozott hangjelenségek hangzása következtében kialakult élmény miatt folytatja a gőgicsélést több, mint egy éven át, még egy ideig akkor is, amikor már képes az első szószerű képződmények ejtésére. Háromszor, négyszer annyi hangzót képes létrehozni, mint amennyit leendő anyanyelve ismer, mivel a gőgicsélés időszaka alatt a csecsemő felkészül a lehetséges artikulációs bázisok kialakítására. A környezeti beszéd, a hozzá intézett közlések fokozatosan, de folyamatosan szűkítik ezt a „képzési gazdagságot", körülbelül hathónapos kortól már a leendő anyanyelv sajátos „beszédhangjai" is fellelhetők a gőgicsélésben. A beszédig persze még hosszú az út. A csecsemő nemcsak gőgicsél, hanem feldolgozza a környezet akusztikai információit. Képessé válik anyja hangjának megismerésére és elkülönítésére más nők hangjától, megtanulja a beszéd emocionális tartalmának azonosítását, s eljut a dolgok és jelek összefüggéseinek felismeréséig. Innentől már csak egy lépés választja el a dolgok és a nekik megfelelő akusztikus jelek felfogásától. Az elhangzott közlés „kulcsszava" alapján már akkor megpróbálja értelmezni az elhangzottakat, amikor annak számos elemét még nem ismeri, tehát nem is képes azonosítani. Ahogyan egyre több szót rak egymás után saját beszédében, úgy egyre pontosabban képes feldolgozni a hangzó beszédet. A gyermek beszédmegértési folyamata eleinte hierarchikusan működik, s csak jó néhány év elteltével alakul ki a felnőttére jellemző csaknem párhuzamos beszédfeldolgozás. Ez azt jelenti, hogy a kisgyermek a hallás alapján észleli az elhangzottakat, s ebben az összes szükséges észlelési részfolyamat teljes egészében részt vesz. Az ezen működések alapján kapott eredmény jut a megértés, majd az értelmezés szintjére. Ennek megfelelően az anyanyelvét elsajátító beszédfeldolgozási mechanizmusa jellegzetesen lassabb, s akkor sikeres, ha a feldolgozást maradéktalanul végre tudja hajtani. Ehhez nagy segítség, ha a hallott közlések tempója nem nagyon gyors, illeszkedik a gyermek még lassabb percepciós rendszeréhez.

Az anyanyelv elsajátítása egyfelől univerzális, emberi tevékenység, folyamatának egyes szakaszai nem megfordíthatók. Nem képzelhető el olyan ép hallású, ép értelmű gyermek, aki előbb használna szómondatokat (holofrázisokat), s azt követően kezdene el gőgicsélni. Az anyanyelv elsajátítása másfelől azonban igen sajátos, hiszen egy adott nyelv specifikus jellemzőinek a megismerését és birtokbavételét jelenti. Amíg például egy angol gyermek 3-4 éves korára megtanulja azonosítani, megkülönböztetni és létrehozni a zöngétlen réshangoknak egy négyelemű sorát, a dentális *(sz)*, az interdentális *(θ)*, a labiodentális *(f)* résmássalhangzókat és a *h*-t, addig egy magyar anyanyelvű kisgyermek artikulációs

bázisában ugyanezen életkorban egy háromelemű sor található: a dentális *(sz)*, a labiodentális *(f)* résmássalhangzó és a *h* avagy — bizonyos beszédhiba esetén — az interdentális *(θ)*, a labiodentális *(f)* résmássalhangzó és a *h*.

Az anyanyelv kialakulása — ugyanazon nyelvközösségen belül — hasonló, sok közös vonást, alapvetően azonos szakaszokból álló folyamatot jelent. Természetesen jellegzetesek az egyéni különbségek is, amelyek a kisgyermek genetikai és környezeti meghatározottságából adódnak. A magyar gyermek nyelvelsajátításáról számos könyv és tanulmány áll rendelkezésre (KENYERES 1926; S. MEGGYES 1971; GÓSY 1984; 1997b; LENGYEL 1983; stb.); tekintettel azonban a nyelv lassú, de állandó változására, az anyanyelv-elsajátítás sajátosságainak vizsgálata újra és újra kihívást jelent a kutató számára. Az éptől eltérő nyelv- és beszédfejlődésű gyermekek vizsgálata és a fejlesztési módszerek kialakítása szükségessé teszik az ép fejlődés menetének mind pontosabb megismerését és leírását.

Tapasztaljuk és a kutatás objektíve is kimutatta, hogy az elmúlt száz év során a beszédtempó — szerte a világon — felgyorsult (vö. GÓSY 1987a). Ez a gyorsulás — sajnos — nem kismértékű, napjainkban percenként 10-20 szóval ejtünk többet, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Kevesebb szünetet tartunk, szinte nem merünk szünetet tartani a társalgás során, ezáltal a beszédprodukció még gyorsabbá válik. (Mindezen természetesen nem változtat az a kétségtelen tény, hogy mindig voltak, vannak és lesznek lassabb tempóban beszélő emberek is.) A kisgyermeknek manapság az általában minden területen meggyorsult tempójú közlések alapján kell anyanyelvét elsajátítania. Ez pedig oda vezet, hogy az elsajátítás során sok lesz a bizonytalanság, amely mind a gyermek beszédképzésében, mind pedig a beszédfeldolgozásában érezteti nemkívánatos hatását. Rendkívüli felelőssége van mindebben és mindezek miatt a szülőknek, a pedagógusoknak (az óvónőtől az egyetemi tanárig), de minden felnőttnek is, aki beszédmintát kell, hogy nyújtson az anyanyelvét tanuló kisgyermek és az anyanyelvét egyre jobban birtokba vevő nagyobb gyermek, tinédzser és fiatal felnőtt számára.

Anyanyelvünk változása

Óhatatlanul és időről időre felvetődik a kérdés: a változás egyben romlás-e. Romlás-e a beszédtempó gyorsulása? Romlás-e a szavak végének rövidítése, elhalkulása? Romlás-e a magánhangzók minőségének pontatlan képzése? A kérdések sorozatát oldalakon át folytathatnánk. A kérdések pedig már önmagukban vitára adnak alkalmat. Minél inkább a jelen nyelvi változásait érintik a kérdések, annál nehezebb a válaszadás. Nyilvánvalóan furcsán hangzana, ha valaki megkérdezné, hogy romlás volt-e a tővéghangzók lekopása a magyar nyelv történetét tekintve. Érdemes kicsit eljátszani a gondolattal. Úgy gondolom, hogy ha lett volna ómagyar kori nyelvművelés, akkor feltétlenül romlásnak minősítette volna

az *utu, hodu* stb. szavaink *út, had* alakra rövidülését. Nem valószínű ugyanakkor, hogy bármit is lehetett volna tenni a nyelvi változások ellen, amelyek öntörvényűségét kevésbé lehetett befolyásolni, mint napjainkban. MARIO PEI írja (1966), hogy a spanyol nyelv egy sajátos sziszegő hangja úgy vált a nyelv artikulációs bázisának részévé, hogy a beszédhibás király ejtését először az udvaroncok kezdték utánozni, majd az a nyelvet beszélők közösségében elterjedt és végül polgárjogot nyert. A történetet ismertető nyelvtörténész maga is kételkedik az efféle változás lehetőségében, illetőleg a történet hitelességében, kétséget kizáró bizonyítékot ellene azonban nem lehet felmutatni. Az írásbeliség tömeges elterjedése és más tényezők már nagyobb hatással voltak a nyelvi változásokra. Kosztolányi Dezső 1913-ban azt írta, hogy „A nyelv megújhodásának most kell elkövetkeznie". Kodály Zoltán 1937-ben kifejezetten romlásról ír: „A romlás legsúlyosabban az artikulációt és a ritmust, a nyelv zenei rendszerét érinti". E tanulmánynak nem célja a nyelvi változások elemzése, azok minőségének tárgyalása és megítélése. Az azonban egyértelmű, hogy ilyenfajta elemzésekre, kutatásokra sok szempontból szükség van. A mindenkori kiindulás pedig szükségszerűen az, hogy a nyelv változásait a beszédkommunikáció szempontjából vizsgáljuk meg. A kérdés tehát így fogalmazható meg: az adott nyelvi változások nehezítik, gátolják-e a hangzó beszéd feldolgozását, megértését, értelmezését. Ha igen, akkor romlásról van szó, s küzdenünk kell ellene, különösen azoknak, akiknek a beszéd mindennapi munkájuk eszköze. A változás minősítése azonban nagy körültekintést igényel, és csak az anyanyelvét kiválóan ismerő és a tudományszakban is felkészült kutató vállalkozhat erre.

Az írott nyelv elsajátítása

Évszázadokon át volt természetes, hogy a gyermek megtanul beszélni, de hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy azt mondhassuk, természetes, hogy a gyermeknek meg kell tanulnia olvasni. Az írott nyelv elsajátítása két, egymással összefüggő folyamat birtoklása, az olvasásé és az írásé. Az írott nyelv a hangzó nyelven alapszik, az írott nyelv elsajátítása magától értetődően kapcsolódik az anyanyelv elsajátításához.

Az olvasás komplex folyamat. A gyermek részéről feltételezi, hogy az írott nyelv elsajátításához szükséges készségek megfelelően fejlettek és jól működnek. Hagyományos megfogalmazás szerint az olvasás a leírtak által vezetett gondolkodás, az olvasási készség pedig az írott szövegek megértésének képessége (THORNDIKE 1973). Pontosabb az a meghatározás, amely szerint az olvasás dekódolási készség: a leírt szavak transzformációja beszélt (kiejtett) szavakká (PERFETTI 1986: 18). Az olvasást azért tartják a szó legszorosabb értelmében összetett folyamatnak, mivel a megfelelő morfológiai, funkcionális biológiai és kognitív fejlettség esetén vizuális transzformációk közbeiktatásával és egyfajta kódváltással teszi lehetővé az információ feldolgozását. A bal agyféltekének

mint a nyelv és a beszéd központját tartalmazó féltekének meghatározó szerepe van ebben a folyamatban. A bal agyféltekében találhatók azok a központok, amelyek az anyanyelv beszélt és írott változatának elsajátításához szükségesek: a beszédprodukciós, a beszédpercepciós központok, a nyelv, a fogalomalkotás, a gondolatkidolgozás, illetőleg a látás az alak- és a térviszonyok felismerésének központjai (stb.). Mindezek — a szinaptikus kapcsolatok révén — egyfajta hálórendszert alkotnak, így a működéseik relatív elkülönítettsége mellett is szoros kapcsolatban (relatív függőségben) vannak egymással.

LEONARD BLOOMFIELD írta le elsőként (1942) és azóta sokan igazolták, hogy az írott nyelv elsajátításában a nyelvi folyamatoknak meghatározó jelentőségük van. Ez azt jelenti, hogy az olvasás tanulásának feltétele a megfelelő szintű anyanyelvi tudás. Az anyanyelvi ismeretek egy részének azonban — tudományosan, kísérletileg igazoltan — lényegesen nagyobb jelentősége van az olvasás folyamatában és a megtanulásában, mint a másiknak. Ez a hangzó beszéd felismeréséért, megértéséért felelős beszédpercepciós mechanizmus (pl. VELLUTINO 1980).

A gyermek a tanulási folyamatok során két módon jut az ismeretek birtokába: egyfelől a tanítói, tanári magyarázat feldolgozásával, vagyis az elhangzó beszéd megértése révén, másfelől pedig az írottak feldolgozásával, megértésével és tárolásával. A verbális beszéd feldolgozási folyamatainak zavara azonban kihat az írott nyelv elsajátítására, vagyis a beszédpercepciós mechanizmus elmaradott, zavart működése következtében létrejön a tanulási zavar vagy tanulási nehézség. Ez esetben ugyanis a gyermek sem az elhangzó beszéd, sem a leírtak alapján nem képes újabb ismeretek birtokába jutni, sőt a meglévők szinten tartása és aktiválása is előbb-utóbb gondot fog jelenteni számára. Ebben az értelemben a tanulási nehézség/zavar — függetlenül a gyermek életkorától — szindróma, amely készségzavarra, részképesség-hiányra, illetőleg olvasási nehézségre vezethető vissza.

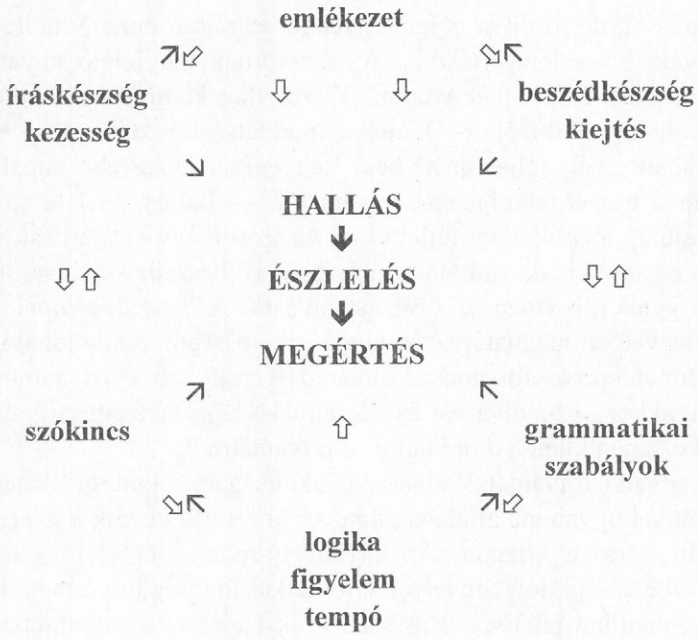
Melyek az írott nyelv elsajátításáért felelős nyelvi folyamatok? Tudjuk, hogy a gyermek anyanyelvét élete első éveiben sajátítja el, hároméves korára alapfokon kialakult nyelvet és beszédet birtokol. Három- és hatéves kor között folyamatos fejlődés következik, a pszicholingvisztikai adatok tanúsága szerint nemcsak mennyiségi, hanem még jelentős minőségi változások jellemzik az anyanyelv mind tökéletesebb elsajátítását. A beszédtanulás természetesen nem zárul le a 6-7 éves korral, de ettől kezdve a működéseket döntően befolyásolja az a két tényező, hogy egyfelől a korábbinál célzottabb, tudatosabb fejlesztés részese a gyermek (iskoláztatás), másfelől pedig, hogy a kizárólag verbális anyanyelvátadás mellett megjelenik a vizuális is, az írott forma.

A beszédprodukció és a beszédmegértés folyamatai hatással vannak egymásra, de az egyik teljesítményéből nem ítélhető meg a másik folyamatrendszer szintje. Ez azt jelenti, hogy jó beszédprodukció nem feltétlenül jár együtt jó be-

szédmegértéssel, de fordítva is igaz: gyenge beszédprodukció mellett tapasztalhatunk kiváló beszédmegértést is. Az életkornak megfelelő anyanyelvi szint megítélése egyébként is bizonytalan. Viszonylag könnyen eldönthető, hogy a gyermek beszédprodukciója — kiejtése, mondatszerkesztése stb. — megfelel-e az életkorában elvárt teljesítménynek. Lényegesen nehezebb annak eldöntése, hogy vajon a beszédfeldolgozási folyamatok — hallás, észlelés, megértés — épek-e, illetőleg megfelelően fejlettek-e. Az írott nyelv elsajátítása szempontjából pedig ez utóbbinak van döntő szerepe. A beszédprodukció jóval kisebb mértékben gyakorol hatást az olvasástanulásra. A beszédpercepció folyamatai azonban alapvetően meghatározzák annak sikerességét. Kimondható: ha a gyermek beszédpercepciós folyamatai elmaradást vagy zavart mutatnak egy adott életkorban, akkor az az olvasás- és írástanulást nem kívánatosan nehezíti, s ennek következtében kihat a többi tanulási folyamatra is.

Az anyanyelvi folyamatok elvárt kialakultságára tekintettel kisebb-nagyobb különbségekkel ugyan, de általában hatéves kor körül kezdik a gyermekek olvasástanítását szerte a világon. Az anyanyelv-tudás megfelelő szintje, azaz a többé-kevésbé elsajátított anyanyelvi fonetikai/fonológiai/grammatikai/szintaktikai és szemantikai jelenségek és szabályok ismerete és alkalmazási készsége lehetőséget teremt a beszélt nyelv írott formájának leképezésére, egyfajta reprodukcióra. Mindez pedig az írott nyelv felismeréséhez szükséges transzformációs folyamatok alapja (l. a 2. ábrát a következő oldalon).

Az olvasástanuláshoz szükséges készségek rendszerének középpontjában a beszédfeldolgozási folyamat áll. Jelentős a szerepe az emlékezetnek általában, különösen az ún. rövid idejű verbális és vizuális emlékezeti működésének. Az olvasás minőségét jelentősen befolyásolja a verbális beszédkészség (beszédprodukció), az íráskészség (ceruzafogás, irányfelismerés, vizuális észlelés), a mentális lexikon (szókincs) és annak aktivizálhatósága, a grammatikai/szintaktikai szabályok ismerete és alkalmazási készsége. Az olvasás folyamatában fontos a szerepe a kezesség kialakultságának (kézdominancia) és az ehhez kapcsolódó agyfélteke-dominanciának, továbbá a ritmusészlelési készségnek. Másodlagosnak tekintjük az artikulációs biztonságot (itt: hangképzést), valamint a kiejtést (itt: mondat- és szövegformálást); megjegyezzük ugyanakkor, hogy van olyan felfogás, amely szerint az artikulációs hiba rizikó faktor az olvasás elsajátítására vonatkozóan.

2. ábra
Az írott nyelv elsajátításához szükséges készségek

A hallott és az írott nyelv összefüggései

A hangzó beszéd dekódolása a hallással kezdődik, az ennek megfelelő folyamat az írott szöveg dekódolásakor a látás. A hallást a beszédészlelési szint folyamatai követik, a látást a vizuális észlelési folyamatok. Míg az előbbi esetében a beszéd akusztikai, fonetikai, majd fonológiai felismerése történik, addig az utóbbi esetben az optikai elemzést és a betűfelismerést követően a folyamat közvetlenül „átkapcsol" a beszédpercepciós szintre a betű–hang megfeleltetés transzformációjával. Innentől közvetlen transzformációk történnek: a betűsor és az annak megfelelő beszélt hangsor lexikai azonosítása, valamint a grammatikai/szintaktikai struktúrák megfeleltetése és felismerése, azaz a megértés. A megértés teszi lehetővé az asszociációs szint működését (GÓSY 1989). Az olvasás gyakorlottsága azt jelenti, hogy egyre automatikusabbá válik a hang–betű megfeleltetés, s az írott szöveg csupán közvetett transzformációk révén (esetlegesen) tart kapcsolatot a beszélt nyelv dekódolási mechanizmusával. A vizuális élmény egyre gyorsabban lesz képes a lexikai azonosítást kiváltani, a szemantikai, szintaktikai struktúrákat aktivizálni.

A leírtaknak megfelelően az olvasás tanulásának két nagy szakasza van: az elsőben a gyermek elsajátítja a szimbólumokat (a betűket), és képessé válik azo-

kat az anyanyelvi hangoknak, illetve fonémáknak megfeleltetni; a másodikban pedig ezekhez a felismert szimbólum-sorokhoz jelentést rendel. A kezdeti szakaszban a figyelem középpontjában a dekódolás áll: a betűsor felismerése és a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése. Erre épül a következő szakasz, amelyben a felismert betűsoron alapuló hangsor jelentését azonosítja a gyermek. A valódi olvasási folyamat akkor következik be, amikor az első szakasz automatikussá válik, s a figyelem a kezdetektől a második szakaszra koncentrálódik. Ekkor már nincs semmiféle „átkapcsolás" az első szakaszból a másodikba: létrejön az értő olvasás. Az olvasni tanuló hangos olvasása jól tükrözi, hogy a kezdeti vagy már az értő olvasás szakaszában van-e. Amikor a gyermek felismeri a betűk közvetítette hangsort és kiejti, például, hogy *asztal,* majd rögtön utána megismétli: ASZTAL, ez azt jelzi, hogy az első meghangosításkor a dekódolási folyamat történt meg, a második ejtéskor pedig a mentális lexikonban azonosította a szót a megfelelő jelentéssel. Ha a hangos olvasáskor már elmarad az „aha"-élményt jelző jelentésfelismerés, vagyis a második ismétlés, akkor nagy valószínűséggel létrejött az értő olvasás: a figyelem a második szakaszra összpontosult.

Az anyanyelvi beszédészlelési folyamatok felelősek az olvasás és írás technikai oldalának sikeres elsajátításáért, a helyesírásért, az idegen nyelv és a matematika alapjaiért, a memoriterek kódolásáért és előhívásáért. A beszédmegértési szint felelős az olvasottak megértéséért, az elhangzott szó, szavak írott formába öntéséért, a szöveges matematika példák megértéséért, számos tanulási folyamatért. A legmagasabb szint, az értelmezés szintje felelős az összefüggések felismerésének működéséért, a tanulságok felismeréséért, az asszociációs folyamatok kivitelezéséért, vagyis a tanulási folyamatok koordinálásáért. Következésképpen, ha bárhol ezekben a részfolyamatokban elmaradás vagy zavar áll fenn, akkor nemcsak a hangzó beszéd felismerése, de az írott nyelv elsajátítása is nehézségekbe ütközik.

A beszédfeldolgozási folyamat zavarára utaló jelek

Az óvodás gyermekek mintegy harmadánál tapasztaljuk, hogy az anyanyelv-elsajátítás folyamata zavarokat mutat (a gyermekek beszédtanulása lassúbb, akadályozottnak tűnik, nemegyszer késik az indulás, a kisgyermek beszéde a fiziológiás ejtéshibákon túl is artikulációs hibákat tartalmaz, a nyelvi analógiák a kívántnál tovább élnek a gyermek nyelvében, bizonytalan a beszédészlelésük, a beszédmegértésük, nem működnek jól az asszociációs folyamatok). Hangsúlyozottan jelentkezik ez az ún. rizikó gyermekeknél (a koraszülötteknél, az ingerszegény környezetben élőknél, az átmeneti hallászcsökkenést mutatóknál stb.). A célzott fejlesztés hiányában ezek a gyermek készségbeli elmaradásokkal kerülnek iskolába, amelyek — az elmaradás mértékének függvényében — fogják megakadályozni őket a problémamentes olvasás- és írástanulásban. A

„felszínen" különféle formákban tapasztaljuk a beszédfeldolgozási folyamat zavarára utaló jeleket, így ezeknek az értelmezése gyakran téves. Az iskolai kudarc tehát nagyon sokszor váratlanul éri mind a gyermeket, mind a szülőket. Tekintsük át röviden, mik ezek a felszíni jelek.

a) Előfordul, hogy a gyermek azt mondja: *„Nem hallom."* vagy *„Nem hallottam."* Ez a kijelentés (ha egyáltalán elhangzik) egyértelműen az ép hallás kérdését veti fel a felnőtt környezet számára (s a legkevésbé sem a beszédészlelés vagy a megértés mechanizmusának esetleges zavarát). Egyre általánosabbá váló gyakorlat ekkor, hogy a gyermek hallását ellenőrzik (ami természetesen elengedhetetlen!). Ha azonban a klinikai mérés ép hallást mutat, akkor a problémával tovább már senki nem törődik; a feldolgozó rendszer hibás működése továbbra is rejtve marad.

b) Gyakoribb felszíni tünet, hogy a gyermeknek többször szólnak, s látszólag „nem figyel". Ilyenkor a gyermeket rendszerint figyelmetlennek minősítik, holott a beszédmegértéssel kapcsolatos zavarok egyik jellegzetes megnyilvánulási formája éppen a gyermek látszólagos „figyelmetlensége". A figyelmetlenség rovására írják azt is, ha — akár az óvodás, akár az iskolás — hibásan hajtja végre az adott feladatot vagy visszakérdez a feladatra. A feladat hibás megoldásakor a felnőtt környezet a feladatmegoldási tévedést értelmezi, és fel sem merül, hogy a hibás eredmény a gyermek észlelésének és/vagy megértésének zavarából, hibás működéséből, esetleg a feladat megjelölésének meg nem értéséből adódott.

c) Jellegzetes tünet, amikor a gyermek gyakran „visszakérdez". Ötéves kor alatt viszonylag ritkábban fordul elő, később gyakoribb. A felnőtt környezet ezt a jelenséget is a figyelmetlenséggel magyarázza. Ugyanez a magyarázat akkor, ha a gyermek nem az elvárt reakciót produkálja. Tekintettel arra, hogy a megismételt utasításra a reakciója vagy válasza sokszor megfelelő, a tévedést újra nem figyelésnek gondolják. Nem tagadjuk természetesen a gyermekkori figyelmetlenség, játékosság, viselkedési, magatartási problémák stb. létezését! Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a jelenségek önmagukon túl is mutathatnak, azaz másféle zavar(ok) megnyilvánulási formái, tünetei is lehetnek. Megjelenésükkor mindig és minél előbb ki kell zárnunk a hallászcsökkenés, valamint a beszédészlelés és beszédmegértés zavarainak lehetőségét.

d) A beszédfeldolgozó mechanizmus zavara(i) sok esetben viselkedési problémákban öltenek testet. Az óvodás gyermek „rosszalkodik", az iskolás „mást csinál, mint amit kell", illetőleg „rossz a magatartása".

e) Nemegyszer előfordul az a jelenség, hogy a gyermek „túl játékosnak", „éretlennek" tűnik, különösen óvodás korban, de kisiskolás korban is. Ők azok, akik szívesebben autóznak, babáznak a mesehallgatás alatt; nem akarnak (vagy csak nagyon nehezen, többnyire kényszer hatására) részt venni a közös és főként

az egyéni szereplésekben; csaknem megoldhatatlan gondot jelent számukra a mondókák, versikék, énekek megjegyzése, megtanulása.

f) Ritkábban tűnik fel a szülőknek (első gyermek esetében kevésbé, mint a másod- vagy harmadszülöttek esetében), hogy a gyermek beszédfejlődése lassabb, szókincse szűkebb, mint az az adott életkorban elvárható lenne. Nem kizárólag a beszédészlelési és/vagy megértési folyamatok működése lehet felelős mindezért, de nem is zárható ki behatóbb vizsgálat nélkül.

g) Jellemző, ha a gyermek nehezen sajátít el „új" szavakat, illetőleg ha az artikuláció során az átlagosnál jobban torzítja őket. Szinte biztosra vehető, hogy ennek a jelenségnek a hátterében a beszédészlelés folyamatának/folyamatainak zavara húzódik meg.

h) Gyakran felmerül a beszédhiba (mint beszédprodukciós hiba) és a beszédfeldolgozási folyamatok működésének összefüggése. Az artikulációs (és/vagy kiejtési) hibák hátterében nincsenek feltétlenül beszédészlelési zavarok is. A beszédhibás gyermekek valamivel több, mint a felénél azonban a feldolgozó folyamatok kisebb-nagyobb zavarát is tapasztaljuk. Az artikulációs hiba meglétekor (utólag) igen nehéz megmondani, hogy a motoros „ügyetlenség" párosult-e a beszédészlelési zavarral, avagy a beszédészlelési folyamat zavara idézte elő az artikulációs hibát.

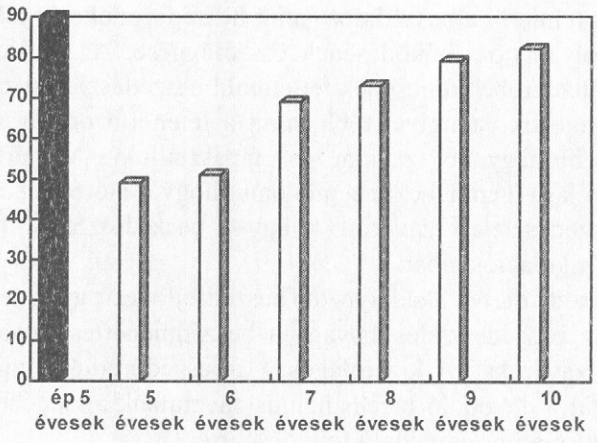
i) A megkésett, illetve akadályozott beszédfejlődésű gyermekek kivétel nélkül mutatnak a beszédészlelés és/vagy a beszédmegértés folyamataiban is kisebb-nagyobb zavarokat. A kizárólagosan a beszédprodukcióra koncentráló terápia hozzájárul a dekódoló mechanizmus zavarainak állandósulásához, ezáltal az anyanyelv-elsajátítás egyoldalú fejlődéséhez.

A beszédészlelés és beszédmegértés elmaradott szintjének következménye és ezáltal leggyakoribb megnyilvánulási formája iskoláskorúaknál az olvasászavar (olvasási nehézség), ezzel egyidejűleg általában az írászavar is. A verbális közlések megértésének nehézsége, az írott nyelv tökéletlen elsajátítása egyenesen vezet később a tanulási zavar mint szindróma kialakulásához.

Az olvasástanuláshoz szükséges készségek zavarai

Az olvasási zavarral foglalkozó szakemberek egyöntetűen állítják, hogy a nyelvi képesség bármely összetevője oka lehet az olvasási nehézségnek. Magyar anyanyelvű óvodásokkal és olvasási nehézséggel küzdő kisiskolásokkal végzett vizsgálatok adatai alapján megerősíthetővé vált a következményes összefüggés a beszédpercepciós szint és az olvasási készség között (GÓSY 1995a; 1996). Az elmúlt évek során több, mint kétezer 5-12 éves gyermek anyanyelvi és ahhoz kapcsolódó készségeit vizsgálták meg (a GMP-diagnosztika standardizált módszerével, GÓSY 1995b). Ennek alapján a következő alapösszefüggések állapíthatók meg:

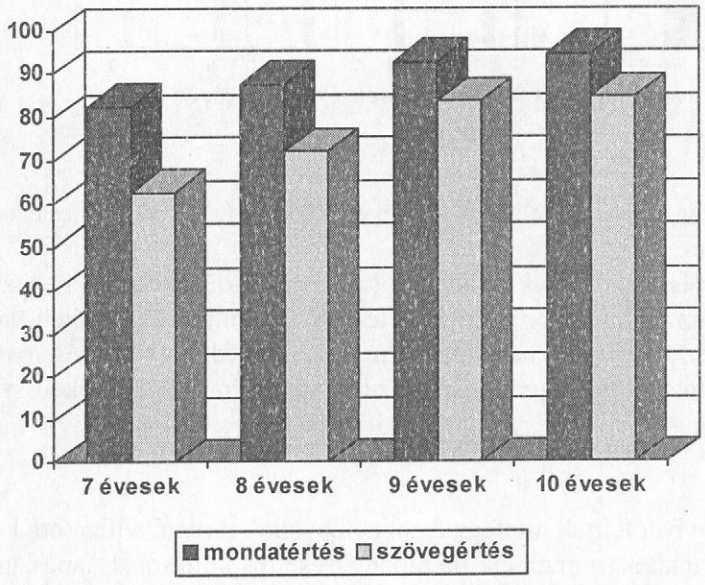
a) Beszédészlelési zavar/elmaradás és ép értés esetén artikulációs hibákat, dyslexiás és dysgráfiás tüneteket, azaz az olvasás és írás technikájának kisebb-nagyobb mértékű zavarát látjuk. A beszédpercepciós zavar érintheti valamennyi szint működését, de korlátozódhat egy vagy néhány szintre. Jellegzetes eltérést látunk a beszéd időviszonyainak korrekt azonosításában, valamint a szeriális észlelésben (a hangok egymásutániságának pontos felismerésében és reprodukálásában). A 3. ábra 5-10 éves gyermekek szeriális észlelésének általagadatait mutatja (elmaradott teljesítmény esetén). A normál fejlődéskor elért érték 6 éves korban már 100%.

3. ábra
Gyermekek szeriális észlelése

b) Beszédmegértési zavar/elmaradás és ép észlelés esetén verbális beszédértési nehézségeket, beszédalkotási problémákat, olvasásértési és -értelmezési nehézségeket tapasztalunk, továbbá járulékosan már jelentkeznek a gondolkodási korlátok és bizonyos viselkedési problémák is. A beszédmegértésen belül zavart lehet a szövegértés ép mondatértés mellett, illetőleg zavart lehet a mondatértés ép szövegértés mellett. Az első esetben a beszédértést biztosító szemantikai és szintaktikai sajátosságok felismerése relatíve jól működik, a folyamat asszociációs szintje, a logika, a korábbi ismeretek beépítésének készsége azonban nem. A második esetben éppen a közlésegységek (többnyire mondatok) megértését szemantikai és/vagy szintaktikai felismerési nehézségek gátolják, ugyanakkor a gyermek logikája, esetleges kulcsszó-stratégiája, „élettapasztalata" a szövegértést ideiglenesen lehetővé teszik számára. Adataink szerint a hat- és féléves, iskolába menő gyermekek szöveg- és mondatértése mindössze 37%-

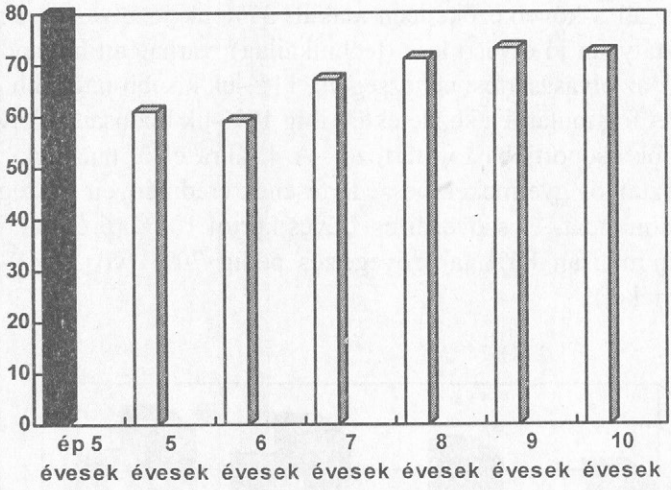
uknál volt jó; 33%-uknál a mondatértés jó, a szövegértés azonban elmarad az életkorban szükségestől; 11%-uknál a szövegértés jó, a mondatértés azonban nem; 19%-uk pedig mind a szöveg-, mind a mondatértésben az életkorukban elvártnál gyengébben teljesített. Ezeknek a gyermekeknek az olvasástanulása — hipotetikusan ép beszédpercepciós és egyéb készségeket feltételezve — nagy valószínűséggel a következőképpen alakul: 37%-uk jó olvasó lesz, 33%-uk az első két osztályban jó olvasó lesz (technikailag), várhatóan harmadik osztálytól jelentkeznek az olvasásértési nehézségeik, 11%-uk kisebb-nagyobb olvasásértési nehézségeket fog mutatni a kezdetektől, míg 19%-uk biztosan az olvasási nehézséggel küzdők csoportjába fog tartozni. A 4. ábra első, második, harmadik és negyedik osztályos gyermekek beszédértésének eredményeit összegzi. Ép fejlődés esetén a mondat- és szövegértés 7 éves kortól 100%, 6 éves korban a mondatértés minimálisan 80%, a szövegértés pedig 70% (vö. GMP-diagnosztika sztenderd értékei).

4. ábra
Gyermekek mondatértési és szövegértési teljesítménye

c) Együttes beszédészlelési és beszédmegértési zavar/elmaradás esetén az említetteken túl tanulási zavarokkal és nemegyszer személyiségtorzulással is találkozunk, az 5. ábra a beszéd időviszonyainak zavart észlelését mutatja. A beszédmegértési folyamat részlegesen vagy teljesen zavart működése mellett más

készségek zavart/elmaradott szintje súlyosbíthatja a gyermek helyzetét. Ezek a következők: a mentális lexikon nehezített hozzáférhetősége, a ritmusészlelés hibája, irányfelismerési nehézség, a kézdominancia kialakulatlansága.

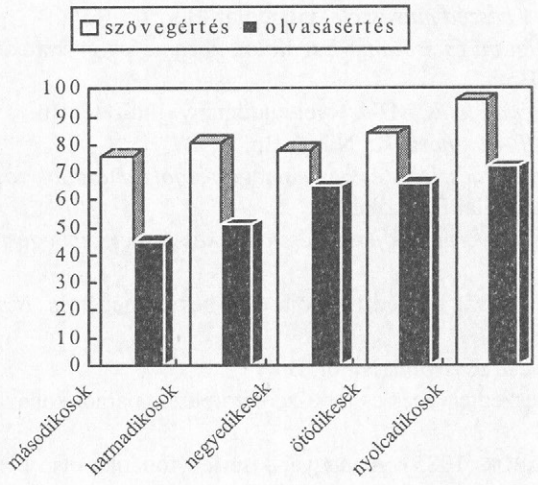
5. ábra

A beszéd időviszonyainak felismerése 5-10 éves korban (elmaradott teljesítmény)

A szövegértési nehézségek minden korcsoportban olvasásértési nehézségekhez vezetnek, ez utóbbi az olvasás adott technikai szintje csökkentheti vagy tovább növelheti. A 6. ábra második, harmadik, negyedik, ötödik és nyolcadik osztályos gyermekek szövegértésének és olvasásértésének átlagértékeit szemlélteti.

Befejezés

A tanulmányban leírtak mintegy „mozgófénykép-szerűen" villantottak fel területeket, folyamatokat, mutattak be hipotéziseket és állításokat, tapasztalati és kísérleti eredményeket, fogalmaztak meg szabályokat és javaslatokat, amelyek mind-mind egyetlen tárgykört érintettek, anyanyelvünket. A cél az volt, hogy tükröt tartsunk az olvasó elé, szembesítsük azzal, amit nap mint nap használ, tudatosítsuk azt, hogy beszél és beszédet ért, olvas és ír, fogalmaz és átad. Ha pedagógus, akkor mintát ad, ezért nagyon fontos, hogy ezt ne csak a készség szintjén, hanem a tudatosság és az ismeretek birtokában művelje. Az anyanyelvet nemcsak gyermekkorunkban tanuljuk, ez a tevékenység végigvonul életünkön, s a használat során változik, hiszen változik az, aki beszél, az, aki ezt fel-

6. ábra

dolgozza, és változik a helyzet is, amelyben mindez történik. A tudomány feladata az, hogy minél pontosabban elemezze az apróbb részleteket is, kutassa az összefüggéseket, tárja fel mindazt, ami a gyakorlat számára közvetve vagy közvetlenül felhasználható.

Az anyanyelv kutatása és oktatása, csakúgy, mint az anyanyelv használata, akkor lesz sikeres és igaz, ha nem feledjük Illyés Gyula örökérvényű szavait: „...a jó magyar írás és beszéd tanítását voltaképpen a helyes gondolkodás tanításával kell kezdeni" (Anyanyelvünk. Budapest 1964).

GÓSY MÁRIA

Irodalom

BALÁZS BOGLÁRKA–GÓSY MÁRIA (1988): Környezetünk hangjelenségeinek hatása a beszédre. *Fül-orr-gégegyógyászat 34.* 145–50.

BLOOMFIELD, LEONARD (1942): Linguistics and reading. In: *The Elementary English Review XIX,* 125–30; 183–6.

BÓDI ZOLTÁN (1988): Internetes kommunikáció — beszédkommunikáció. In: *Beszédkutatás 98.* Szerk. GÓSY MÁRIA. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 178–89.

FÁBRICZ KÁROLY (1988): A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok.* Szerk.: KONTRA MIKLÓS. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 76–90.

FISCHER SÁNDOR (1967): *A beszéd művészete.* Gondolat, Bp.
GÓSY MÁRIA (1984): *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében.* Akadémiai Kiadó, Bp.
GÓSY MÁRIA (1989): *Beszédészlelés.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
GÓSY MÁRIA (1995a): *GMP-diagnosztika.* Nikol, Bp.
GÓSY MÁRIA (1995b): *A beszédészlelés és beszédmegértés folyamatának zavarai.* Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Bp.
GÓSY MÁRIA szerk. (1996): *Gyermekek beszédészlelésének és beszédmegértésének zavarai.* Nikol, Bp.
GÓSY MÁRIA (1997a): A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Nyr. 121:* 129–39.
GÓSY MÁRIA (1997b): *Beszéd és óvoda.* Nikol, Bp.
GÓSY MÁRIA (1998): A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Nyr. 122:* 3–15.
GÓSY MÁRIA–OLASZY GÁBOR (1985): A magyar kísérleti fonetika első évtizedei. *NyK. 87:* 109–21.
HERNÁDI SÁNDOR (1978): *Beszédművelés.* Tankönyvkiadó, Bp.
KENYER ELEMÉR (1926): *A gyermeknyelv fejlődése.* Bp.
LENGYEL ZSOLT (1983): *A gyermeknyelv.* Gondolat, Bp.
LEVELT, W. J. M. (1989): *Speaking. From Intention to Articulation.* MIT Press, Massachusetts, Cambridge.
NAGY ADORJÁN (1947): *A beszédtechnika vezérfonala.* Bp.
PEI, MARIO (1973): *Szabálytalan nyelvtörténet.* Gondolat Kiadó, Bp.
PERFETTI, CH. A. (1986): Cognitive and linguistic components of reading ability. In: *Acquisition of Reading Skills.* Eds.: B. R. FOORMAN, A. W. SIEGEL. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey. 11–41.
S. MEGGYES KLÁRA (1971): *Egy 2 éves gyermek nyelvi rendszere.* Akadémiai Kiadó, Bp.
THORNDIKE, R. L. (1973): Reading as reasoning. *Reading Research Quarterly 2.* 135–47.
VELLUTINO, F. (1980): Perceptual deficiency and or perceptual inefficiency. In: *Orthography, Reading, and Dyslexia.* Eds.: J. F. KAVANAGH, R. L. VENEZKY. Baltimore. 251–70.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 25–30

DEBRECEN
1999.

A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről

„Amikor a nép urasan beszél"

A Magyar Nyelvőr 1872-es megalapításakor elsősorban nem szaktudományos folyóiratnak indult, hanem „a nyelvtudomány szűkebb világából kilépő harcos orgánumnak" (BÁRCZI, A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. 96: 258), célja a helyes magyar nyelvhasználat terjesztése, a szabálytalanságok, idegenszerűségek kiirtása volt. Nyelvtörténeti és nyelvjárási kutatásainak is az volt az elsődleges indítéka, hogy szerkesztője és szerzői a régi magyar nyelvet és a népnyelvet tekintették „romlatlan", követendő példának.

A folyóirat történetének második, SIMONYI ZSIGMOND szerkesztette időszakában — bár az „új ortológia" harcai lecsendesedtek — folytatta azt a gyakorlatias hagyományt, mely még SZARVAS GÁBOR célkitűzése szerint a lap feladatait „az egész nyelvélet körében" jelölte ki (Nyr. 1: 1–4). Ezzel összhangban SIMONYI egész munkásságában is érzékelhető a nyelv legkülönbözőbb rétegei iránti érzékenység: mutatja ezt, hogy lefordította MAX MÜLLER „Fölolvasásai a nyelvtudományból" című munkáját, amelyben megfogalmazódott a nyelv társadalmi tagoltságának ténye, vagy hogy a nyelvtudomány szempontjából is örvendetesnek tartotta JENŐ SÁNDOR és VETŐ IMRE tolvajnyelvi szótárának megjelenését (vö. SEBESTYÉN, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában: MNyj. 38–39: 52).

Az ebből a korszakból származó folyóiratszámokat átböngészve hatalmas mennyiségű nyelvjárási anyagot találhatunk; a leírások pedig nem szorítkoznak csupán a hangtani, alaktani, szókészlettani sajátosságok ismertetésére, hanem szövegeket, népmeséket, szólásmódokat, sőt, ami szempontunkból a legérdekesebb lehet, párbeszédeket is közölnek. A nyelv ezeknek a gyűjtéseknek a tükrében szinte mindig társadalmi vonatkozásaival együtt jelenik meg, a nyelvi adatok nem az életből kiszakítva, nem pusztán egy rendszer elemeiként vannak előttünk, vagyis az itt megjelenő, bár kifejtetlen nyelvfelfogásban a „a nyelv több mint struktúra: cselekvés, érzelem, szimbólum stb., amely nem választható el a beszélő közösségektől, tehát ezekre is ki kell terjeszteni a leírást" (BALÁZS GÉZA, Hatóerők a nyelvstratégiában: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. 1998. 151).

Az idézett megfogalmazásban szereplő ismérvek BALÁZS szerint az ún. külső nyelvtudomány megközelítési módjára jellemzőek, szembeállítva a belső nyelvtudománnyal, amely a nyelv szerkezetére koncentrál, s elképzelhetőnek tartja a nyelv leírását steril, a beszélők érzelmeitől, társadalmi környezetétől elvonatkoztatott szabályokkal.

A nyelvtudomány alakulásának egy olyan korszakában vagyunk ekkor, a Nyelvőr történetének vizsgált szakaszában, amely megelőzi a belső nyelvészet SAUSSURE és CHOMSKY nevéhez köthető XX. századi fénykorát, s ahová időben az ezekkel a strukturalista és deskriptív irányzatokkal szemben létrejövő, illetve ezeket kiegészíteni szándékozó újabb nyelvtudományi törekvések, újabb részdiszciplínák mindegyikének gyökerei visszavezethetők, elsősorban éppen az említett külső szempontok figyelembe vétele miatt.

A szociolingvisztika, s a néha a részeinek is tekintett antropológiai nyelvészet és etnolingvisztika problémafelvetéseinek sokasága is megjelent már a legkorábbi nyelvjárási gyűjtésekben is, sőt a népnyelvkutatás egyes irányzataiban különösen fontos szerepet kaptak a társadalmi szempontok (vö. SEBESTYÉN, i. h.).

Ezeket a gyökereket, előzménymozaikokat keresve a komplex, nyelvhasználati szokásokat, üdvözlési formákat is számbavevő nyelvjárásleírásokon, jellegzetes szituációkat rögzítő párbeszédeken, egyes szokásokhoz kapcsolódó folklórszövegeken, „népnyelvhagyományokon" kívül a Nyelvőr 1891 és 1914 közötti számaiban, vagyis javarészt a SIMONYI vezetése alatti időszakban az Egyveleg címszó alatt időről-időre visszatérve „Mikor a nép urasan beszél", illetve a korábbi számokban „Mikor a nép fia úriasan szól" címmel sajátos beszédszituációk leírását találhatjuk. A sorozat címe már önmagában is érdekes: hiszen a megszólalás, a beszéd egyes módjait jellemzőnek tartja egy társadalmi osztályra, vagyis problémaként mutatja be a nyelvi és társadalmi rétegződés összekapcsolódását, de elképzelhetőnek tartja, hogy egy másik csoport is használhassa ezeket a kifejezési módokat.

A leírások mindegyike más-más szerzőtől, néha akár megnevezetlen olvasótól származik, s általában mindenféle kommentár, nyelvészeti magyarázat nélkül vázol fel egy-egy nyelvi szituációt, azonban a Nyelvőr eredeti népnyelvről vallott felfogását ismerve, a szituációk megelevenítésének gyakran ironikus stílusából, a példák humoros voltából kiderülhet, hogy helytelenítő megítélésről, nyelvművelő szándékról van szó.

A legtöbb szöveg a nyelvi viselkedés, leggyakrabban a nyelvi sznobság egy-egy megnyilvánulását tárja elénk: ha magyarázat és elméleti megalapozás nélkül is, de olyan problémákat hoz felszínre, mint a nyelvi magatartás, a nyelvi benyomáskeltés, a beszédalkalmazkodás, vagy akár az identitásjelzés, arculatteremtés és arculatvesztés jelensége, amelyek vizsgálata a mikro-szociolingvisztika legújabban előtérbe került kérdései közé tartozik.

Az e cím alatt lejegyzett nyelvi megnyilvánulásokban a beszélő mindig sajátos nyelvi arculat megteremtésére törekszik, „úriasan szól", általa magas presztízsűnek tartott nyelvi elemek használatával igyekszik mások róla alkotott képét befolyásolni. Ez a benyomáskeltő szándék azonban sikertelen marad, arculatvesztés következik be (vö. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat: Nyr. 121: 493). A szituációk lejegyzésének ténye, a „leleplezés" önmagában véve is megmutatja a hatásos arculat megteremtésének sikertelenségét.

A rovat gyakran szórakoztató példái a nyelv szociálpszichológiai aspektusai iránti érzékenységet mutatnak, hiszen a viselkedés és a nyelvhasználat egységét illusztrálják különböző közvetlen nyelvi interakciókban, még akkor is, ha mindezt a kinevettetés szándékával teszik, saját nyelvi felsőbbrendűségük tudatában, s gyakran modoros megfogalmazásaikkal a mai olvasó számára ők maguk is nevetségessé válnak. Ezekben a rövid feljegyzésekben valójában a társadalom egy adott csoportjának, a Nyelvőrt olvasó, a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozó értelmiségi rétegnek a nyelvi értékítélete elevenedik meg, az általuk helytelenített nyelvi viselkedés tipikus példáival. Az „utánzó, nagyzoló, okoskodó, fennhéjázó, látszatkeltő nyelvi magatarás" (BENKŐ LORÁND, Sznobság a nyelvhasználatban: Nyr. 118: 345) nyelvművelő célzattal történő kifigurázása azért maradhat hatástalan, mert ahogy a leírások stílusából, elitista, elítélő szemléletéből látszik, csupán egy másik, ugyancsak sznob nyelvi magatartásformával találkozik.

Ellentmondásnak tűnhet, hogy ez a felfogás a népnyelvet „romlatlansága" miatt az „elkorcsosodott" köznyelv fölé emeli, mégis kigúnyolja a nép valós nyelvhasználatát; ennek az a magyarázata, hogy a népnyelv számukra elsősorban a tökéletes, érintetlen nyelv illúzióját jelenti, s ezért „amikor a nép urasan beszél" az már a nyelv romlásának folyamata. Miközben a nyelvművelők a népnyelvnek ezt az általuk teremtett absztrakcióját próbálják megvédeni a nyelv egyéb rétegeinek hatásaitól — hisz több feljegyzés is hivatkozik az újságok, a papok, a falusi tisztségviselők ékes, de nem magyaros nyelvhasználatára, amelyek mind rontják a nép nyelvét (Nyr. 31: 226, 32: 400) —, ők maguk rajzolnak e szituációk lejegyzésével nagyon hiteles képet a nép nyelvhasználatának valódi működéséről.

A példák összességéből kiderülhet, hogy melyek a lejegyzők által „urasnak" tartott, vagyis az „uras" beszédmódot sikertelenül utánzó nyelvhasználat jellegzetességei. Az egyik ilyen sajátosság az idegen szavak helytelen, inadekvát használata, másrészt előfordul egyes, más nyelvrétegbe (általában a hivatalos regiszterbe) tartozó magyar szavak félreértelmezése, s gyakori példa a nem a szituációnak megfelelő stílusréteg, regiszter választása is.

Egy esetben a SZIGETI ERNŐ gyűjtötte szituációkat az előforduló jelenséget értelmező, értékelő megjegyzések is kísérik: „a mi józan népünk csodálatosan

szeret idegen szavakkal cifrálkodni. A magyar paraszt, főleg ha már az iparos osztályba emelkedett, mutatni óhajtja, hogy nemcsak az urak tudnak szépen finoman beszélni, hanem ő is szerzett magának ilyen műveltséget. Ez a törekvés szüli azt a visszásságot, hogy az innen-onnan felkapott, előtte érthetetlen szavakkal dobálózik és a saját környezetében ily módon sikerül is tekintélyt szerezni magának." (Nyr. 31: 227).

Ez a megfogalmazás az elítélő indíttatáson túl ugyancsak tartalmaz több, a nyelvhasználat és viselkedés összefüggéseivel kapcsolatos felismerést is. Nem tudományos keretben mutatja be a problémát, de hatásosan összefoglalja egy tipikus nyelvi viselkedésmód meghatározó tényezőit. Az önálló nyelvi attitűdfajtaként is értelmezhető nyelvi sznobság (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 148–9) tipikus ismertetőjegyei ezek, azon belül is azé az igen gyakori típusúi, mikor a presztízsnövelés eszközévé az idegen nyelvek tudásának funkció nélküli fitogtatása válik (vö. BENKŐ, i. m. 377–85), s ez a magyarázat utal az ilyen benyomáskeltés lehetséges sikerére is.

Még egy érdekességet tartalmaz ez a kommentár: szerzője felfigyel a nyelvi viselkedés megjelenítésének jellemábrázoló szerepére, a nyelvhasználattal történő jellemzés lehetőségeire egyes szépirodalmi művekben: „A népiest ápoló íróink jól ismerik a nép e tulajdonságát s felhasználják, mint jellemző vonást, hogy alakjaikat minél törűlmetszettebb magyar parasztoknak tüntessék fel. (Vö. Gárdonyi Géza Bor c. színművében a parasztból lett kovács és állatorvos szólásait)" (vö. SEBESTYÉN, Rétegnyelvi sajátosságok szépprózai felhasználása a 18. században: Kultúra és tradíció. Szerk. Viga Gyula. Miskolc, 1992. 511–25).

A nyelvi sznobság itt leírt esete, az idegen szavak felesleges, gyakran inadekvát, helytelen formában történő használata fordul elő a legtöbb ismertetett esetben. A szavak hasonló hangalakján alapuló jelentésátvitel, a két hasonló hangalakú latin eredetű szó felcserélése miatt találjuk a nem megfelelő szót a következő példában: „A paraszt a háza elé széles tornáczot csináltatott. A széles tornáczhoz úri mód és úri beszéd is kellett neki. (...) így fejezte ki magát műveltül: — A *rëvërëndán* fogok eb[i]édelni. — A pitvar, tornácz szó nem volt jó neki s a verandának meg nem tudott megfelelni" (Nyr. 33: 239).

A szituáció leírásának éles iróniája mellett kiolvasható ebből a megfogalmazásból az is, hogy egy új társadalmi szerep felvételével párhuzamosan jelenik meg a nyelvi viselkedés módosulása.

Hasonló, paronímiával magyarázható szócserével lehet a libériában a *liberális inas,* s lehet a borotválkozatlan embernek *nagy parókiája* (uo.), akinek jó hangja van, mehet az *operációba,* esetleg *kompromitálhat* valamilyen zeneművet (Nyr. 31: 227).

Az idegen szavak félreértésének másik kigúnyolt változata, amikor egyes kifejezésekben ráértéssel magyar szavakat fedez fel a nyelvtudat: például igei szótő leválasztásával lehet valaki pusztán attól *irónikus ember,* hogy színdarabot ír

(uo.), s megtalálhatjuk a rovatban a népetimológia egyik klasszikus példájaként tanított kifejezést, a peronoszpóra magyarul értett változatát is: „A sz^{ü}őll^{ü}őbe dúgozgatnak. Szipen láccik a tükikën, de aligha lëssz sok, mer a za zistenvertë *fenerosszp^{i}éra*, vaj mi ja zisten nyavalájo, penisszë, min' megeszi a levelit" (Nyr. 32: 118). Az idegen szó végződése pedig értelmeződhet magyar képzőként, mint az „*intelligenyes* úri ember" esetében (Nyr. 32: 117).

Magyar szavak használatában is előfordulhat hasonló félreértelmezés és jelentésadás, az ismert szótő és a szótőből képzett, valószínűleg hallott, ismert alakú, de ismeretlen jelentésű szó sajátos értelmezésével találkozunk a következő szituációkban: „Többen álltunk a kapuban és egy parasztasszony éppen ki akart jönni, de mi elálltuk az utat. Hát így szólt: *Nyilatkozzanak* kérem" (Nyr. 31: 46). Ugyanilyen típusú, a képzett szó jelentésének eltéréséből adódó félreértés, amikor az elhízott, a feljegyzés szerint magát úrnak szólíttató férfi, így panaszkodik: „Lássa, most is ugy^{ë} *fël vagyok^{ë} fuval^{ë}kod^{ë}va,* hogy^{ë} alig^{ë} birom^{ë} magamat" (Nyr. 33: 240).

A hivatalos nyelv körülményes kifejezéseinek informális, a társalgás regiszterét megkövetelő helyzetekben való előfordulása több esetben a felfelé törekvő, közeledő beszédalkalmazkodás kísérletével magyarázható: vagyis a szituációkban megjelenített beszélők a szókészlet tekintetében magasabb társadalmi rétegbe tartozó partnerükhöz igyekeznek igazodni, s mivel ezeket az általuk akár nem is értett kifejezéseket magasabb presztízsűnek ítélik, gyakran értelemzavaró módon is használják. A következő eset pénzespostása a pénz kiszámolása közben szinte csak ilyen kifejezéseket használ: „— Egy, kettő, három... aztán tessék még hozzá *igénybe venni*... négy öt, hat, hét... milyen lármát csapnak, hogy pörölnek velem az uraságok, ... nyolc, kilenc... mikor a két krajcárt *eszközlöm* tőlük!... tíz, tizenegy, tizenkettő. Így... Köszönöm... Keserves *foglalkozmány'!*... Alá szolgája!" (Nyr. 20: 39).

Az *igénybe vesz* kifejezés ehhez hasonló jelentését tekintve nem megfelelő alkalmazása hivatalos levélben is előfordul: „Folyamodtunk Nagyméltóságú Magas Miniszteriumhoz, Szabó István országos képviselő úrhoz és *igénybe vették* kérésünket..." (Nyr. 31: 226). E kifejezés 'figyelembe vesz' jelentésére az ÚMTSz. több adatot is közöl az északkeleti nyelvjárásokból, kérdéses, hogy az itt hibáztatott forma elterjedéséről vagy másról van szó.

A hivatalos nyelv jellegzetességei, a terjengős körülírások fogalmazásmódja határozza meg — a megértést is megnehezítő módon — a saját jelentőségét kiemelni szándékozó mesterember nyelvi magatartását a következő példában: „...beállít hozzá egy köpcös, piros-pozsgás paraszt és illedelmesen levéve zsíros kalpagját, megszólal: »En vônék, kéröm' ássan a *vállalkozó szömélye.*« »Miféle vállalkozó?« kérdi csodálkozva az úr. »Hát, könyörgöm, *a ládák erányzatában töszöm mögjelönésömet*«, hangzik a felelet" (Nyr. 31: 226).

E feljegyzéssorozat példaanyaga tanulságos lehet a szociolingvisztika és napjaink nyelvművelése számára egyaránt. Egyrészt mert megmutatja, hogy mindennapi, gyakorlati tudásunkban — nyelvtudományi paradigmától függetlenül, a külső nyelvészet legújabb térhódítása előtt is — megvan a nyelvi és a társadalmi különbségek összefüggésének, a nyelvi viselkedés és a társadalmi viselkedés egyéb formái közötti összefonódásnak a tudata, s ezért a szociolingvisztika szemléletmódjának előzményeit a nyelvi jelenségek, problémák legkülönbözőbb indítékú lejegyzéseiben is megtalálhatjuk. Másrészt rávilágít arra, hogy amikor azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy lehet-e, és hogyan lehet tudatosan befolyásolni a társadalom nyelvhasználatát, van-e értelme és eredménye a nyelvművelésnek, vagy hogy hogyan értelmezhető a nyelvromlás fogalma, akkor célszerű lehet a normakijelölő csoport nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata, a nyelvhasználat védelmét szolgáló elvek hátterében meghúzódó nyelvfelfogás, nyelvszemlélet feltárása is.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 31–46

DEBRECEN
1999.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza *sovány (föld)* szó térképlapjának elemzése

SEBESTYÉN ÁRPÁD A romániai magyar nyelvjárások atlaszának első kötetéről szóló ismertetésében a következőképpen fogalmaz: „Mindent összevetve A romániai magyar nyelvjárások atlaszának I. kötete kincsesbányája az érdekes és értékes nyelvi és nyelvjárási adatoknak." (MNyj. 34: 213–8.). A következőkben arra vállalkozom, hogy e „kincsesbánya" egy térképlapját közelebbről is szemügyre vegyem, s a kiválasztott térképlap többszempontú elemzésével újabb adalékokkal járuljak hozzá az erdélyi magyar nyelvjárások megismeréséhez.

Választásom a 14. térképlapra esett, melynek kérdése „Milyen az a föld, amely gyengén terem?", s amely a *sovány (föld)* címszót viseli.

Mivel a térképlapon szereplő kérdés nem egy meghatározott tárgynak, eszköznek a kifejezésére vonatkozik, hanem szinonim kifejezések felsorakoztatására ad lehetőséget, a továbbiakban a kérdésre adott válaszokat előfordulási gyakoriságuk sorrendjének megfelelően tárgyalom, kitérve a válaszként előforduló szavak mai köznyelvi jelentésére, etimológiájára, végül pedig az egyes válaszok eltérő realizációjának minőségi, mennyiségi és területi megoszlására.

1. *sovány*

A *sovány* szó szófaját tekintve az ÉrtSz. adatai szerint melléknév és ritkábban főnév. Elsődleges jelentése pedig „Olyan ⟨ember, állat⟩, akinek, amelynek a testén nincs elég hús és zsírréteg, s így csontjai erősen kidomborodnak, kiállnak, és testsúlya kisebb az átlagosnál." A térképlapon említett jelentés az átvitt értelemben használt árnyalatok között fordul elő „kevés tápanyagot tartalmazó, trágyázatlan, terméketlen ⟨föld, talaj⟩". Ha azonban A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában vesszük szemügyre ezt a szót, akkor a szócikk adatai szerint a szó első előfordulásában 'silány, terméketlen ⟨talaj⟩' jelentésben szerepel. Vagyis az írásos forrásokban a szó abban a jelentésében jelenik meg először, amelyre az általam vizsgált térképlap szócikke is vonatkozik. Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy melyik jelentés lehetett az eredeti, s melyik az átvitt értelmű.

Feltehetőleg elsődlegesen emberre, élőlényre vonatkozott, ezt támasztja alá az a tény, hogy alapszava ősi örökség a finnugor korból (TESz.), márpedig eb-

ben a korszakban nem beszélhetünk földművelésről, csak a majdani letelepedés korától. A szó jelentése tehát először az emberre vonatkozhatott, s innen terjedhetett ki szemantikai mezője a talaj minőségének megjelölésére is, vagy metonimikus, vagy hasonlósági alapon.

A térképlap kérdésére válaszként szereplő lexémák közül leggyakrabban a *sovány* szó, illetve ennek alakváltozatai fordulnak elő. Első helyen válaszként 88 kutatóponton szerepel, míg második válaszként 5 településen fordul elő. A szónak, illetve alakváltozatainak előfordulási helyét a következő táblázatból olvashatjuk ki.

I. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
sạvàny	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.[1]	Magyaró (Aluniş)	G1
sạvàny	mezőségi nyj. Kis-küküllő menti tsz.	Héderfája (Idrifaia)	L15
sạván	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Görgényüvegcsűr (Glajerie)	M1
sạvány	mezőségi nyj. Fekete-Körös völgyi tsz.	Köröstárkány (Tărcaia)	J2
savány	belső-mezőségi tsz.	Tancs (Tonciu)	L2
savàny	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Gógánváralja (Gogan-Varolea)	L17
savàny	északkeleti nyj. Nagykároly környéki tsz.	Körtvélyes (Curtuiuşeni)	A2
saván, gyẹngẹ	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Marossárpatak (Glodeni)	L4
savány, gyẹngẹ, gẹngẹ	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Magyarlapád (Lopadea Nouă)	L14
sọvány	belső-mezőségi tsz.	Mezőbodon (Papiu Ilarian)	L6
sọvány	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Istvánháza (Iştihaza)	L13
sovàn	északkeleti nyj. máramarosi tsz.	Rónaszék (Costiui)	C1

[1] Azt, hogy a térképlapon szereplő települések mely nyelvjáráshoz, illetve azon belül mely tájszóláshoz tartoznak, MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai (Bukarest, 1977) Helységnévjegyzékéből gyűjtöttem ki. A térképlapon szereplő 136 település közül az említett helységnévjegyzékben négy település neve nem szerepelt ezek közül Magyarkapust (E12), figyelembe véve a környezetében szereplő települések hovatartozását a kalotaszegi tájszóláshoz, Nyírest (F2) és Ördöngösfüzest (F6) földrajzi elhelyezkedésénél fogva a mezőségi nyelvjárás Kis-Szamos menti változatához soroltam, ugyanezen megfontolásból Biharsályit (D4) pedig a tiszai nyelvjárás bihari tájszólásához.

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
sovàn, gyenge, dzsenge	belső-mezőségi tsz.	Magyarszovát (Suatu)	L1
sovány	belső-mezőségi tsz.	Mezőbodon (Papiu Ilarian)	L6
sovány	nyjsziget hunyadi	Lozsád (Jeledinț)	R2
sovàny	szilágysági tsz.	Ipp (Ip)	E2
sovàny	szilágysági tsz.	Völcsök (Ulciug)	B10
sovàny	kalotaszegi tsz.	Gyerőmonostor (Minăstireni)	E11
sovàny	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Tordatúr (Tureni)	K2
sovàny	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Torockó (Rimitea)	K3
sovàny	mezőségi nyj. Aranyos menti tsz.	Aranyosegerbegy (Viişora)	L5
sovàny, gyenge	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Baca (Bața)	F1
sovàny, savàny	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Marosbogát (Bogata)	L10
sován	háromszéki nyj. Miklósvárszéki tsz.	Bölön (Belin)	T15
sován	háromszéki nyj. Alsósepsi tsz.	Bikfalva (Bicfalău)	T19
sován	udvarhelyszéki nyj. havasalji tsz.	Székelyvarság (Virşag)	M7
sován	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Székelyzsombor (Jimbor)	T6
sován	felcsíki tsz.	Csíkjenőfalva (Ineu)	M8
sován	alcsíki tsz.	Csíklázárfalva (Lăzareşti)	T1
sován	alcsíki tsz.	Csíkmenaság (Armăşeni)	N4
sován	csíkgyergyói nyj. kászoni tsz.	Kászonaltíz (Plăieşii)	U2
sován	nyjsziget	Csernakeresztúr (Cristur)	R1
sován, rossz	alcsíki tsz.	Csíkkozmás (Cosmeni)	U1
sovány	háromszéki nyj. Felsősepsi tsz.	Bükszád (Bicsad)	T9
sovány	háromszéki nyj. kézdi tsz.	Dálnok (Dalnic)	U5
sovány	nyjsziget	Datk (Dobca)	T13
sován	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Egri (Agriş)	B1
sován	északkeleti nyj. Nagykároly környéki tsz.	Mezőfény (Foeni)	A1
sován	szilágysági tsz.	Bogdánd (Bogdand)	B9
sován	szilágysági tsz.	Diósad (Dioşod)	E4
sován	szilágysági tsz.	Dobra (Dobra)	B8
sován	kalotaszegi tsz.	Méra (Mera)	E13
sován	kalotaszegi tsz.	Zentelke (Zam)	E10

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
sován	tiszai nyj. kissárréti tsz.	Tóti (Táuteu)	D1
sován	tiszai nyj. Sebes-Körös völgyi tsz.	Pósalaka (Poşalaka)	D3
sován	bihari tsz.	Siter (Şişterea)	D2
sován	déli nyj. bánsági tsz.	Majláthfalva (Mailat)	I2
sován	Fekete-Körös völgyi tsz.	Bélfenyér (Belfir)	D6
sován	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Szék (Sic)	F10
sován	mezőségi nyj. Aranyosszéki tsz.	Harasztos (Călăraş)	L9
sován	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Zselyk (Jeica)	F9
sován	udvarhelyszéki nyj. sóvidéki tsz.	Siklód (Şiclod)	M6
sován	gyergyói tsz.	Borszék (Borsec)	G2
sován	gyergyói tsz.	Gyergyóremete (Remetea)	M2
sován	hétfcs tsz.	Tatrang (Tărlungeni)	T20
sován	Barcaság nyjsziget	Apáca (Apaţa)	T14
sován	nyjsziget Nagy-Küküllő menti	Kóbor (Cobor)	T11
sován, rossz	északkeleti nyj Nagykároly környéki	Gencs (Ghenci)	B3
sován, rossz	Kis-Küküllő menti nyjsziget	Halmágy (Hălmeag)	T12
sován, sován	udvarhelyszéki nyj. havasalji tsz.	Zetelaka (Zetea)	M13
sován, sovány	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Pipe (Pipea)	L18
sovány	északkeleti nyj. túrháti tsz.	Kőszegremete (Remetea Oasului)	B2
sovány	kalotaszegi tsz.	Magyarbikal (Bicalat)	E9
sovány	tiszai nyj. bihari tsz.	Biharsályi	D4
sovány	Arad vidéki tsz.	Ágya (Adea)	J1
sovány	déli nyj. Arad vidéki tsz.	Dezsőháza (Satu-Mic)	J3
sovány	déli nyj. bánsági tsz.	Keresztes (Cruceni)	O1
sovány	bánsági tsz.	Végvár (Tormac)	O2
sovány	kalotaszegi tsz.	Magyarkapus (Capusu Mare)	E12
sovány	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Nyíres (Nires)	F2
sovány	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Felsőtők (Tiocu de Sus)	E6
sovány	mezőségi nyj. Domokos vidéki tsz.	Domokos (Dămăcuşeni)	C3
sovány	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Sárpatak (Glodeni)	T3
sovány	nyjsziget barcasági	Kizba (Crizbav)	T17

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
sovány, vatfőd	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Tacs (Tonciu)	F7
sovány, gyënge	szilágysági tsz.	Kárásztelek (Carastelec)	E1
sovą̀^{n}	szilágysági tsz.	Perecsen (Periceiu)	E3
sovą̀^{n}	szilágysági tsz.	Petenye (Petenia)	E5
sovą̀^{n}	mezőségi nyj. Nyárádmenti tsz.	Bede (Bedeni)	L12
sovą̀^{n}	mezőségi nyj. Nyárádmenti tsz.	Jobbágytelke (Sîmbriaş)	M4
sovą̀^{n}	mezőségi nyj. Nyárádmenti tsz.	Nyárádszentmárton (Mitresti)	L8
sovą̀^{n}	háromszéki nyj. Felsősepsi tsz.	Sepsikőröspatak (Valea Crisului)	T16
sovą̀^{n}	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Farkaslaka (Lupeni)	M12
sovą̀^{n}	udvarhelyszéki nyj. keresztúri tsz.	Fiatfalva (Filias)	M16
sovą̀^{n}	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Petek (Petcu)	T4
sovą̀^{n}	gyergyói tsz.	Gyergyószentmiklós (Gheorgheni)	M3
sovą̀^{n}, sovány	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Alsórákos (Racosu de Jos)	T7
soány, sovą̀ny	háromszéki nyj. orbai tsz.	Zágon (Zagun)	U7

A *sovány* szó nemcsak leggyakrabban fordul elő válaszként a térképlapon szereplő kérdésre, hanem a legnagyobb alaki változatosságot is mutatja (*sǫvány, sovány, sąvàny, sąvàny, sąván, sąvány, savàny, saván, savány, savàny, soány, sovą̀ny, sovàn, sovàny, sovą́n, sovą̀ny, sován, sovàn, sovą̀^{n}, sovą̀^{n}*). A köznyelvi *sovány* alak mellett tehát még 19 alakváltozatban realizálódik a vizsgált területen. Az eltérések a különböző realizációkban egyrészt a szó első magánhangzójában, másrészt a második magánhangzóban, harmadrészt az utolsó mássalhangzóban, s egyetlen esetben a két magánhangzó közötti mássalhangzó hiányában figyelhetők meg.

A szó első magánhangzója a nyelvterület legnagyobb részén *o*. Ettől a 136 kutatópont közül az első előfordulásokat figyelembe véve csak 12 kutatópont adatai mutatnak eltéréseket, s a második előfordulásokat is beszámítva ez a szám csak eggyel nő.

Az *o* nyíltabb variánsában (*ǫ*) realizálódik három településen, melyek közül kettő a mezőségi nyelvjáráshoz tartozik (L6, L13), egy település pedig nyelvjárássziget (R2).

A másik 10 kutatóponton a köznyelvi *o* helyén *a* fonéma van, melyek közül egy kutatópontot kivéve (A2) valamennyi a viszonylag nagy kiterjedésű és számos tájszólást mutató mezőségi nyelvjáráshoz tartozik. A mezőségi nyelvjárásra jellemző különböző helyzetekben jelentkező *a*-zás MURÁDIN által tipizált változatai közül a *sovány* szó *o*-jának *a*-ként való realizációja a lehetséges nyolc típusból a hatodikat képviseli, vagyis a többtagú szavak hangsúlyos szótagjában jelentkezőt (NyIrK. 33: 25).

A MURÁDIN által felsorakoztatott adatokat szemügyre véve megállapítható, hogy a hangsúlyos helyzetben jelentkező *a*-zás megterheltségi foka viszonylag alacsony, s ezt mutatja a *sovány* szó példája is, hisz a 88 kutatópont adatai közül, ahol a térképlap kérdésére a *sovány* vagy valamely alakváltozata a válasz, csupán 10 településen fordul elő az *a*-s változat. Ennek az alacsony megterheltségi foknak az oka az *a*-zás jelenségének a kialakulásában kereshető, BENKŐ szerint ugyanis „a hangsúlyos *o*-k *a*-vá válása viszonylag fiatal fejlődmény, bár ma már az *a*-zó déli–dél-keleti részeire mindenütt jellemző" (Nyjtört. 90).

Az *a* hang kiejtésében is eltéréseket mutat, s míg a mezőségi nyelvjárás legnyugatibb (J2), illetve keleti részén (G1, M1, L15) zártabb formájában (*ą*) realizálódik, addig középső részén (L2, L4, L14, L17) kiejtése megegyezik a köznyelviével.

A szó második magánhangzója a realizáció szempontjából nagyobb változatosságot mutat. Az *á* fonéma az első előfordulásokban három kutatópont (F4, L2, L6) adatai szerint valósul meg illabiális *ȧ*-ként a mezőségi nyelvjárás valamely tájszólásában, második előfordulásában pedig egy településen szintén a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó Marosbogáton figyelhető meg az *á* hang ilyen kiejtésben.

A *sovány* szó *á* hangja 16 kutatópont adataiban jelentkezik félhosszú illabiális *ȁ*-ként, kizárólag a szó első előfordulásában, jellemzően a mezőségi nyelvjárás tájszólásaiban, de emellett az északi nyelvjáráshoz tartozó négy településen (A2, A3, B4, C1) is ebben a formában fordul elő.

A szó *á* hangja a lejegyzett adatok szerint zárt *ą́*-ban realizálódik 13 településen a nyelvterület délkeleti részén egy nyelvjárásszigetet (R1) kivéve.

Az *á* hang nazoorális változatban fordul elő (*ą́*) négy mezőségi nyelvjáráshoz tartozó település adataiban (L8, L12, M4, T7), ezen kívül a szilágysági tájszólás, valamint a keresztúri tájszólás 2-2 településén és a felsősepsi valamint a gyergyói tájszólás 1-1 településén. Ez a nazoorális színezetű *ą́* hang a fenti 10 településen kívül még Sepsikőrösön adatolható, de itt az *á* hang zártabb realizációja kapja ezt a nazális színezetet: *ą̃́*. A nazalitás mindenütt együtt jár a szóvégi *ny* depalatalizációjával és redukciójával: nyilván annak következménye.

A szó két magánhangzó közötti *v* hangja kiesik a háromszéki nyelvjárás orbai tájszólásához tartozó Zágon településen, de meg kell jegyezni, hogy ezen a településen második adatként megjelenik a *v*-s változat is.

A szó utolsó *ny* mássalhangzója két változatban valósul meg. Egyik megjelenésében csupán depalatalizálódik, a másikban pedig ez a depalatalizált mássalhangzó még rövidül is az ejtés során. Ez utóbbi jelenség azonban csak kizárólag olyan *á* hang után fordul elő, amely nazoorális változatban realizálódik, tehát itt a megrövidült *n* hang nazális jellegét az előtte álló magánhangzó hordozza.

Az *ny* : *n* (palatális : depalatális) szembenállás esetében nem mutatható ki területi elhatárolódás, a nyelvterület egészén együttesen van jelen mindkét változat. S bár az összes adatot figyelembe véve az *n*-es változat mutatja a nagyobb gyakoriságot, mégis azt mondhatjuk, hogy ez az arány csak a szóvégi helyzetet tükrözi, ami viszont nem jelenti azt, hogy a szó toldalékos formájában ne az *ny*-es változat fordulna elő esetleg gyakrabban.

Végigvizsgálva a szóalak köznyelvi kiejtéstől eltérő hangzóit, megállapíthatjuk, hogy bár az egyes hangok realizációja mutat bizonyos területi egységet, de a teljes szóalakot tekintve nincs egységes kép a nyelvterületen.

2. *gyenge*

A térképlapon szereplő kérdésre adott válaszok közül az összes adatot figyelembe véve a második leggyakrabban szereplő válasz a *gyenge*. Ennek oka feltehetőleg abban van, hogy ez a szó a térképlap kérdésében is szerepel, tehát mintegy sugalmazza a lehetséges választ. Ezt igazolja az is, hogy a *gyenge* második válaszként a kérdésre mindig egy másik lexéma mellett fordul elő, nem pedig saját alakváltozataként. S ezt támogatja az is, hogy sem a TESz., sem az ÉrtSz. adatai nem vonatkoztatják jelentését a föld minőségének meghatározására.

A *gyenge* szó, illetve alakváltozatai (*genge, gyënge, gyẹngẹ, gyengẹ, dzsengẹ, gyënge*) a térképlap kérdésére válaszként első helyen 13 kutatóponton szerepelnek, második helyen 6 településen, melyek közül 5 esetben a *sovány* szó vagy valamelyik alakváltozata mellett, egy esetben pedig a *silány* egyik alakváltozata mellett. Harmadik válaszként is megjelenik két településen, de csak ott, ahol már második helyen szerepelt ennek a szónak egy másik realizációja, tehát itt csak arról van szó, hogy a második helyen válaszként előforduló *gyenge* szónak egy újabb alakváltozata realizálódik harmadik lehetséges válaszként.

II. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
genge	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Miriszló (Mirislău)	K4
gyënge	déli csángó tsz.	Bogdánfalva (Valea Seaca)	N1
gyẹngẹ	belső-mezőségi tsz.	Keszü (Chesău)	F13
gyengẹ	mezőségi nyj. Kis-Szamos menti tsz.	Kérő (Băita)	F5

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
gyengę, rọssz	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Szabéd (Voiniceni)	L3
gyenge	északkeleti nyj szamosháti tsz.	Misztótfalu (Tăuții Magheruș)	B5
gyenge	máramarosi tsz.	Aknasugatag (Ocna-Șugatag)	C2
gyenge		Ördöngösfüzes (Fizesu Gherlii)	F6
gyenge	mezőségi nyj. Borsavölgyi tsz.	Kide (Chidea)	E7
gyenge	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Kibéd (Chibed)	M5
gyenge, rossz	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Magyardécse (Cireșoaia)	F3
gyönge	tiszai és déli keverék nyj. bánsági tsz.	Szapáryfalva (Țipari)	P1
gyönge	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Bözöd (Bezid)	9
saván, gyẹngẹ	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Marossárpatak (Glodeni)	L4
savány, gyengę, gengę	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Magyarlapád (Lopadea Nouă)	L14
sovàn, gyengę, dzsengę	belső-mezőségi tsz.	Magyarszovát (Suatu)	L1
sovàny, gyenge	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Baca (Bața)	F1
sovány, gyënge	szilágysági tsz.	Kárásztelek (Carastelec)	E1
sịvàny, gyengę	belső-mezőségi tsz.	Köbölkút (Fintînița)	F8(2)

Hangtani szempontból a köznyelvi kiejtésnek megfelelő *gyenge* alakváltozatban él hét kutatóponton, melyek közül hat településen az első válasz ez a szó, míg egyszer második válaszként jelenik meg a szó köznyelvi kiejtési formájában.

A köznyelvitől való eltérés egyrészt az első mássalhangzó, másrészt az első, illetve második magánhangzó realizációjában figyelhető meg.

Az első mássalhangzó esetében egy *g~gy~dzs* váltakozás mutatható ki, bár ennek aránya nem számottevő. A mai köznyelvi kiejtésben a *gy*-s változat a norma, de a TESz. megállapítása szerint a *g*-s változatú ejtés lehetett az elsődleges, vagyis ennek a régibb, ősi formának a megőrzése figyelhető meg a mező-

ségi nyelvjárás Közép-Maros menti tájszólásának két településén, s nem pedig a *gy* hang depalatalizálódásáról van szó.

A *gyenge* szó *gy*-je egyetlen adatban fordul elő *dzs*-ként, s ez az adat is csak a harmadik lehetséges válaszok közt szerepel, tehát nem adhat képet a *gy* : *dzs* szembenállás viszonyáról az egész nyelvterületet illetően. Ráadásul ez az adat a belső mezőségi tájszóláshoz tartozó Magyarszováton fordul elő, mely területre nem jellemző a *gy*-nek *dzs*-ként való realizációja, ez ugyanis az erdélyi magyar nyelvjárások közül a déli csángó nyelvjárás sajátos jelensége (KÁLMÁN, Nyj. 43).

A szó első magánhangzója egyrészt zártabb *e̩*-ként jelenik meg két településen (F13, L4), másrészt középső nyelvállású zárt *ë*-ként, szintén két település adataiban (N1, E1), valamint *ö* fonémaként szintén két településen (P1, M9). Az egyik *ö*-ző forma a tiszai és déli keverék nyelvjárás bánsági tájszólásához tartozó Szapáryfalván figyelhető meg, míg a másik az udvarhelyszéki nyelvjárás keresztúri tájszólásához tartozó Bözöd településen.

Második magánhangzója zártabb és nyíltabb formában is előfordul, s míg a zártabb kizárólag a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó településeken adatolható, addig a nyíltabb változata a déli csángó tájszólás Bogdánfalva településén fordul elő.

3. *rossz*

A harmadik leggyakoribb válasz a kérdésre a *rossz* mint jelző, melynek mai jelentései közül az ÉrtSz. *rossz* címszavának III. pontjában feltüntetett meghatározás áll a legközelebb, vagyis „A maga nemében v. vmely szempontból kifogásolható, tökéletlen, értéktelen", hiszen ez a tökéletlenség, kifogásolhatóság, értéktelenség jellemezheti a gyengén termő talajt is. Helyénvalóságát a TESz. adatai is alátámasztják, eredeti jelentése 'gyenge, sovány, fáradt' lehetett, s ebből a jelentéséből fejlődött 'silány, értéktelen, ócska' jelentésűvé.

A *rossz* szó 15 kutatóponton fordul elő első, míg 5 településen második válaszként (III. táblázat). Kiejtését tekintve pedig 3 települést kivéve (L3, L7, L19), ahol magánhangzója nyíltabb formában realizálódik (*o̩*), a köznyelviével megegyező.

Területi megoszlását tekintve a szó előfodulása megoszlik az egész vizsgált területen.

III. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
ro̜ssz	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Mezőpanit (Pănet)	L7
ro̜ssz	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Péterfalva (Petenia)	L19
rossz	kalotaszegi tsz.	Középlak (Cuzăplac)	E8
rossz	tiszai nyj. bihari tsz.	Nagyszalonta (Salonta)	D5
rossz	mezőségi nyj. Kis-Szamosmenti tsz.	Györgyfalva (Gheorgheni)	K1
rossz	belső-mezőségi tsz.	Mezőveresegyháza (Strugureni)	F8
rossz	mezőségi nyj. Nyárádmenti tsz.	Nyárádkarácsonyfalva (Crăciunești)	L11
rossz	mezőségi nyj. Nagy-Küküllő menti tsz.	Bun (Boiu)	M15
rossz	háromszéki nyj. kézdi tsz.	Kézdialmás (Mereni)	U4
rossz	háromszéki nyj. Szentlélek környéki tsz.	Kézdikővár (Petriceni)	U3
rossz	háromszéki nyj. orbai tsz.	Gelence (Ghelinta)	U6
rossz	felcsíki tsz.	Csíkvacsárcsi (Văcărești)	M11
rossz	alcsíki tsz.	Zsögöd (Jigodinu)	M17
rossz, silàny	belső-mezőségi tsz.	Feketelak (Lacu)	F11
rossz, tèrméktelen	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Dobó (Dobeni)	M14
gyenge̜, ro̜ssz	mezőségi nyj. Felső-Maros menti tsz.	Szabéd (Voiniceni)	L3
gyenge, rossz	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Magyardécse (Cireşoaia)	F3
sován, rossz	alcsíki tsz.	Csíkkozmás (Cosmeni)	U1
sován, rossz	északkeleti nyj. Nagykároly környéki	Gencs (Ghenci)	B3
sován, rossz	Kis-Küküllő menti nyjsziget	Halmágy (Hălmeag)	T12

4. *szegény*

Annak oka, hogy a *szegény* szó, illetve alakváltozatai (*szeginy, szëgén, szegëny, szegéiny, szegéin, szëgény*) is válaszként fordulnak elő a térképlap kérdésére, kevésbé a szó mai, mint inkább történeti jelentéseiben keresendő. Mivel a mai melléknévi jelentések közül csupán az átvitt értelmű „A maga nemében hiányos, szegényes ⟨lelki v. szellemi jelenség⟩.” meghatározás föld minőségére

való vonatkoztatása lehetne elképzelhető, addig a TESz. adatai közül egy, mely az 1533-as Murmelius-féle magyar-latin szójegyzékben található, pontosan azt a jelentést hodozza, vagyis 'silány ⟨minőségű⟩', amelyre a térképlap kérdése is vonatkozik.

A *szegény* szó hat kutatóponton adatolható, melyek közül egy településen kétféle módon is realizálódik.

IV. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
szëgén	háromszéki nyj. Hídvég-erősdi tsz.	Árapatak (Araci)	T18
szëgén	székely csángó tsz.	Pusztina (Pustiana)	N2
szegëny	mezőségi nyj. Kis-Küküllő menti tsz.	Magyarsáros (Delenii)	L16
szeginy	mezőségi nyj. Közép-Maros menti tsz.	Kapud (Capud)	K5
szegéiny, szegéin	nyjsziget Nagy-küküllő menti	Nagymoha (Grinari)	T5
szëgény	nyjsziget Szeben megyei	Oltszakadát (Săcădate)	S1

Amint az a táblázat adataiból is jól kitűnik, a szó egyetlen egyszer sem jelenik meg köznyelvi alakjában. Nyílt szótagú *e* fonémája a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó két kutatóponton, valamint a Nagy-Küküllő menti nyelvjárássziget Nagymoha településén köznyelvi *e* fonémaként realizálódik, míg a többi előfordulásában középső nyelvállású zárt *ë*-ként. A szó második magánhangzója változatos képet mutat: három kutatópont (N2, T18, S1) adataiban a köznyelvi *é* található, míg a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó két település közül az egyiken (L16) egy középső nyelvállású zárt *ë* fonéma magasabb nyelvállású változata jelenik meg *ë̝*, a másikon (K5) pedig felső nyelvállású *i* fonéma — nyilván az *é* zártabbá válásával kialakult *í* rövidült változata. A szóvégi palatalizált–depalatalizált szembenállás itt is jelentkezik, s itt is kimutatható egy bizonyos területi megoszlás, mégpedig az, hogy a nyelvjárás keleti részéhez tartozó két településen a depalatalizált változat jellemző. Tőle nyugatabbra egy településen (T5) mindkét változat megtalálható, ami egyrészt annak is következménye, hogy e település nyelvjárássziget, tőle pedig nyugatra a mezőségi nyelvjárással egyvonalban az *ny*-es változat él a kiejtésben.

5. *silány*

A szó jelentései közül a TESz. adatai szerint elsődleges jelentése feltehetőleg a főnévi értékű 'terméketlen, hasznavehetetlen föld' lehetett melléknévi jelentései, így többek között 'terméketlen ⟨föld⟩' is jelentésbővüléssel keletkezett.

A *silány* szó öt kutatóponton fordul elő, négyszer elsődleges válaszként a vizsgált nyelvterületen, egyszer pedig a *rossz* mellett második válaszként (V. táblázat). Realizációja egyszer megegyezik a köznyelviével, kétszer a második magánhangzója zártabb formában *(ą́);* ugyancsak kétszer pedig félhosszú illabiális *ą̀*-ként valósul meg. Egy kutatóponton pedig nemcsak magánhangzó realizációjában tér el a köznyelvitől, hanem a két magánhangzó közötti mássalhangzó minőségében is: *si̯vą̀ny*. Ennek okát elsősorban a szó eredetében kell keresnünk. A TESz. adatai szerint valószínűleg a *sí* igéből keletkezett egy *-ány* névszóképzővel. A képzett szóalakban így tehát egy hiátus keletkezik, melynek kitöltése elképzelhető mind *v* mind pedig *l* hiátustöltővel. S bár az *l*-es és *v*-s alakváltozatok kapcsolata nincs teljesen tisztázva, a legvalószínűbb magyarázatnak a TESz. is a hiátus kétféle mássalhangzóval történő kitöltését tartja elképzelhetőnek.

V. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
silą́ny	gyimesi csángó	Gyimesbükk (Ghimes-Făget)	N3
silą́ny, kurálatlan	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Lövéte (Lueta)	M18
silány	háromszéki nyj. Erdővidéki tsz.	Szárazajta (Aita Seaca)	T10
si̯vą̀ny, gyengę	belső-mezőségi tsz.	Köbölkút (Fintîniṭa)	F8(2)
rossz, silą̀ny	belső-mezőségi tsz.	Feketelak (Lacu)	F11

6. *hitvány*

A térképlap kérdésére válaszként három településen adatolható a *hitvány* szó valamely alakváltozata (*hitvą̀ny, hitvą́n, hitvą̀n*), melynek mai rossz (minőségű), csekély értékű (ÉrtSz.) jelentése vonatkoztatható a föld minőségének kifejezésére is. Jelentése a történeti források tükrében először 'sovány, gyenge' lehetett, majd ez bővült tovább 'silány, nyomorúságos', végül pedig 'csekély értékű' jelentésűvé.

Hangtani eltérések a szó második magánhangzójában, illetve a szó utolsó mássalhangzójában mutathatók ki. Míg a vizsgált terület északkeleti nyelvjáráshoz tartozó részén jelentkező egy adatban a köznyelvi *á* hang illabiális *ą̀*-ként realizálódik, addig ugyanez a hang a homoródi tájszólásban a köznyelvinél zártabb formában (*ą́*) a székely csángó tájszólásban pedig illabiális félhosszú, de szintén magasabb nyelvállású változatban valósul meg (*ą̀*).

Az *ny* : *n* (palatális : depalatális) szembenállás területi megoszlást is mutat, míg a vizsgált terület nyugati részén az *ny*-es változat fordul elő, addig a

nyelvterület keleti részén a depalatalizálódott *n*-es változat jelenik meg (VI. táblázat).

VI. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
hitvány	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Sárosmagyarberkesz (Berchez)	B7
hitvạ́n	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Erdőfüle (Filia)	T8
hitvạ̀n	székely csángó tsz.	Diószeg (Tuta)	U8

7. *kurálatlan*

A *kurálatlan* szó két kutatóponton adatolható, egyik esetben elsődleges válaszként, második esetben pedig a *silány* szó egy alakváltozata mellett fordul elő második válaszként (VII. táblázat).

Mindkét adat a nyelvterület keleti részén az udvarhelyszéki nyelvjárás tájszólásaihoz tartozik. A szó a *kúrál* latin eredetű *curare* 'gondoskodik, ápol, gyógyít' jelentésű ige fosztóképzős származéka. A föld minőségére való vonatkoztatását úgy lehetne levezetni, hogy az a föld, amelyet nem ápolnak, nem gondoznak, nem művelnek, nem kúrálnak, az kúrálatlan, s az ilyen föld nagy valószínűséggel gyengén is terem.

VII. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
kurálatlan	udvarhelyszéki nyj. Keresztúti tsz.	Énlaka (Inlăceni)	M10
silány, kurálatlan	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz.	Lövéte (Lueta)	M18

8. *székes, suhāj, saján, tàkhely*

E négy lexéma közös sajátossága, hogy mindegyik csak egyetlen kutatóponton regisztrálható (VIII. táblázat), s ott is csak egyetlen válaszként szerepel. De míg a *székes* szó a *szikes* egy sajátos realizációja, tehát van köznyelvi megfelelője, mind alakját, mind jelentését tekintve, addig a *suhāj, saján, tàkhely* szavak nem részei a mai magyar köznyelvnek. E három szó közül a *suhāj* szó eredetével, jelentésével kapcsolatban nem találtam semmiféle adatot.

A *saján* szóra sem találtam semmiféle adatot, de elképzelhetőnek tartanék egy olyan felfogást, miszerint a szó esetleg a *sovány* szó alakváltozata, amely számos hangtani módosuláson ment keresztül: *ny* > *n* depalatalizáció, *o* > *a* nyíltabbá-válás, a *v* hang kiesése, a hiátustöltés *j*-vel (*sovány* > *sován* > *saván* > *saán* > *saján*). Ennek a többszörös hangtani módosulásnak a valószínűsége azonban igen kicsi már csak azért is, mert a térképlapra vetítve a szót megálla-

pítható, hogy a szó közvetlen közelében a fent említett hangtani módosulások egyike sem tapasztalható.

A *tàkhely* tulajdonképpen egy összetett szó, mely *ták* előtagjának jelentésével kapcsolatban egy adatot találtam Szinnyei József Magyar tájszótárában, ahol címszóként a *Ták-szer* fordul elő 'hitvány, hasznavehetetlen portéka' (Háromszék m.) jelentésben, ebből az összetételből kikövetkeztethető, hogy a *ták* jelentése 'hitvány, hasznavehetetlen'. A Szabófalván előforduló szó tehát ennek megfelelően 'hitvány, hasznavehetetlen hely'. Mivel e három szó olyan szókészleti elem, amely nem található meg az irodalmi nyelvben, ezért e három szót valódi vagy tulajdonképpeni tájszónak tekinthetjük

VIII. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
székes	alföldi nyj. Arad vidéki tsz.	Kisiratos (Dorobanți)	I1
saján	északkeleti nyj. szamosháti tsz.	Koltó (Coltău)	B6
suhāj	udvarhelyszéki nyj. homoródi tsz	Kénos (Chinoşu)	T2
tàkhely	északi csángó tsz.	Szabófalva (Săboani)	H1

9. *tèrméktelen, vatfőd*

E két szó közös sajátsága, hogy egyrészt csak köznyelvi formájuktól eltérő változatban szerepelnek a térképlapon, másrészt mindkét lexéma csak második helyen szerepel a lehetséges válaszok között (IX. táblázat).

IX. táblázat

Szó	Nyelvjárás	Település	Kód
rossz, tèrméktelen	udvarhelyszéki nyj. Keresztúri tsz.	Dobó (Dobeni)	M14
sovány, vatfőd	mezőségi nyj. Nagy-Szamos menti tsz.	Tacs (Tonciu)	F7

A *tèrméktelen* szó a *terem* ige egyik származékának a *termék*-nek továbbképzett alakja, melynek jelentése 'nem termő v. keveset termő ⟨föld, növény⟩' (ÉrtSz.). A köznyelvi kiejtéstől abban különbözik, hogy a szó teljes tövéhez járul a fosztóképző, nem pedig hangzóhiányos változatához, mint ahogy azt a mai köznyelvi kiejtésnek megfelelően várnánk.

A *vatfőd* egy jelzős szóösszetétel, melynek előtagja *vad*, utótagja pedig *föld*. A *vad* szó magában hordozza a 'nem gondozott' jelentést is, melynek következménye ha földre vonatkoztatjuk az, hogy az a föld nem vagy csak gyengén fog teremni. A szó kiejtése az *l* pótlónyúlásos kiesése miatt mutat eltérést a köznyelvi normától.

10. Miután sorra vettem a „Milyen az a föld, amely gyengén terem?" kérdésre adott lexémákat gyakoriságuk sorrendjében, kitérve jelentéstani, etimológiai és hangalaktani jellemzőikre, szeretnék utalni az előforduló lexémák szóföldrajzi megoszlására.

A déli nyelvjárás bánsági tájszólásában, a mezőségi nyelvjárás Fekete-Körös völgyi és Aranyosszéki tájszólásában, valamint az udvarhelyszéki nyelvjárás gyergyói tájszólásában csak a *sovány* szó, illetve ennek alakváltozatai fordulnak elő. Egységes képet mutat még a szilágysági tájszólás, ahol a *sovány* szó és alakváltozatai mellett, csak egyetlen településen Kárásztelken fordul elő válaszként a *sovány* mellett a *gyenge* szó egy alakváltozata *(gyënge).* Az alföldi nyelvjárás Arad vidéki tájszólásában található válaszként a kérdésre a *székes (< szikes)* szó, mely a térképlapon csak egyetlenegyszer szerepel. A térképlap kérdésére egyszer fordulnak elő a következő szavak is:*saján,* a *suhȃj*, a *tèrméktelen,* a *vatfőd,* a *tȁkhely.* Az első szó az északkeleti nyelvjárás Koltó településén jelentkezik, a második az udvarhelyszéki nyelvjárás homoródi tájszólásában, a harmadik a keresztúri tájszólás Dobó településén fordul elő, de csak a *rossz* mellett második válaszként. A *vatfőd* szintén nem egyetlen válaszként jelentkezik, hanem csak a *sovány* mellett alternatívaként a mezőségi nyelvjárás Nagy-Szamos menti tájszólásának Tacs településén. A *tȁkhely* pedig egyedül az északi csángó tájszóláshoz tartozó Szabófalván adatolható.

A *kurálatlan* is mindössze két településen jelentkezik válaszként, s mindkét település az udvarhelyszéki nyelvjáráshoz tartozik. A keresztúri tájszóláshoz tartozó Énlaka településen csak ez a szó fordul elő válaszként, míg a homoródi tájszóláshoz tartozó Lövéte településen ez a *silȃny* szó mellett fordul elő válaszként.

A *silány,* illetve alakváltozatai válaszként egymástól viszonylag távol eső településeken: egyszer a mezőségi nyelvjárás belső-mezőségi tájszólásának Feketelak településén a *rossz* mellett, másodszor az udvarhelyszéki nyelvjárás erdővidéki tájszólásának Szárazajta településén, harmadszor ugyanennek a nyelvjárásnak homoródi tájszólásában, Lövéte településen, s negyedszer a gyimesi csángó tájszóláshoz tartozó Gyimesbükk településen található meg.

A *hitvány* illetve alakváltozatainak előfordulása hasonló képet mutat a *silány* szóéhoz, ez mindössze háromszor fordul elő, egyszer az északkeleti nyelvjárás szamosháti tájszólásához tartozó Sárosmagyarberkesz településen, másodszor az udvarhelyszéki nyelvjárás homoródi tájszólásának Erdőfüle településén, harmadszor pedig a székelycsángó tájszóláshoz tartozó Diószeg településen.

A *szegény,* illetve alakváltozatai hat településen regisztrálhatók válaszként, melyek közül kettő nyelvjárásszigetet: Oltszakadát és Nagymoha. A fennmaradó négy település közül kettő a mezőségi nyelvjárás egy-egy tájszólásához tartozik: Kapud a Közép-Maros mentihez, Magyarsáros a Kis-Küküllő mentihez, egy te-

lepülés, Árpatak a háromszéki nyelvjárás hídvég-erősdi tájszólásához, egy pedig, Pusztina, a székelycsángó tájszóláshoz.

A *sovány*, a *gyenge,* valamint a *rossz* szavak előfordulását vizsgálva Erdély nyugati részén a három változat közül a *sovány* fordul elő leggyakrabban, míg a másik kettő csupán elvétve, egy-egy településen. Erdély középső részén a mezőségi nyelvjárás tájszólásaiban szintén a *sovány* változat fordul elő a legtöbb kutatóponton, de itt a *gyenge*, illetve *rossz* szavak előfordulása gyakoribb. Erdély keleti nyelvjárásaiban a vizsgált három változat közül csak a *sovány* és a *rossz* fordulnak elő egy települést, a déli csángó nyelvjáráshoz tartozó Bogdánfalvát kivéve, ahol a *gyenge* egyik alakváltozata (*gyënge*) válasz a kérdésre

A nyelvjárásszigeteken az előbb említett két települést kivéve, ahol a *szegény* szó, illetve alakváltozatai találhatók, a *sovány,* illetve alakváltozatai a jellemzőek.

A táblázatok, valamint a térképlap adatait értékelve megállapítható, hogy a „Milyen az a föld, amely gyengén terem?" kérdésre adott válaszok között a *sovány* szó, illetve alakváltozatai fordulnak elő az erdélyi magyar nyelvjárásokban a leggyakrabban. Ez a megállapítás pedig mindenképpen további kutatásokra ösztönözheti az embert, mégpedig annak a megvizsgálására, hogy vajon ezeken a kutatópontokon milyen szót, szavakat használnak a *sovány* mellett a soványságnak mint emberi tulajdonságnak a kifejezésére.

KATONA KRISZTINA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 47–58

DEBRECEN
1999.

Helyneveink tőváltozatai a régi magyar családnevekben

(Berzsenyi, Brassai, Dévai, Eszterházi, Faludi, Görgei, Kölcsei, Nyári, Rákóci és társaik)

1. A XX. század utolsó harmadában a magyar etimológiai és nyelvtörténeti kutatások kimagasló eredményeket értek el, minden korábbinál jelentősebb szintéziseket mutattak fel. Egyrészt szótáraink közül ebben az időszakban jelentek meg A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára, A magyar szókészlet finnugor elemei, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (már négy kiadást megért), az Erdélyi magyar szótörténeti tár, a Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század (Budapest, 1993), másrészt történeti nyelvtudományunknak A magyar nyelv történeti nyelvtana kötetei (I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. — II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992. — II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Bp., 1995).

A nyelvünk múltját, változásait, állapotait feltáró munkák, ha hiteles forrásokon alapulnak, hozzásegítik a kutatókat és érdeklődőket nyelvtörténetünk fejlődési tendenciáinak alaposabb megismeréséhez, együttes felhasználásukkal, összevetésükkel a teljesebb kép megrajzolásához, a hiányzó részleteken való továbbgondolkodáshoz. Mivel a különböző munkák szerzői több esetben egy időben végezték kutatásaikat, nem tudták felhasználni egymás eredményeit, de ha támaszkodhattak is a már megjelent művekre, minden jelenségre kiterjedően nem vehették azokat alapul, ugyanúgy az egyes vizsgálatok kiemelt, alapvető céljának és tárgyának eltérő volta miatt is más-más részterület került előtérbe. Sok esetben tehát más kortárs szerzőkre vagy az utókorra, a következő generáció kutatóira marad annak áttekintése, hogy az egyes nyelvi részterületekről különböző régi forrásokat felhasználva egyező, hasonló vagy eltérő nyelvi tényeket, összefüggéseket és tendenciákat állapítottak-e meg e korszak más-más szempontú kutatói.

Mostani dolgozatommal magam is ezt teszem. A névtudomány, a névtörténet egyik kiemelkedő szótárszerű feldolgozását (Régi magyar családnevek szótárát) egyetlen szempont alapján vizsgálom meg. Célom, hogy feltárjam, a zömmel kései ómagyar kori családneveinkben az alapul szolgáló helynevek alaktani viselkedése megegyezik-e a történeti nyelvtanunkban bemutatott köznevekével, azok tőváltozattípusaival, s ha nem, a különbözőséget mi okozza.

2.1. A magyar nyelv- és névtudomány művelői régóta hangsúlyozzák az egyes névfajták között meglévő szoros kapcsolatot, történeti oldalról pedig bizonyos tulajdonnévfajtáknak más névtípusok tagjai megalkotásában játszott fokozott produktivitását. Ezek közül is különösen kiemelik a névtan két legismertebb kategóriájának: a földrajzi névnek és a személynévnek a kapcsolatát, sokszoros egymásra hatását, leginkább pedig a személyneveknek a helynevek és fordítva, a földrajzi neveknek az embernevek létrehozásában való folyamatos felhasználását. A két névtípussal foglalkozó kutatóink mindannyian tapasztalták már, hogy földrajzi neveinkben tömegesen bukkannak elő vezeték- és keresztneveink egyaránt, hiszen mind az egy-, mind a többelemű személynevek nagy számban vettek részt helynevek megalkotásában (nyelvemlékeink tanúsága szerint) a honfoglalás utáni időszaktól napjainkig, mégpedig egyrészt önállóan, puszta alapalakjukban (köznévi alaptag nélkül), másrészt és jelentősebb számban bővítményi részként, köznévi alaprész előtt, azzal összetételt vagy szószerkezetet alkotva. Az előbbi a jelentésbeli (metonimikus) névalkotási, az utóbbi pedig a szintagmatikus (döntően birtokos jelzői) szerkesztés mint névadási mód esetei közé tartozik. Az így keletkezett földrajzi nevekben a személynevek szemantikai funkciója a hely birtokosának, bérlőjének, használójának, az ott lakó embernek, az ott történt cselekmény, esemény résztvevőjének, végzőjének a megnevezése, valamint az objektummal (esetleg csak távoli) kapcsolatba hozható személyre való emlékeztetés (vö. BÁRCZI, Szók.[2] 158; BENKŐ, Nyárádmente 35; HOFFMANN, HnNyEl. 46 és 109; KÁLMÁN, NV.[4] 152; KÁZMÉR, Alsó-Szigetköz 43; SZABÓ T.: MNny. 2: 85).

Bár nagyszámú helynévanyagon ilyen irányú, teljes alaposságú felmérést nem végeztek szaktudományunk művelői, a helynévgyűjteményeket és -feldolgozásokat átnézve, magasan kiemelkedőnek látszik a családnevek produktivitása a helynevek alkotásában, elsősorban önállóan, de más személynévfajtával együtt is, különösen így van ez korunkhoz közeledve (vö. INCZEFI, Makó 39). A helynévfajták közül elsősorban a település-, tanya-, dűlő-, építmény- és utcanevek megformálásában termékenyek a vezetékneveink.

2.2. Az ellentétes jelenséget, vagyis a helyneveknek a családnevek megalkotásában való részvételét tekintve hasonlóan letisztult, általánosan elfogadott nézetekkel találkozunk tudományunkban.

a) A családnevek között igen sok a helység- és az egyéb földrajzi névre utaló, vagyis a helynévi alapszavú, s ez jórészt azért van, mert a magyar családnevek kialakulása és megszilárdulása idején (XIV–XVII. század) ezek a nyelvi eszközök valóságosan a megnevezett egyének és családok származási, lakó- és birtokának a helyére vonatkoztak, ekkor tehát a földrajzi nevekre utaló családnevek viselői, illetőleg közvetlen vagy közeli elődei valóságos kapcsolatban áll(hat)tak azzal a településsel, vidékkel vagy más földrajzi objektummal, amelyről nevüket kapták: onnan kerültek későbbi lakhelyükre. Másképpen fogalmazva, az efféle családnevek jelentésszerkezetében a névadás, névalkotás idején erős volt a mo-

tiváltság, ezekben a megkülönböztető jegy szerepét az eredeti vagy korábbi lakóhely, a birtok stb. helyének a neve töltötte be (vö. ÁDÁM IMRE: MNyTK. 183. sz. 212; B. GERGELY, NytudÉrt. 108. sz. 62).

b) A hely- és településnévi alapszavú családnevek döntő többsége alaktanilag is motivált, ugyanis a magyar nyelvben jellemző módon a földrajzi neveknek az *-i, -si, -beli* (valamihez, valakihez való tartozást jelentő) melléknévképzős származékaiból keletkeztek, és a két morféma határozottan elkülöníthető bennük. (Egészen kicsi hányaduk puszta helynévből névátvitellel vált családnévvé.) Az alapul szolgáló helynevek lehetnek egyszerűek és összetettek, egy- és kétrészesek egyaránt.

c) A családnevek e típusának a keletkezési módja: szófajváltással együtt járó jelentéshasadás.

d) Nyelvi funkciójuk szerint a kialakulóban lévő, családnévvé váló nyelvi eszközök megkülönböztető szerepű minőségjelzők voltak a keresztnevek előtt (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar tulajdonnevek. Bp., 1994. 18).

2.3. A magyar lexémák morfonológiai tulajdonságait elemezve arra is régen felfigyeltek már kutatóink, hogy az azonos típusba tartozó tulajdonnevek és közszavak tőtani viselkedése eltérő lehet, részben azért, mert a tulajdonnevek lassabban követik a nyelvi változást alakjuk zártsága következtében. De még egyazon nyelvi elem sem egyformán viselkedik összetételek tagjaként és egytagú névként, az előbbiek még lassabban változnak, tovább őrzik a régebbi állapotot, mint az egytagúak. Másrészt az eltérést az okozza, hogy a tulajdonnevek körében a zérómorfémás alapforma analógiás hatására, azzal teljesen megegyezően, új alakban, változatlan tővéggel szorítják ki az eredetibb formákat a toldalékok előtt, és ezzel a két régi tő közötti különbség kiegyenlítődik (vö. D. BARTHA: NytudÉrt. 42. sz., 15; DEME: MNy. 54: 125, INCZEFI, Makó 34; SZENDE TAMÁS: NÉ. 15: 295–7). Vizsgálatom tárgyát illetően ez azt jelenti, hogy az ómagyar kor második felétől bizonyos helyneveink *-i, -si, -beli* formánsos alakjaiban a minőségi hangváltás egyre kevésbé volt kötelező érvényű, s a később keletkezett, alkotott, felvett, magyarosított családnevek sok esetben a változatlan alapforma + *-i, -si, -beli* alakúak lettek, vagyis nem tőváltásosak. A következőkben ezen általános alaktani kérdéskörhöz kíván kapcsolódni rövid kis dolgozatom. Elemzésemben különválasztom az alapalakjukban mássalhangzóra és magánhangzóra végződőket. Vélhetően ez a tagolás ésszerű, hiszen a XIV. századra (a kései ómagyar kor elejére) a későbbiekben is fellelhető magyar szótőtípusokat létrehozó hangváltozások már lezajlottak, s jól elkülönültek az alapformában a mássalhangzós és a magánhangzós végű tövek.

3.1. A továbbiakban tehát a helynévi alapszavú korai vezetékneveinknek egyik morfonológiai részkérdésével foglalkozom. Adataimat, mint említettem, a XX. század végének egyik legjelentősebb magyar névtani tárából, KÁZMÉR MIKLÓSnak a Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század (Bp., 1993) című hatalmas összegző művéből gyűjtöttem. A helynévi alapszavú családne-

vekkel kapcsolatban a szótár puszta átlapozása is meggyőz bennünket HAJDÚ MIHÁLY (Magyar tulajdonnevek 37) egyik általános megállapításáról: „Szinte valamennyi településnevünkből alakult családnév *-i* képzővel, de nem csupán települések (városok, falvak) neveiből. Amikor egy-egy ember messzebb került falujától, akkor már nem ismerhették előbbi lakhelyét, csupán azt a vidéket, ahonnan jött, s így keletkeztek az *Alföldi, Árvai, Baranyai, Dunai, Erdélyi, Felföldi* családnevek". A családnévszótár szócikkeinek etimológiai részeiből (a pontos számszerű kigyűjtés nélkül is) világosan kitűnik, hogy az elemzésbe vont vezetékneveink döntő többségének alapszava településnév (*Brassai, Breznai, Budai, Debrei, Debrői, Domaházi, Farkaslaki, Gyulatelki, Ispánmezei* stb.), jóval ritkábban tájnév (*Bácskai, Cserháti, Gyergyai, Havasalji, Hegyaljai, Szilágyi* stb.), víznév *(Bodrogi, Dunai, Murai, Szinvai stb.),* országnév *(Moldovai, Morvai),* megyenév *(Bácsmegyei, Bihari, Gömöri, Nyitrai, Ugocsai* stb.), határrésznév *(Bányamegi, Dunamelléki, Egervölgyi, Földházi* stb.), földrajzi köznév *(Falusi, Földi, Pusztai, Városi, Végi* stb.). Mivel a vizsgálat szempontjából (az *-i, -si, -beli* képzők előtti alaktani viselkedésüket tekintve) ezek a jelentéstani csoportok nem különböznek egymástól, a továbbiakban együttesen tárgyalom őket. Az előbbi idézet tényszerűségéből az is következik, hogy az *-i, -si, -beli* képzős helynévi alapú családneveink száma több ezerre tehető, s ezt a szótár is bizonyítja a maga mintegy 1150 oldalán, hiszen oldalanként átlagban öt-hat efféle nevet találunk. Persze ezek mindegyikének és minden oldalú alaktani elemzésére e helyen nem vállalkozom, csak a helyneveknek az említett képzőkkel formált melléknévi származékaiból tulajdonnevesült családnevek morfémakapcsolódásait választom vizsgálatom tárgyául, s csupán az alapszavak tőtani viselkedését követem nyomon. Feldolgozásommal a választott forrás bizonyítóerejét felhasználva, következő kérdésekre keresek feleletet: Hasonló módon viselkednek-e a helynevek tőváltozatai az *-i, -si, -beli* képzők előtt, mint a közszavakéi? Ugyanabból a helynévből a különböző korszakokban azonos formában alkottak-e vezetéknevet? Mi az alaki változatok oka? Mit tükröznek a névcikkek az egyes változatok megterheléséről?

3.2. Először a mássalhangzóra végződő helynevekből keletkezett családneveket tekintem át. Bár a családnévi szótár címszavai alapján jóval több a mássalhangzós végű földrajzi névből (3060) alkotott családnév (3874), alaki viselkedésük lényegesen egyszerűbb képet mutat a magánhangzós végűekéhez képest. A következőkben vizsgáljuk meg a három képzőhöz való kapcsolódásukat különkülön, kezdjük a legkevésbé megterheltttel! A *-beli (-béli)* formáns csak öt családnév megalkotásában vett részt, s mindig a mássalhangzós tőhöz járult: *Hegybéli, Szegbeli, Várbeli, Végbeli, Vígbeli.* Mint látható, ezekre az alapszókra jellemző, hogy kivétel nélkül egy szótagúak, szófajuk szerint földrajzi köznevek, régi elemei nyelvünknek, s egy mássalhangzóra végződnek. A *-si* képző sem sokkal több családnévben (12) bukkan elő, mindegyikben magánhangzó előzi meg, mely az ősi eredetű közszói előzményeken a teljes tő véghangzója, az

újabbakban kapcsoló szerepű előhangzó: *(Bekény >) Bekényesi, (Hátmeg >) Hátmegesi, (Heven >) Hevenesi, (Szeg >) Szegesi, (Tügy >) Tügyesi, (Vég >) Végesi* stb. A kategória többi 3857 nevében az *-i* melléknévképző található, közülük 103 kivételével az összesben a legegyszerűbb módon, közvetlenül a mássalhangzós szóvéghez csatlakozik a formáns, megalkotva a legtöbb tagú és legerősebb analógiás hatású alcsoportot: *Alföldi, Berzsenyi, Csűri, Daróci, Erdődi, Faludi, Görgényi, Gyöngyösi, Hatvani, Kisfaludi, Ladányi, Munkácsi, Nadányi, Nyíri, Pesti, Rákóci, Sárközi, Szondi, Tököli, Váci, Zrínyi* stb.

A tővégi mássalhangzók közül különállást mutat a *-j* és *-ly*, 54 földrajzi névnek 55 (melléknévi >) családnévi származékában a tővégi mássalhangzó hiányzik, az *-i* formáns a *-j*-t, *-ly*-t megelőző magánhangzóhoz csatlakozik, mely (nyolc helynév kivételével) az *-a* vagy az *-e*, vagyis e földrajzi nevek úgy viselkednek, mint az *-a, -e* végűek többsége: *(Börvely >) Börvei, (Göcsej >) Göcsei, (Gyulaj >) Gyulai, (Halmaj >) Halmai, (Muzsaj >) Muzsai, (Náraj >) Nárai, (Tabaj >) Tabai, (Tomaj >) Tomai* stb. Az *-ej* végűek közül négyben velárisra vált a formáns előtt e magánhangzó: *(Apej >) Apai, (Montej >) Montai, (Oszlej >) Oszlai, (Podrej >) Podrai*. Ha nem is túl nagyszámú e csoport, tagjai mindenképpen erősítették az *-ai, -ei* végű családnevek rendszerbeli pozícióját. Nyolc helynévben más minőségű magánhangzó előzi meg a *-j*-t, de az ezekből létrejött családnevek alakilag az *-aj, -ej* végűekhez hasonló morfonológiai felépítésűek: *-ái, -oi, -öi, -ui* végűek: *(Báj >) Bái, (Berivoj >) Berivoi, (Boj >) Boi, (Csáj >) Csái, (Háj >) Hái, (Páj >) Pái, (Puj >) Pui, (Söj >) Söi*. Az alcsoporton belül külön megvizsgálva a *-fej* köznévi utótagú helynevek származékait, az tűnik ki, hogy mindegyik a *-j* hiányával jött létre: *(Kútfej >) Kútfei, (Szalafej >) Szalafei, (Tófej >) Tófei*. Csupán egy esetben alakult a tőnek a hangszínt és időtartamot váltakoztató formájával is családnév: *(Aszófej >) Aszófei, Aszófői*.

A szótár tanúsága szerint ritkán az is előfordult, hogy a helynevek (10) *-j*-s és *-j* nélküli tövével egyaránt keletkezett családnév (20): *(Baj >) Bai, Baji; (Báj >) Bái, Báji; (Gelej >) Gelei, Geleji; (Haj >) Hai, Haji; (Halmaj >) Halmai, Halmaji; (Pataj >) Patai, Pataji; (Púj >) Púi, Púji; (Sőj >) Sői, Sőji; (Tokaj >) Tokai, Tokaji; (Vállaj >) Vállai, Vállaji*.

Természetesen csupán egyféle, a helyneveknek a tővégi *-ly*-s változatával szintén alakultak családnevek (4): *Csernelyi, Csikalyi, Csombolyi, Dobolyi*.

A *-j* és *-ly* mássalhangzókhoz hasonlóan a tővégi *-h* is kieshetett (elnémulhatott), s effajta változattal is létrejöhetett családnév (3): *(Kálmáncseh >) Kálmáncsei, (Zilah >) Zilai; (Vaskoh >) Vaskai* (utóbbi a képzőt megelőző magánhangzó hangszínét is változtatta).

Efféle jelenség feltételezhető az idegen *Jaroszlaw* helynévnek a magyar *Jaroszlai* családnévi származékában.

Az *-i* formánst megelőző mássalhangzós végű helynévi töveknek szűk kis csoportját képezik az úgynevezett hangzóhiányosak (34): *(Beger >) Begri, (Csi-*

reg >) Csirgi, (Eger >) Egri, (Peker >) Pekri, (Sobor >) Sobri stb. A könnyen felismerhető és ma is élő magyar közszavakból (azokból önállóan vagy összetételek utótagjaként) keletkezett helynevek közül kivétel nélkül csak az alapforma utolsó, tő belseji magánhangzójának hiányával jöttek létre a következő családnevek: *(Árok >) Árki, (Berek >) Berki, (Bokor >) Bokri, (Gödör >) Gödri, (Halom >) Halmi, (Kapor >) Kapri.* Külön ki kell emelnünk a *-halom* utótagúakat, azok mindegyike (9) ilyen: *(Feketehalom >) Feketehalmi, (Félhalom >) Félhalmi, (Kőhalom >) Kőhalmi, (Szeghalom >) Szeghalmi, (Szihalom >) Szihalmi* stb. Két olyan köznév *(telek, torony)* található a helynevek részeként vagy elemeként, amelyeknek mindkét tőváltozatával keletkeztek családnevek: *(Györgytelek >) Györgytelki, (Száltelek >) Száltelki; (Torony >) Tornyi;* de: *(Kárásztelek >) Kárászteleki; (Portelek >) Porteleki stb.; (Torony >) Toronyi* (az utóbbiakat természetesen nem itt, hanem az első alcsoportban vettem számításba). Ide tartoznának a *lélek, sólyom* köznévi elemmel (utótaggal) alakult helynévi származékok is, de ezeknek nem került elő hangzóhiányos változatuk, csak a teljes: *(Szentlélek >) Szentléleki, (Sólyom >) Sólyomi.* Ugyanannak a földrajzi névnek (3) mindkét tőváltozatával igen ritkán (6) jött létre családnév: *(Györgytelek >) Györgytelki, Győrteleki; (Sárog >) Sárgi, Sárogi; (Szopol >) Szopri, Szopori.* (A *-telek* névrész vagy névelem egyébként többször alkotott alapalakjával (7), mint hangzóhiányosan (4) családnevet.)

Végül a mássalhangzós tővégű helynevek körében egyetlen példát találunk a hangátvetéses tőváltozatra a *(Romhány >) Rohmáni* családnévben.

4.1. Dolgozatom következő részében, a magánhangzóra végződő helyneveknek (2067) mint a családnevek (2387) alapjául szolgáló nyelvi elemeknek a vizsgálatában a ritkább típusoktól haladok a megterheltebbek, illetőleg az egyszerűbb esetektől a bonyolultabbak felé. A szótár címszavainak az összesítésekor először is az tűnt ki, hogy *-o, -ö; -á, -í* végű helynévből *-i, -si, -beli* formánsokkal a magyarban nem keletkezett családnév. Az *ú*-ra végződőek közül is mindössze egynek a hangszínt és időtartamot változtató tövéből *(Fokorú >) Fokorai.* Az *-ü, -ű* végűekből is igen ritkán, az előbbiből egy (annak a változatlan alapalakjából): *Gyepüi*; a három hosszú *-ű*-re végződő helynévből öt családnévváltozat, változatlan tővéggel: *Gönyűi, Keserűi*; véghangzóhiánnyal: *(Körű >) Köri, (Keserű >) Keseri* és hangzóváltással *(Körű >) Körei.*

Hasonlóan egyszerűen alakultak az *-u* végű helynevek (65) származékai, de e csoport már lényegesen több tagot számlál (72). Közöttük egyetlen helynévből keletkezett két tőváltozattal családnév *(Gyalu >) Gyalai, Gyalui.* Egy kivétellel az összes többiben a közszavakhoz hasonlóan a változatlan alapformához járult a képző. Két kisebb alcsoportra különíthetők el: az egyikbe (4) *a Bucsui, Kapui, Kazsui, Vaskapui* tartozik; a másikba pedig a ***-falu*** utótagúak származékai. Ezek döntő többsége (51) *-si (Bácsfalusi, Csernátfalusi, Gergelyfalusi, Hársfalusi* stb.), négy pedig *-i* képzős *(Bekefalui, Csetfalui, Olaszfalui, Révfalui);* ugyancsak négy helynévből, de mindkét formánssal (8): *Hegyfalui, Hegyfalusi; Hosz-*

szúfalui, Hosszúfalusi; Tótfalui, Tótfalusi; Újfalui, Újfalusi; három családnév származott egyetlen településnévből, az alapalakjából mindkét formánssal és a *-falva* utótag véghangzóhiányával: *Nagyfalui, Nagyfalusi, Nagyfalvi*. Megjegyzem, hogy (amint KÁZMÉR MIKLÓS szótára is jelzi) több település az idők során különböző változatokban viselte a *-falu* utótagot, s mindegyiket felhasználták családnévalkotásra (pl.: *Csetfalva > Csetfalu,* az előbbiből *Csetfalvai, Csetfali, Csetfalvi;* az utóbbiból *Csetfalui,* így ezeket nem tekintettem azonos helynévből származóknak, a *-falva* utótagúak származékai éppen ezért az *-a* végűek közé kerültek.

Szintén igen kevés *-é*-re végződő helynév (13) szolgált *-i* melléknévképzős családnév (18) alapjául, bár a kapcsolódó tőváltozatok változatosabb képet mutatnak. Többségük (8) tővégi hangszínt és időtartamot változtató: a formáns előtt csak egyféle, az *é* helyén *a*-t tartalmazó tövűek: *(Boldé >) Boldai, (Juhé >) Juhai, (Nosztré >) Nosztrai, (Nagyrábé >) Nagyrábai, (Padé >) Padai, (Sóvé >) Sóvai, (Szkóré >) Szkórai, (Zelené >) Zelenai.* Az ide tartozó helynevek közül három olyan bukkan elő a szótárban, amelyeknek az előző típusú tőváltozatán kívül a változatlan alapformájából is keletkezett családnév: *(Páké >) Pákai, Pákéi; (Rábé >) Rábai, Rábéi; (Tápé >) Tápai, Tápéi.* Mindössze egyetlen településnévből formáltak az előző két alakváltozat-típuson kívül még a véghangzóhiányossal is: *(Garé >) Garai, Garéi, Gari.* Csupán a változatlan alapformából egy ide számítható vezetéknév jött létre: *(Sé >) Séi.*

4.2. Az *-i* végű helynevekből alakult mellékneveknek a családnevesült formái egységesen viselkednek: akár egyszerű, akár összetett a földrajzi név, s bármilyen eredetű, a tővégi *-i* és az *-i* képző sohasem jelentkezik kettőzött vagy megnyúlt formában, mindegyik ide tartozó vezetéknév (139) végén egyetlen rövid *-i*-t találunk (*Alatki, Csehi, Deáki, Jászapáti, Kőkeszi, Nárai, Újnémeti* stb.), leíró szemlélettel úgy is értékelhetjük e csoport tagjait, hogy a formáns a véghangzóhiányos tőváltozathoz járult.

4.3. Mennyiségüket tekintve, mind az alapul szolgáló *-a, -e* végű földrajzi nevek (1639), mind ezeknek az *-i, -si* képzős családnevesült formái (1844) messze meghaladják az összes vizsgált magánhangzós végű helyneveknek, valamint azok családnévi származékainak a számát. Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy a tővég és a formáns kapcsolódási variációi nagymértékű hasonlóságot mutatnak, fejlődésük többnyire egyező módon zajlott. Az alapul szolgáló helynevek szerkezete alapján az alkategórián belül külön kell választani a zéró- (és elhomályosult) toldalékmorfémásokat, valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet viselő közszói utótagúakat.

4.3.1. Az *-a* végű (akár egyszerű, akár összetett) helynévi előzmények, tehát amelyeknek az alkotásában közvetlenül csak tőmorfémák vettek részt, (a szótár névcikkei alapján) a következő módokon társultak az *-i, -si* képzőkkel. Döntő többségük a közszavakkal egyező módon csupán változatlan alapformában (713): *Adai, Apácai, Bajai, Dukai, Furtai, Hamvai, Ilosvai, Kalocsai, Lesznai,*

Mátai, Nánai, Ozorai, Pozsgai, Rutkai, Szajlai stb.; változatlan alapalakban és az *-a* elíziójával egyaránt (79/158): *Alatkai, Alatki; Bárcai, Bárci; Barcsai, Barcsi; Hencidai, Hencidi; Ráskai, Ráski* stb.; csak a véghangzója nélkül (37): *(Bajca >) Bajci, (Géta >) Géti, (Kajata >) Kajati, (Palkona >) Palkoni* stb.; a *-si* képző (8) vagy a teljes, változatlan alapformához (5): *Bábasi, Barlasi, Gallasi, Makarjasi, Vatasi*; vagy pedig a végmagánhangzó hosszú párjához járul (3): *Bocási, Csernási, Gerendási.*

A Régi magyar családnevek szótára szerint az *-e* végű helynevek feleannyi családnév alapjául sem szolgáltak, mint az *-a*-ra végződőek. Közöttük is (az előző alcsoporthoz hasonlóan) számukat és arányaikat tekintve egyaránt kimagaslanak a formáns előtt alapalakkal egyező előfordulásúak (256): *Becsei, Cselőtei, Gellei, Jegenyei, Peleskei, Remenyei, Szelistyei, Terenyei* stb.; őket a magas hangrendűek között is a két tőváltozatukkal (az alap- és a véghangzóhiányos formájukban) egyaránt névalkotók követik (67/134): *Becskei, Becski; Csetei, Cseti; Rekenyei, Rekenyi; Szemenyei, Szemenyi* stb.; az *-e* elíziójával jött létre 15 családnév: *(Csigere >) Csigeri, (Miletince >) Miletinci, (Perjése >) Perjési, (Szécsénke >) Szécsénki* stb.; ritkán *-si* képzős alak is családnevesült (6), alapformához járulva (5): *Benesi, Henyesi, Hetyesi, Petessi, Sennyesi;* egyszer pedig az elízióshoz*: (Gerepe >)* Gerepsi.

Az *-a, -e* végű helynevek számba vett világos, könnyen megmagyarázható családnévi fejleményein kívül a szótár példáinak áttekintése után az derül ki, hogy néhány esetben bonyolultabb összefüggésekre hívják fel figyelmünket a régi magyar családnevek. Előfordul, hogy az alapalak magas végmagánhangzója helyén az *-i* képző előtt mély vokálist (*-a*-t) találunk: *(Lúcse >) Lúcsai, (Podhorje >) Podhorai, (Reste >) Restai*; vagy fordítva, a mély helyén magasat: *(Neveznica >) Neveznicei, (Zelnica >) Zelnicei*; de keletkezhettek mindkét (magas és mély) véghangzós formával is családnevek: *(Belica >) Belicai, Belicei; (Réde >) Rédai, Rédei; (Lednica – Lednice >) Lednicai, Lednicei* (sőt *Lednici); (Szenica – Szenice >) Szenicai, Szenicei.* Mindezek az alakok a földrajzi névi előzmények különböző hangváltozásainak a maradványai, összefüggenek idegen nyelvi etimonjaikkal, a nyelvünk térbeli és időbeli eltérő fejlődésével (vö. a FNESz. megfelelő szócikkei).

4.3.2. Teljesen más alaktani viselkedésűek a birtokos személyjeleket magukon viselő köszói utótagú helynevek (335) az *-i* formáns előtt a családnevekben (390). Az *-a, -e, -ja, -je* változatok közül a palatálisok minden vezetéknévből hiányoznak, többségben a velárisok is. Egyféle variációban, pusztán a csonkult tőhöz (183) kapcsolódik tehát az *-i* képző a földrajzi köznévi utótagok hangrendje szerint tagolva a következőkben: a) ***-elve*** *(1): Havaselvi;* ***-földe*** *(4): Jóföldi, Kányaföldi, Királyföldi, Mátyusföldi;* ***-hegye*** *(1): Bánhegyi;* ***-köze*** *(1): Faluközi;* ***-mege*** *(2): Bányamegi, Mátramegi;* ***-melléke*** *(1): Dunamelléki;* ***-mezeje*** *(1): Istenmezei;* ***-népe*** *(1): Királynépi;* ***-réve*** *(1): Bánrévi;* ***-telke*** *(11): Balázstelki, Csehtelki, Farkastelki, Jákótelki, Jobbágytelki stb.;* ***-vize*** *(1): Vár-*

vizi; ***-völgye*** *(4): Becsvölgyi, Egervölgyi, Illyevölgyi, Szentgyörgyvölgyi;* b) ***-árka*** *(1): Malomárki;* ***-egyháza*** *(7): Dombegyházi, Félegyházi, Kétegyházi, Veresegyházi stb.;* ***-fája*** *(5): Abafái, Csomafái, Héderfái stb.;* ***-halma*** *(3): Bánhalmi, Jákóhalmi, Ökörhalmi;* ***-háza*** *(114): Abaházi, Botházi, Csomaházi, Gálházi, Mikházi stb.;* ***-kuta*** *(3): Csabakuti, Gyalakuti, Orkuti;* ***-laka*** *(12): Bánlaki, Csekelaki, Mikelaki, Pósalaki, Zetelaki stb.;* ***-pataka*** *(3): Árapataki, Oláhpataki, Osztropataki;* ***-szállása*** *(1): Mesterszállási;* ***-uta*** *(1): Egyeduti;* ***-vára*** *(3): Bélavári, Miklósvári, Szárvári;* ***-vására*** (1): *Pétervásári.*

Ezektől eltérően csak öt köznévi utótagnak a mély magánhangzós birtokos személyjeles relatív tövei viselkednek az *-i* képző előtt. Valószínűleg újabb (kései előfordulása is ezt jelezheti) a ***-váradja*** utótagú helynév, ennek a teljes alapformájával alakult a *Pétervároadjai* vezetéknév. Két változatával képviselteti magát a ***-hida*** (8). Csak csonkult tövű (5): *Bánhidi, Borhidi, Domahidi, Farkashidi, Ormánhidi;* csak alapformájú (3): *Berhidai, Péterhidai, Sárhidai.* Tőváltozatait és azok variációit tekintve hasonlóak a ***-tornya*** elemet őrző településnevek (2/3): *Csáktornyai; Simontornyai, Simontornyi.* Az egykori ***-alja*** alaptagú helynevek (12) háromféle alaki variációban maradtak fenn családnevekben (15). Pusztán csonkult tővel (5): *Berekalji, Bükkalji, Egeralji, Havasalji, Meggyesalji;* alapformában és rövidült változatban egyaránt (3/6): *Tornaljai, Tornalji; Váraljai, Várai; Vasaljai, Vasalji*; csupán a teljes változatukkal (4): *Hegyaljai, Szepesváraljai, Szinyérváraljai, Tamásváraljai.*

Mint láttuk, szembeötlő módon a ***-háza*** utótagúak nagy számban (114) és egytől egyig a legegyszerűbb módon, vagyis rövidült tövükkel vettek részt a családnévalkotásban, a ***-falva*** alaprészűek viszont nem sokkal több helységnévből (129), ötféle tőváltozattal, hatféle variációban a következőképpen (180): a) csupán véghangzóhiányos, illetőleg személyjel nélküli *v*-s formával (64): *Ákosfalvi, Bártfalvi, Botfalvi, Cófalvi, Kisfalvi, Lukácsfalvi* stb.; b) két változattal: (az előző pont) rövidült és az alapformájával egyaránt (26/52): *Balázsfalvai, Balázsfalvi; Betlenfalvai, Betlenfalvi* stb.; c) pusztán az alapalakkal (21): *Apátfalvai, Bekefalvai, Cséfalvai, Katafalvai* stb.; d) a ***-falv*** és ***-fal*** változatokkal (11/22): *Bogárfalvi, Bogárfali; Miklósfalvi, Miklósfali; Simonfalvi, Simonfali* stb.; e) a b) és a d) pont tőalakjaival egyaránt (6/18): *Csetfalvai, Csetfalvi, Csetfali; Gyákfalvai, Gyákfalvi, Gyákfali* stb.; f) *a* ***-falva, -falv, -fala*** változatokkal (1/3): *Bikfalvai, Bikfalai, Bikfalvi.* A ***-falva*** alaprészű településnevek *-i* képzős származékai közül a legrégebbiek és a legelterjedtebbek (mint az előzőekben felsorolt más birtokos személyjelezett közszói utótagú helynevekből származóak esetén is) az a) típusúak voltak, a teljes alapformából képzettek újabbak, az egyéb módosult tőből származók szintén későbbiek vagy bizonyos területekre (nyelvjárásokra) jellemzőek lehettek.

4.4. Szám szerint ugyan nem a leggazdagabb, azonban a képző előtti tövek alapján a legváltozatosabb, legszínesebb csoportot az *-ó, -ő* végű helynevekből (320) alkotott családnevek (420) jelentik, köztük a mély magánhangzósak szin-

tén mintegy kétszer annyi tagot számlálnak, mint a magasak. A lehetséges variációk közül a csoportba sorolt vezetéknevek alapjául szolgáló földrajzi neveknek több mint a fele (180) az *-i* képző előtt csupán időtartamot és hangszínt változtatva, *-a, -e* hangzóra végződik, hasonlóan, mint az ómagyar kor második felében az *-ó, -ő* végű közszavak. Példáinkat válogassuk az ismertebb személynevek köréből: *(Brassó >) Brassai, (Breznó >) Breznai, (Domoszló >) Domoszlai, (Gyergyó >) Gyergyai, (Hubó >) Hubai, (Jászó >) Jászai, (Jenő >) Jenei, (Koltó >) Koltai, (Kömlő >) Kömlei, (Liptó >) Liptai, (Lisznyó >) Lisznyai, (Lövő >) Lövei, (Máró >) Márai, (Megyaszó >) Megyaszai, (Mérő >) Mérei, (Ocskó >) Ocskai, (Poroszló >) Poroszlai, (Ráskó >) Ráskai, (Rozsnyó >) Rozsnyai, (Rádó >) Rádai, (Szikszó >) Szikszai, (Zsidó >) Zsidai* stb. E csoportot számuk szerint a mindkét tőváltozatukkal *(-ó/-ő, -a/-e)* (melléknévi >) családnévi alapszóként szolgáló földrajzi neveké követi (57/114), az adatok felbukkanási ideje alapján úgy vélhető, hogy közülük leginkább a rövid magánhangzós forma a régebbi és az elterjedtebb: *(Bocskó >) Bocskai, Bocskói; (Csurgó >) Csurgai, Csurgói; (Debrö >) Debrei, Debrői; (Kálló >) Kállai, Kállói; (Makó >) Makai, Makói; (Orló >) Orlai, Orlói; (Szántó >) Szántai, Szántói; (Szendrő >) Szendrei, Szendrői; (Szoboszló >) Szoboszlai, Szoboszlói* stb.

A forrásként használt szótár névanyaga alapján a gyakorisági rendben a pusztán egyalakúak, vagyis az alapformával megegyező, hosszú magánhangzós *(-ó, -ő)* tővégű nevek (34) következnek. Olyan összetételek is találhatók közöttük, amelyeknek az utótagja egyéb nevekben másként viselkedett, de arra is gondolhatunk, hogy az ide soroltaknak más tőformával alakult családnevei nem maradtak fenn a feldolgozott alapforrásokban. E csoport tagjai mindenképpen újabb fejlődési fokot képviselnek, amit az is valószínűsít, hogy a vizsgált kornak csak a későbbi szakaszából (zárójelben a felbukkanás éve) tudta adatolni KÁZMÉR MIKLÓS: *Ardói* (1621), *Csepegői* (1724), *Eszterói* (1504–19), *Gáboltói* (1647), *Mogyorói* (1633), *Nyárádtői* (1663), *Nyírmezői* (1710), *Porosztói* (1679), *Sajói* (1694), *Somoskői* (1694), *Szarvaskői* (1556), *Tarkői* (1578), *Újtói* (1720) stb.

Néhány, e típusba sorolható helynévnek (17) az *-a, -e* tövű és a véghangzóhiányos változata (34) egyaránt jelentkezik magyar származéknevekben: *(Csákó >) Csákai, Csáki; (Csörgő >) Csörgei, Csörgi; (Dobó >) Dobai, Dobi; (Décső >) Décsei, Décsi; (Ökörmező >) Ökörmezei, Ökörmezi; (Técső >) Técsei, Técsi* stb.

Az előzőekben látott összes tőváltozattípus mindegyikével még kevesebb földrajzi név (7) szolgált vezetéknevek (21) alapjául: *(Beckó >) Beckai, Becki, Beckói; (Dombó >) Dombai, Dombi, Dombói; (Kvassó >) Kvassai, Kvassi, Kvassói; (Pásztó >) Pásztai, Pászti, Pásztói* stb.

Ugyanennyi helynévnek (7) csupán a véghangzóhiányos alakja maradt fenn családnévi származékokban: *(Arló >) Arli, (Barkaszó >) Barkaszi, (Hőnyő >) Hőnyi, (Izerő >) Izeri* stb.

A csoporton belül mindössze hét név *-si* képzős, s mindegyikben a hosszú magánhangzós alapformához járult a formáns: *Forrósi, Küllősi, Szántósi, Valkósi* stb.

Végül külön kell szólni az úgynevezett *v*-s tövű köznevekből vagy ilyen utótagú összetételekből keletkezett földrajzi nevek családnévi származékairól. Összesen három köznév (a régi magyar *győ, kő, tő*) van jelen e kis csoportban. Ezek eltérhetnek a *v* előtti magánhangzó hangszínében *(-e-* vagy *-ö-)* és a hosszú magánhangzó nyelvállásfokában *(-ő, -ű),* jelezve a névalkotásnak a területi (nyelvjárási) és időbeli különbségét. Csak *v*-s tővel (2) fordul elő (3): *(Kő >) Kevi, Kövi; (Győ >) Gyevi.* Két-három variációsak, vagyis az előző (*v*-s) tőtípus mellett valamelyik hosszú magánhangzós tővel (9) is formálódtak (20): *(Fejérkő >) Fejérkevi, Fejérkövi, Fejérkői; (Foktő >) Foktövi, Foktűi; (Korlátkő >) Korlátkevi, Korlátkői; (Oroszlánkő >) Oroszlánkevi, Oroszlánkői, Oroszlánkűi* stb.

Mindenképpen feltűnő, hogy van több *-tó* utótagú földrajzi névből keletkezett családnév, de ezeknek a *v*-s tőváltozatával egyet sem tudott dokumentálni KÁZMÉR MIKLÓS. Ez nyilván több tényező következménye: gondolhatunk arra, hogy az eredeti tónév már sokkal a családnévalkotás ideje előtt jelentésváltozáson ment át, s ezt a *tavi* 'állóvízi' formától való jelentésbeli különbséget jól érzékelték a névalkotók, vagy a tudatukban ekkorra elhomályosult a névalakban a *tó* utótag, esetleg a sok hasonló (köznévi és tulajdonnévi) *ó — a* váltakozás analóg módon az *a*-s, de *v* nélküli formát indukálta, kevésbé valószínű a *v* hangzóközi kiesése.

5. Számításaim szerint összesen 5127 helynév fordul elő 6261 *-i, -si, -beli* képzős régi magyar (melléknév >) családnév alapjául KÁZMÉR MIKLÓS műve névcikkeiben. Áttekintve a Régi magyar családnevek szótára helynévi alapú névanyagát tőtani jellemzőik és változási tendenciáik alapján, összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. A vizsgált korszakban a (közvetetten) földrajzi névi előzményű családnevek száma és az egész névanyaghoz viszonyított aránya igen magas volt, tehát az egyik leggyakoribb névtípusnak kell tekintenünk, ám az egyes nevek megterheltsége (például bizonyos foglalkozásnévi alapúakhoz képest) csekélyebb és igen különböző, az átlaggyakoriságuk így alacsonyabb volt, sok esetben igen kevés személy viselt egy-egy ide tartozó nevet. Az efféle vezetéknevek kialakulásának kezdeti szakaszában a magánhangzóra végződő helynevek *-i, -si, -beli* képzős melléknévi származékai többségben a velük megegyező végződésű közszavakhoz hasonló tőalakban vették magukra a formánst, egyrészt azért, mert a helynevek is közszavakból keletkeztek, vagy idegen eredetűek voltak ugyan, de a magyar nyelvbe bekerülve, a közszavakhoz hasonló módon fejlődtek mind a zérómorfémás, mind a formánsos alakjukban, harmadrészt ezekben is az analógia hozhatta létre a nyelvben általánosan meglévő tőváltakozást.

A vizsgált korszak második felétől (bizonyos mértékig) az egyalakúság és ez a viszonylagosan szabályos tőváltakozás mindinkább megbomlik, különösen érvényes ez az *ó – a, ő – e* váltakozást mutatókra és a *v*-s tövűekre, részben az *-i* előtti rövid magánhangzó kiesésével, részben a helynév alapalakjának a származékban való megjelenésével, a képző előtt több változat alakul ki, majd az alapforma ilyen helyzetekben egyes nevekben megtartja stabil pozícióját, másokban pedig megerősödik, mindinkább dominánssá válik, és az újabb nevek tövei már egyalakúak lettek/lesznek. A közszavaktól való eltérés közös indítéka a kiemelés: „...valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek hátterében speciális, jelentéstani elkülönülés igénye áll fenn" (SZENDE: NÉ. 15: 297). E tendencia fölerősödése valószínűleg még több más tényező együtthatásának a következménye: sok esetben megszűnt a tulajdonneveknek a közszói alapjukkal a kapcsolata, elszakadtak etimológiai előzményüktől, a motiváltság emléke eltűnt; maguk a földrajzi nevek is többszörös jelentésváltozáson mehettek át, erős a közszavak körében is folyamatosan tartó egységesítő tendenciának az egyalakúságra való törekvése és ezek analógiás hatása. De talán a legerősebb tényező a helynévi zérómorfémás és sok más toldalék előtti alapforma rendszerkényszere, kiegészülve azzal az újabb, a helynévből alkotott családnevek iránt fokozottan jelentkező társadalmi igénnyel, hogy egyértelműen, a félreértés veszélye nélkül, az *-i* képző elhagyásával könnyen rekonstruálhatóan azonosítsa és különböztesse meg a földrajzi helyre, elsősorban a településre való utalással az egyes családokat.

Legáltalánosabban DEME LÁSZLÓ egyik régebbi gondolatát véljük az elvégzett vizsgálat után igaznak: „...nyelvünk spontán fejlődésének általános tendenciája a helységnevekkel kapcsolatban az, hogy azonosító funkciójukat elsődlegesnek és legfontosabbnak véve, kivonja őket a tőváltakoztatás, a tővégi elízió és általában is bármiféle deformáló szabály hatálya alól, biztosítva számukra a formansos alakokban is legcélszerűbb v á l t o z a t l a n a l a p f o r m a + f o r m a n s szerkezetet" (MNy. 54: 127). KÁZMÉR MIKLÓS nagyszabású munkájának szócikkei igazolják, hogy a helynévi alapú *-i, -si, -beli* képzős családneveink és azok egyes altípusai saját törvényeik szerint fejlődve váltak egyrészt nyelvünk történetében korunkhoz közeledve egyre egységesebbekké, másrészt a közszavaktól egyre inkább különbözőkké, s amint a *Bárczi, Bessenyei, Bocskai, Brassai, Görgei, Kállai, Körösmezei, Makai, Őrmezei, Szántai, Szendrei, Szoboszlai, Valkai* stb. nevek rég lezajlott változásokat megkövülten hagyományoztak napjainkra; ugyanúgy a *Besenyői, Bocskói, Görgői, Iglói, Kállói, Makói, Menyői, Mogyorói, Nyárádtői, Nyírmezői, Ondrói, Poklostói, Porosztói, Rahói, Sajói, Sárfői, Somoskői, Szántói, Szarvaskői, Szendrői, Valkói* stb. családnevek az új típus terjeszkedésének és hagyományozódásának a bizonyítékai.

BÍRÓ FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 59–65

DEBRECEN
1999.

A *vám* a középkori magyar helységnevekben

A történelmi Magyarország kereskedelmének kialakulása, fejlődése elképzelhetetlen lett volna a közlekedés zavartalanságát szolgáló létesítmények, a szárazföldi utak, a vízi átkelőhelyek, révek, hidak kiépítése, működésük összehangolása nélkül. A hatalmas pénzösszegeket igénylő beruházásokat a királyi és földesúri bevételekből lehetett megvalósítani. Működésük további fenntartását, a karbantartás, felújítás költségeit maguknál a létesítményeknél felállított v á m o k fedezhették azáltal, hogy a használat fejében az arra közlekedőktől meghatározott illetéket, adót szedtek be. A vámszedésnek ez a formája egyébként a korai Árpád-korban sem volt előzmény nélküli, hiszen — amint azt többek között GYÖRFFY ISTVÁNtól is tudjuk — már a kazár államban is működtek vámszedők. Tevékenységük pedig oly eredményesnek bizonyult, hogy ezt a sztyeppei révész vámos gyakorlatot honosították meg a magyar uralkodók is. Ennek megfelelően a vámolás országszerte hosszú ideig szinte csak a mohamedánok kezében volt. Eleinte a szállított áru egy bizonyos része (pl. folyami vám esetében egy tizedrész) minősült vámtételnek. Ez a természetben való illetékleverés azonban egy idő után korszerűtlenné vált, s a fejlettebb kereskedelmi forgalom a pénz formájában való vámfizetést tette szükségessé (vö. GYÖRFFY: IstvKir. 334–5). A középkori honi kereskedelem föllendülésében nagy szerepe volt annak, hogy bizonyos királyi rendeletek nyomán (később azoktól függetlenül is) egyre több földesúr juthatott vámszedési joghoz. Ennek folytán egyremásra vámhelyeket állítottak föl, következésképpen a h í d d a l , r é v v e l , á r u m e g á l l í t ó j o g g a l rendelkező települések lakói érthető módon arra törekedtek, hogy az adószedéshez fűződő — kiváltságosnak vélt — szerepük a helység elnevezésében is megjelenhessen. Ilyen helységnevek közé tartoznak egyebek mellett azok, amelyeknek névszerkezetében a *vám* lexéma jelenik meg.

A perzsa eredetű *vám* (vö. újperzsa *wām* 'tartozás, adósság; kölcsön') a kereskedelem révén honosodott meg nyelvünkben közszóként, s nagyjából egy időben terjedt el az ugyancsak perzsa *vásár (wāzār)*-ral. Bár a *vám* szó eredeti jelentése 'dézsma, tized; illeték, használati adó' (vö. TESz. III, 1084); legkorábbi adatolású helységneveinkben magát a vámhelyet jelöli, ti. azt, ahol vámolnak. E jelentés azután ráértődhetett a vám környezetében lévő birtokra, az ott

kialakuló településre. Ezzel összefüggésben legalábbis figyelmet érdemel, hogy több olyan magyar falu is volt a régiségben, amelynek nevében a vámszedő funkciót nem az említett szó, hanem a latin *telonum* 'vám' főnév többes számú *telona* módosult alakja jelölte. Közéjük tartozott a ma is meglévő *Tolna* helység Szekszárdtól ÉK-re (vö. 1055: in*thelena*, ÓMOlv. 23, vö. FNESz. II, 661), illetve vélhetően ilyen volt az a hajdani *Tolna* falu is, amely a mai *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) határában feküdt: 1221/550: Ela de *Tholna* (vö. SzabSzatm. 77). Természetes azonban, hogy számosabb helységnévben mutatkozik a *vám*, hiszen köznévként ez gyökerezett meg a magyar nyelvben. Így az sem meglepő, hogy eleinte a puszta *Vám* formát használták helységnévi funkcióban, s ilyenképpen a híd-, rév- és folyami vámra egyaránt utalhatott. A többire (pl. út-, határ- stb.) azért nem, mert ekkor még a középkori közlekedést szolgáló létesítmények közül csak a vízi átkelőhelyek mentén állítottak vámokat, eredetileg abból a már érintett célból, hogy a közlekedést biztosító híd, rév (hidas) fenntartási költségei megtérüljenek. A *Vám* névalak tehát kezdetben elégséges információt nyújtott a közlekedők számára, mert egyrészt viszonylag kevés volt még a vámos helyek száma; másrészt a kellő helyismerettel rendelkezőknek még azt sem kellett találgatniuk, hogy révről vagy hídról van-e szó. A lényegesen nagyobb számban mutatkozó *Hidas*, *Hídvég*, *Rév* s főleg a személynév + rév(e) típusú helységnevek azonban a széles közönség számára is egyértelmű tájékoztatást kínáltak a vámszedő helyek sajátos voltáról, ezért érthető módon a puszta *Vám(a)* formájú neveket is új alakok váltották föl. Ennek egyik lehetséges formája a meglévő nevek differenciálódása volt: pl. *Váma* > *Szentpétervámája*, *Hosszúváma*; a másik, gyakoribb mód pedig azt eredményezte, hogy már az elsődleges névalakok is megkülönböztető elemmel együtt láttak napvilágot: pl. *Vámfalu*, *Vámhegy*, *Szárazvám*. A fentiek alapján a *vám* névelemet tartalmazó helységnevek — szerkezeti fölépítésüket tekintve — jól elkülöníthető csoportokba sorolhatók. Teljességre törekvő gyűjtésem anyagára támaszkodva a történeti Magyarország egészére kiterjesztett s a XI–XVI. sz.-ot átfogó, legfontosabbnak vélt történeti adatok fölhasználásával eszerint a következő névtípusok bemutatására teszek kísérletet:

I. A puszta *Vám(a)* típusú helységnevek

II. A *Vám-* előtagú helységnevek

III. A *-vám(a)* utótagú helységnevek.

(A típusokon belül a szoros betűrend szerinti fölvonultatási módot alkalmazom.)

I. 1. Vám: Fejér m. (ma *Vámpuszta*, illetve *Vámi szőlőhegy* néven ismert puszta Igar határában).

1324: *Wam* (GYÖRFFY II, 413), 1397: *Wam, Waam* (CS. III, 258, vö. ZsigmOklt. I, 4656), 1409: *Wam* (i.m. II/2.: 885), 1808: *Vám* (LIPSZKY), 1956: *Vámpuszta, Vámi szőllőhegy* (GYŐRFFY uo.).

Nevét útvámjáról vette a település. Első említésekor (1324) Simontornya tartozékaként merül föl, amikor is Károly király Hench fia János budavári bírónak adja (vö. GYÖRFFY uo.). Vámszedő funkciója azzal van összefüggésben, hogy a három megye (Veszprém, Fejér, Tolna) határának találkozási pontján helyezkedett el, s ráadásul a szomszédos Simontornyáról induló nagy út *Vám*-on keresztül haladt nyugat felé.

I. 2. Vám: (Vineşti): Arad m. (a mai Soborsin /Săvîrşin/ része a Maros É-i partján).

1479: *Wama* (CS. I, 781, vö. SUCIU II, 250), 1510: *Wigenisth* (SUCIU uo.), 1743: *Vinyestie* (uo.), 1808: *Vinyesty, Vama* pagus (LIPSZKY), 1913: *Vám* (Hnt.)

A Maros menti *Tótvárad* (ma Vărădia de Mures) tartozékaként említik *Váma* falut először. Különleges fekvése föltétlenül alkalmassá tehette a vámszedésre, hisz mint ismeretes, a Maros folyó természetes víziútként szolgált a sószállításra. Egyik fő kirakodóhelye még Arad előtt *Szombathely* (mai Szabadhely) volt. A folyó partjával csaknem párhuzamosan húzódott Erdély fő szárazföldi útvonala, amely többször is keresztezte a folyót. Bár a megye egykori úthálózatáról keveset tudunk, GYÖRFFY GYÖRGY térképe alapján (i. m. I, 165) valószínűsíthető, hogy az egyik metszéspont *Váma* tájékán lehetett. Ilyenformán a faluban akár révvámot és útvámot is szedhettek. A XVI. sz. elején fölbukkanó, vélhetően szláv eredetű névváltozatból kettős névadásra következtethetünk. Szláv voltát támogatja, hogy a Makra-hegy D–DNy-i lábánál fekszik, ahol a magyar helynevek szláv helynevekkel vegyesen fordultak elő (vö. uo.). Töve alapján a 'bor, szőlő' jelentésű szláv **vinъnъ* gyökre lehet következtetni (vö. pl. Aradtól D-re: *Vinga*: 1231: *Vinga*, SUCIU II, 250; kelet-szlovákiai *Vinna*: 1249/346: *Wynna*, SztárayOklt. I,4).

Úgy tűnik föl, hogy a későbbi századokban a *Vam(a)* alak fokozatosan háttérbe szorult, és csak a hivatalos névadás idézte föl újra az egykori névkettős magyar tagját (vö. MEZŐ: HivHelys. 188). A település *Soborsin*-ba (Săvîrşin) való beolvadása folytán azonban mára mind a *Vám(a)*, mind a *Vinyesty* névalak feledésbe merült.

I. 3. Váma (a mai *Pusztavám* része) Fejér m. (Mórtól É–ÉK-re).

1146: *Vamma* (GYÖRFFY II, 413), 1374: *Zenthpetervamaya* (BAKÁCS: Hont 251); ?1412: *Eghazasuama* (OklSz. 1055), 1440–6: *Hozyowama* et *Eghazaswama* (CS. III, 356), 1474: *Hwzyiwama* (BÁRTFAI: Pest m.), 1497: *Zethpetervamaya* (uo.), 1678 u.: *Puszta Vám* (FNESz. II, 384).

A helységnév alapjául szolgáló *váma* közszót alkalmasint ősmagyar kori elkülönülés alakváltozataként értékelhetjük. A XII. sz. derekán még egységesnek mutatkozó királyi vámszedő falu az adatok tanúsága szerint a későbbi századokban kettéosztódott. A Szolnok nemzetség birtokrészeiként különválva az egyik

falu immár a Szent Péter tiszteletére emelt templom nevét használja föl a másiktól való megkülönböztetésre. Úgy látszik azonban, hogy e névalakkal egyidejűleg az *Egyházasváma* változat is használatos volt a vallási funkció hangsúlyozott jelölésére (1374: *Zenthpetervamaya*, 1440–6: *Eghazaswama*, sőt, talán idevonható egy OklSz.-beli adat is: 1412: *Eghazasuama*). Kétségkívül bizonyos ellenben, hogy mindkét névváltozat a malommal is rendelkező *Hosszúvámával* állt oppozícióban. A *Hosszú-* előtag hihetőleg a falu elnyúlt alakjára utal (vö. pl. 1332: *Huzyuperezteg — Hosszúpereszteg* — FNESz. I, 611; 1404: *Hwzypali — Hosszúpályi*, uo.). A középkori névváltozatok mindegyikében föllelhető *váma* utótag — amely az egykori útvám szedésére való jogosultságot jelölte — a török p u s z t í t á s után újratelepült falu nevében is megőrződött: *Pusztavám*. A település határában egykor különálló *Ondód* nevű falu később összeolvadt vele.

II. 1. Vámfalu (Vama): Szatmár m. (ma az Avas hegységben a Tálna felső folyása mentén).

1270/1409: *Wamfalu* (SUCIU II, 236, vö. Sztp. KritJ. II, 1988), 1490: *Wamfalw* (CS. I, 488), 1493: *Wamfalwa*, *Wamfalu* (MAKSAI 231), 1773: *Wamfalu*, *Vam* pagus (ComSzathm. 183), 1897: *Avas-Vámfalu* (uo.), 1910: *Vámfalu*, *Vama* (uo.).

A falu Szinyér várához tartozott, és első okleveles említésekor a Pok nembelieké volt (vö. KARÁCSONYI: Mnemz. II, 440, vö. CS. uo.). Nevéből ítélve közvetlenül megtelepülése után vámszedő joggal rendelkezett, s ez különös fontosságúvá tette a falut. A Tálna folyó, valamint jelentős út melletti fekvése alapján ez nagyon is indokolt. A korabeli út nyomvonalára csak a mai viszonyok alapján lehet következtetni. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a Tisza és a Szamos völgyét összekötő út — az Avas és a tőle K–DK-re húzódó hegységek miatt — Tecső felől érkezvén *Vámfalu*-n s a vámos Sárközön át vezethetett az ugyancsak vámszedő Szatmárig. Dél felé, Szinyér várának eléréséhez pedig a *Vámfalu* és Avas közötti terepviszonyok voltak alkalmasak megfelelő útvonal kiépüléséhez. Okkal állítható tehát, hogy a település neve a magyar *vám* és a *falu* fn. összetételéből alakult. A későbbi *Avasvámfalu* változat *Avas-* előtagja a hegységhez való közelségére utal. A román *Vāma* a magyar *vám* fordítása: *vám* > *r. vámă* ('vám'), vö. FNESz. II, 728.

II. 2. Vámhalom: Temes m. (Nagykikinda [Kikinda] és Tiszahegyes [Idoš] szomszédságában, D–DNy-ra feküdt).

1405: *Wamhalm*, *Wanhalm* (CS. II, 69), 1433, 1442: *Wamhalom* (uo.).

Becse várának tartozékaként említik először *Galád*dal (később *Révgalád*) együtt (vö. CS. uo.). 1412-ben a Berekszóiak birtokaként tűnik föl. A Maros, Beregszó(Bega), Temes folyók torkolatvidékén, a Tisza K-i oldalán igen élénk lehetett a kereskedelmi forgalom. A környék várait és vásáros helyeit összekötő

szárazföldi utakat sok vízi átkelőhely, rév, híd szakította meg. Közöttük számosan voltak olyanok, amelyeknek neve is őrizte e funkciót: *Révkanizsa, Bodhida (Batida), Homokrév, Basahíd, Révgalád, Ecsehida, Jankahida* stb. Ezek sorába illeszkedik *Vámhalom* is. A Keve felől Becskerekén és Kökénden (Kikinda) át vezető út vélhetően *Vámhalom* falut is érintve Homokrévnél kelt át a vízen és Besenyőn keresztül érte el Csanád városát (vö. GYÖRFFY I, 841). Nevének utótagja a m. *halom* fn.-ből ered.

II. 3. Vámhegy: Veszprém m. (a ma is létező Csesznek és Bakonyszentkirály között feküdt).

1392: *Wamheg* (CS. III, 258, vö. VeszprHtLex. 158, 387); 1478: *Wamhegh* (CS. uo.)

Az 1546 után elpusztult település korábban *Csesznek* várához tartozott, és vámszedő hely volt (vö. CS. uo.). Nevének *-hegy* utótagja alkalmasint arra utal, hogy a falu hegyek között, mégpedig az Észak-Bakony ÉK-i lábánál, a Bakonyalján települt, a Cuha-patak vonalát követő út mentén. A mai útviszonyok alapján az is föltehető, hogy *Vámhegy* falutól két irányban lehetett továbbhaladni: *Csesznek* (1237–40: *Czeneyc*, PRT. I, 776), illetve *Szentkirály* — ma *Bakonyszentkirály* < 1392: *Zenthkyral* (CS. III, 252) felé.

II. 4. Vámhely: Hunyad m. (Déva közelségében volt falu D–DK-re).

1453: *Wamhel* (CS. V, 146, vö. SUCIU II, 422).

A Déva várához tartozó valamikori vámszedő település a korabeli Szántóhalom (ma Déva város DK-i része) és a ma is meglévő Árki — r. Archia — (Dévától D-re) táján feküdt. Vámszedő jogát egyebek között a Maros folyóval párhuzamosan haladó erdélyi nagy út (D-i parton) melletti fekvésének köszönhette. Ezenkívül különös jelentősége lehetett annak, hogy a Hátszegről Hunyadra vezető nagy út az Egregy völgyében haladt tovább a Maroshoz (vö. GYŐRFFY III, 288). *Vámhely* pedig ehhez az úthoz is közel esett. A későbbi századokban a településnek nyoma veszett.

II. 5. Vámkereszti? Hunyad m. (a mai *Csernakeresztúr* (Cristur) szomszédságában volt).

1417: *Waynkereszthy* (SUCIU II, 423), 1418: *Wayonkereszth* (uo.), 1495: *Waykerezth* (uo.), 1507: *Wayakerch*, 1508: *Wamkerezthy*, 1509: *Wamkerezth*, 1515: *Wayonkereztur* (uo. vö. CS. V, 145).

A település névváltozatainak tarkasága láttán fölvetődhet a kérdés, hogy egyáltalán ugyanarról a faluról van-e szó. A *Vajn-*, *Vajon-*, *Vaj-*, minden bizonnyal személynévi eredetű előtagok összetartozása ugyan egyértelműnek látszik, a velük párhuzamosan föl-fölbukkanó *Vám-* előtag azonban problémát vet föl. Az alaki hasonlóság alapján nem zárható ki a népetimológia lehetősége, de ez

csak akkor támogatható, ha a falu ténylegesen vámhely volt. Ez esetben is névadási kuriózummal kell számolnunk, mert a többi *Vám-* előtagú helységnév utótagjai, a névadás érthető logikája szerint földrajzi köznevek: *-falu*, *-halom*, *-hegy*, *-hely*. A *-kereszt(i)*, *-keresztúr* viszont nem illik e sorba, legalábbis ez idő tájt nem. Megítélésem szerint a szokatlan névszerkezeti formának a vámos funkció másodlagos jelölésében fölvetődő zavar az okozója. Ezt több tényező is előidézhette. A *-kereszt*, *-keresztúr* utótag vagy a szomszédos *Keresztúr* (ma *Csernakeresztúr*) közelségével kapcsolatos, vagy maga is a templomcímről nyerte a névelemet. Amikor azután átmenetileg vámszedő joggal ruházták föl a falut, először *Vámkereszt(i)*-ként emlegették. Minthogy egy másik hasonló nevű helység is volt a közelben, a névadási furcsasággal (ti. *Vámkereszti*) még az egyértelműség hiánya is együtt járt. Ennek a körülménynek a megszüntetésére egy világos jelentésű névszerkezetre volt tehát szükség. Meglátásom szerint az erre alkalmas név nem lehetett más, mint a *Vámhely*, azaz *Vajonkeresztúr* alias *Vámkereszt(i)* azonos a Hunyad m.-i *Vámhely*-lyel (vö. II. 4. *Vámhely*). CSÁNKI DEZSŐ és az ő adataira támaszkodó román SUCIU szerint ugyanis *Vámhely* Szántóhalom és Árki szomszédságában, *Vajonkeresztúr* pedig Keresztúr (Csernakeresztúr) táján feküdt. A tájékozódási pontként megadott falvak [*Szántóhalom*, *Árki*, *(Cserna)Keresztúr*] egymáshoz való viszonya pedig egy 2 × 3 × 4 km-es oldalú háromszög rajzolatát mutatja a térképeken. Egy ilyen alakzatban vagy annak mentén elférne talán két falu egymás mellett; furcsa volna azonban, ha mindkettő vámot szedne, s ráadásul nevében is jelölné a funkciót (*Vámhely*, *Vámkereszt(i)*). Ha föltevésemmel ellentétben mégsem volt azonos a két település, akkor igen közel lehettek egymáshoz. Így viszont aligha volt mindkettő vámos.

III. 1. Szárazvám (Müllendorf): Sopron m. (helység az ausztriai Burgenlandban Kismartontól (Eisenstadt) Ny-ra).

1641: *Zaraszuam* (Schwartz 102, vö. FNESz. II, 526), 1643: *Millindorff* (Schwartz 102), 1808: *Szárazvám* (LIPSZKY).

A szembetűnően késői adatolású helységnevet azért soroltam a rendszerbe, hogy törekvésem szerint szemléltetni tudjam a névszerkezeti típusok szerves fejlődésének, változásának folyamatosságát. Itt jegyzem meg, hogy hasonló szerkezetű nevek egyébként később már nem is igen keletkeztek. Kivételként említhető a mai *Bodzavám* (Vama Buzăului Háromszékben), amely szintén másodlagosan, de igen későn, 1933-ban alakult oly módon, hogy az eredeti *Bodza* 1533: *Boza* (SUCIU II, 236) névelemhez utótagként kapcsolódott a *vám* lexéma. Másik példa az ugyancsak erdélyi *Szárazvám-tanya* (Ispánlaka ~ Şpalnaca mellett, Marosújvártól D–DK-re), amely 1913-ban nyerte a nevét.

A Sopron m.-i *Szárazvám*-hoz visszatérve megemlítem még, hogy ezúttal is számoltam azzal a gyakorlati tapasztalattal, hogy egy-egy későbbi adatolású

helységnév keletkezése, s ezzel együtt a mindennapokban való használata igen gyakran korábbi időpontra vezethető vissza. *Szárazvám Kövesd* (1270: *Kuesd*, Cs. III, 620) nevű előzményéről pedig éppenséggel igazolható, hogy a XIV. sz. óta útvám szedésére (tributum viaticum) volt jogosult (vö. FNESz. II, 526). Akár e században is nevezhették tehát *Szárazvám*-nak, hiszen maga a fogalom létezett, vö. 1360: *Zarrazwam* (OklSz. 887, vö. FNESz uo.). Az összetétel előtagja (*Száraz-*) a híd- és révvámtól való megkülönböztetésre szolgál, ugyanis azok mindig v í z i átkelőknél (vadum, traiectus) álltak; szemben a s z á r a z f ö l d i útvonalakon létesült s z á r a z (ti. nem vízi) útvámokkal (vö. FNESz. uo.). A helységnév eredeti *Kövesd* névalakja a *köves* mn. *-d* képzős származéka. Az elsődleges magyar névváltozattal egyidejűleg is használatos *Müllendorf* (1287 k.: *Milichdorff*, Cs. III, 620) előtagja eredetileg egy szláv személynév (vö. pl. lengyel *Milich* szn.) fejleménye lehetett. Ezt idővel a középfelnémet *müle* 'malom', váltotta föl (vö. FNESz. i. h.). Az utótag a *dorf* 'falu' főnévből alakult.

Ha a fölsorakoztatott helységnevek időrendjére fordítjuk figyelmünket, az adatok meglehetős szórtságát tapasztalhatjuk. A közelebbi vizsgálat nyomán szembetűnik, hogy a nevek döntő többsége elsődlegesen jelöli a vámszedő funkciót, egyfelől a puszta *vám* alakkal, másfelől a *vám* + valamilyen földrajzi köznév fölhasználásával. Az időbeli szórtság tehát elsősorban e két névtípusnak tulajdonítható (XII–XV. sz.). A jelzővel kiegészült *vám* alaptagú, másodlagos névalakok (3) igen kései fejlemények.

A *vám* lexéma jelentése ugyan sokkal tágabb, mint a hídé vagy a révé, hiszen konkrétan nem köthető egyetlen objektumszerű létesítményhez sem; érdekes módon a *vám* szót tartalmazó helységnevek megterheltségében ez nem mutatkozik. Nagyon is szembetűnő azonban a *Vámos-* jezővel megalkotott, döntő többségükben másodlagosan keletkezett helységnevek mennyiségi mutatóiban (vö. Szabó G. Ferenc, A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben. MNyj. 35: 143). Mivel a *vám* szó — legalábbis kezdetben — egyfelől nem utalt konkrét építményre, eszközre; másfelől vámot először többnyire csak a király megbízottai szedhettek; a *vám* szóval megalkotott nevek csoportjából teljességgel hiányoznak a XIII. sz. elejétől tömegesen létrejött *személynév* + *-laka*, *-háza* stb. típusú, birtokviszonyt kifejező helységnevek. Ezzel szemben az *Andráshida*, *Borshida*, *Csetehida*; *Dávidréve*, *Moharéve* stb. névtípusok mintát adtak az egyéb, nem személynévi előtagú névszerkezetek népes táborának létrejötte számára is.

Láthatóan több tényező együttes hatása eredményezte azt, hogy viszonylag csekély a típusba sorolható helységnevek száma. Területi elhelyezkedésük a Dunántúl északi részére (Fejér, Sopron, Veszprém), valamint Arad, Szatmár és Temes megyéken kívül Erdély területére korlátozódik.

Szabó G. Ferenc

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 67–75

DEBRECEN
1999.

Szatmári és ugocsai helységnévmagyarázatok

A MNyj-ban eddig közzétettem a Nagybányai (34: 115–23) és Krasznaközi járás (35: 145–54) adatközlőinek véleményét a helységnévadást illetően Pesty Frigyes kéziratos Helynévtára alapján. Most a másik két járás adatai következnek — kiegészítve Ugocsa anyagával. Jóval kevesebb használható, elemezhető véleményt találunk; itt egyre több a megkerülés, a „nem tudatik", illetve a körmondattal kifejezett nemleges válasz. Hasonlókat már előzetesen is közöltem, így ezekre most nem térek ki. Ugyanúgy járok el, mint a két előbbi közleményemben is tettem.

A Nyíri járás

E járásból 49 helység küldte vissza a kérdőíveket. Közülük ma 25 helység tartozik Magyarországhoz — a későbbi közigazgatási rend szerint: Mátészalkai járás: Ecsed, Fábiánháza, Gebe (Nyírkáta), Hodász, Iklód (Kántorjánosi része), Kántorjánosi, Kér, Kocsord, Mátészalka, Mérk, Nagydobos, Nyírcsaholy, Nyírmeggyes, Ópályi, Papos, Parasznya, Szamosszeg, Vállaj; Nyírbátori járás: Császári, Derzs, Nyírvasvári, Penészlek; Vásárosnaményi járás: Ilk, Olcsva, Vitka. Miként előzőleg sem, itt sem szólok azon helységekről, amelyek KÁLNÁSI ÁRPÁD köteteiben megjelentek. A fennmaradó helységek közül 17 adott elemezhető választ. Bár a magam részéről nem nagyon értem Esztró jegyzőjének a véleményét: „Egy neven neveztetik „Esztró", hogy honnan vette nevezetét, arról a leg idősb ember sem bir túdomással, reá vezető ok irat pedig nincs". Én azt hiszem, hogy nemcsak a „leg idősb"-ek, hanem a fiatalabbak ismerték az esztró szó jelentését.

Bere: „Szóbeli hagyomány szerint eggyik Csomaközi nőűl adta Béna leányát hüséges hajdujának, és a Csomaközi határból egy részt neki kiszakítván hüsége bérébe adta át; innen Bére; — mit avval indokolnak, hogy ha az ember Csomaköz és Bere tér képét meg tekinti, — ugy tűnik elő Bere helység, mint ha egy kis tag a Csomaközi határból szakittatott vólna ki..." Frappáns néprajzi adalék, az igazság sokkal egyszerűbb: személynévi eredetű (FNESZ I, 197). Mai román neve: *Berea.*

Csomaköz: P: „A név eredetéről sem köz tudomásból, írott vagy nyomatott emlékekből mit sem tudhatni, — egyébb aránt értelme után ítélve Csomótól származtathatni … ezen dombos helyet jelenleg is nádas tó, — más óldalról is viz járta lapos térség köritvén, s hihetően innen neveztett Csomaköznek". SZIRMAY: „A' régi Csomaközi nemzetségtől vette nevezetét". Egyik sem igaz, bár Pincz István főbíró, Pesty adatközlője sejt valamit. FNESZ I, 338: Csoma víz köze. (úgy látszik, 1864-ben már nem volt *Csoma* nevű víz ott). Mai neve:*Ciumeşti*.

Domahida: P: SZIRMAYra hivatkozva közöl. SZIRMAY a Domahidy nemzetség ősére utal: „*Domán* volt a' törsökje (*Damianus*) de Hídat a' Krasznán állítván *Dománhídinak* neveztetett". Egy kis kevergés van itt; lényegében igaz is Domán + hida (FNESZ I, 381). Mai neve: *Domăneşti*.

Érdengeleg: P: „A' Község Nevét vette a' Dengelegi családról. — Ér elő nevét pedig a' határát keresztül folyó erekről". SZIRMAY is ugyanezt írja, de az előtagot jobban árnyalja: „…a' falú alatt az Ér pataka foly…" (II, 31). M–P: „Az Ér a falu alatt ád itatót". Úgy látszik, egyikük sem ismerte a *dengeleg* szónak 'talajkiemelkedés' jelentését (FNESZ I, 422). Mai neve: *Dindeşti*.

Érendréd: SZIRMAY: „A" Jeles Endrédi nemzetségtől vette nevezetét, melly régi *Zovard* nemből származott. Mert 1398. Endréd Tamásnak Zowárd fiának fia egészszen birta…" „Az Ér pataka a' falu mellett foly el…" Csak az előtag magyarázata a megfelelő, M–P is csak erre utal. A FNESZ (I, 426) megoldása a megfelelő: szn. + -d. Mai neve: *Andrid*.

Érkörtvélyes: P: „…eredeti nevét vette a község területén lévő nagy mennyiségű gyümölcsösről, mellyben sok körtve fák vóltak. Ér elő nevet pedig azon értől, melly a „Szilágyságot" 's Erdélyt Magyar hontól elválasztja, mint hogy több községek neveztetnek e néven, tehát annak meg különböztetéséül származott az „Ér körtvélyes" el nevezése a községnek…" Ezt a FNESZ (I, 428) is megerősíti. Mai neve: *Curtuişeni*.

Gencs: P: „Régenten a' Gencsy nemzetség bírta, mellytől vette eredetét". Szó szerinti idézet SZIRMAY könyvéből (II, 39). Éppen fordítva: FNESZ (I, 508). Mai neve: *Ghenci*.

Ilód: *Szirmay:* „Iklód Magyar falú, földes Urai az most is fent álló Iklódy nemzetség, mellytől vette nevezetét…" Ismét a fenti megfordítottság fordul elő. A nevet a SzabSzatm. (59) bizonytalan eredetűnek tartja, a FNESZ (Iklad, illetve Ilódbördőce alatt, I, 622) pedig személynévi eredetűnek. Ez lehet a valószínűbb, bár maga a falunév csak a XV. században bukkan fel.

Iriny: P: „Nevét vette azon Ösi Birtokos Családtol — melly a' legrégibb idö olta birta". Ismét a megfordítottság. Ezt éppen elősegíthette, hogy biztos etimológiánk a község nevét illetően még ma sincs: talán szláv eredetű (FNESZ I, 634). Mai neve: *Irina*.

Kálmánd: mind SZIRMAY, mind M–P közli, hogy eredeti neve *Kamyn, Kamond* volt, így a Kálmán névhez semmi köze sincs. (Vö. FNESZ I, 673). Mai neve: *Cămin.*

Kaplony: P: „A község neve jelenleg Kaplyon e helynév eredetét vette hajdani birtokosa Kapulontól". SZIRMAY: „Nevét vette a' Magyarok béjövetelekor, vítézkedő, 's édes Hazánkat vérrel foglaló egygyik Magyar nemből, melly *Kapulonnak* neveztetett, és itten vára is vólt" (II, 45). Ugyanezt írja rövidebben M–P. A személynévi eredetet a FNESZ (I, 682) is megerősíti. Mai neve: *Căpleni.*

Kátaszentmilós: P: „Három féle neve: Káta Szent Miklos, mely onnan vette hogy régebbi idöben — a 16-d századba Kátaiak birták. Ér szent Miklós, melly nevet onnan vette, mivel az első pontban is emlitett határa déli részét a Sebes ér választja Közép Szolnok megyétöl. Kraszna Szent Miklós, mely nevét onnan veszi, hogy a Kraszna folyam közelébe fekszik. Szent Miklós nevezetét pedig onnan veszi, mivel a reformátió elött görög szertartásuak lakták 's azon védszentje Szent Miklós volt". Szakszerű magyarázat, bár némi helyreigazítás itt is szükségeltetik. A *Káta-* előtagot magyarázza a FNESZ (I, 806), a görög szertartást pedig cáfolja MEZŐ ANDRÁS (Templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996. 173). Ezután a Krasznaszentmiklós vált hivatalossá Trianonig. Mai neve: *Sînmiclăuş.*

Mezőterem: P: „...a község azért neveztetik Mező Teremnek, mert ennek előtte a meg telepedés előtt nagy mennyiséggel birt mezőséggel, és e nevezetet Mező a község név előtt emlittetik..." Csak az előtagot magyarázza. Az utótagra vö. FNESZ II, 138. Mai neve: *Tiream.*

Nagykároly: P: „Nevezetét nyerte a' Gr. Károlyi nemzettségtöl". A fordítottjára és a személynévi eredetre nagyon is jól rámutat a FNESZ (II, 192). Mai neve: *Carei.*

Portelek: P: „...neve a' Községnek ugy származott, hogy kezdetben egynehány paraszt pásztor ember emelvén abba házat, 's lett a' Község neve régies kiejtéssel paraszt-Telek — 's ebböl csinosabban kiejtve Portelek..." Bizony, a *por* + *telek* összetételből keletkezett (FNESZ II, 366). Mai neve: *Portiţa.*

Szaniszló: P: „Szírmai szerént Szaniszló helysége Bárhory Lászlónak Zaniszló nevű fía által telepíttetett és építtetett 1374-ben". Ezt mind SZIRMAY (II, 26), mind M–P is hozza, s a személynévi eredetet a FNESZ is megerősíti (II, 523). Mai neve: *Sanislău.*

Vitka: P: „Ezelőtt 465. évvel e' Község a Tísza folyása mellett feküdt, hol máig is kerülőház létezik azon fentemlitett időben a Községet nevezik Szopajnak; de látván azon időbeli rendező Tisztikar, hogy a Község veszedelmes hellyen fekszik, rendelte, hogy a község vítessen killyebb, e' szavakkal adta ki a parancsot Vitki így a Szopaj nevet elveszítvén és a Vitki helyett Vitkának nevezték, mennyiben a Tótajku népáltal most is Vitkinek neveztetik..." SZIRMAY: „Örökös földes Ura a' Witkay nemzetség, melly ezen helységől veszi

elönevét". Ez utóbbi igaz is, de az előbbi magyarázat nem állja meg a helyét. Személynévi eredetű (FNESZ II, 771). A leírásban említett *Szopaj* egy másik helység volt, amely Vitka határába olvadt (SzabSzatm. 137).

Érdekes megjegyezni, hogy csaknem minden helység román neve a magyarból való. A „csaknem" azt jelenti, hogy vagy fordítás (*Kátaszentmiklós*) vagy hatósági úton történt hozzáigazítás történt (*Csomaköz*, *Kálmánd*, *Portelek*).

A Szamosközi járás

E járásból 71 helység küldte vissza a kitöltött íveket. Magyarországhoz tartozik 57. Ma már kevesebb, hiszen községegyesítések történtek (Cégénydányád, Jánkmajtis, Ökörítófülpös, Tunyogmatolcs). Az újabb járási beosztások a következők: Csengeri járás: Császló, Csegöld, Gacsály, Garbolc, Hermánszeg, Kis- és Nagygéc, Kishodos, Komlódtótfalu, Méhtelek, Nagyhodos, Rozsály, Sima, Szamosbecs, Tatárfalva, Tisztaberek, Zajta. Fehérgyarmati járás: Borzova, Botpalád, Cégény, Csaholc, Csécse, Cseke, Dányád, Darnó, Fehérgyarmat, Fülesd, Gyügye, Istvándi, Jánk, Kérsemjén, Kisar, Kisnamény, Kispalád, Kisszekeres, Kölcse, Kömörő, Magosliget, Majtis, Mánd, Matolcs, Milota, Nábrád, Nagyar, Nagyszekeres, Penyige, Ricse, Sonkád, Szamosújlak, Tiszabecs, Tiszakóród, Uszka, Vámosoroszi, Zsarolyán. Mátészalkai járás: Fülpös, Fülpösdaróc, Géberjén. Vásárosnaményi járás: Olcsvaapáti. E nagy járásból mindössze 10 értékelhető adattal rendelkezünk (nem számolva a KÁLNÁSI ÁRPÁD által ismertetett anyagot).

Atya: P: „A telepítő Atyay nemzetségtől vette nevét..." Ez csak Ádámtól Évái igaz. Személynévi eredetű (FNESZ I, 124). Mai neve: *Atea*.

Dara: P: „Nem tudni". M–P: „1300-tól 1424-ig a Darahy Nemzetség bírta, honnan is neveztetett". Lényegében ezt írja SZIRMAY is (II, 204). Megint a megfordítottság, legfeljebb az igaz belőle, hogy a község neve személynévi eredetű (FNESZ II, 519). Mai neve: *Dara*.

Egri: P: „Egri nevét vette a' helységet mindenfelöl környezö 's éger fát böven termö vízes helyektől". Továbbá: „A Nagy Eger az Ujlaki határon kezdödik a' Mikolai határon at szinte egész határt megfutja és a fehér Gyarmati gyütőbe szakad..." SZIRMAY: „A fiú ágon most-is fent lévő Egry régi nemzetségtől vette nevezetét..." A FNESZ (I, 410) Pesty második magyarázatát fogadja el, bár én az elsőt sem hagynám figyelmen kívül. Mai neve: *Agriș*.

Homok: P: „A' község egész határa sik agyaggal vegyes homokos földböl áll — A'honnan vette eredetileg nevét". Ezt igazolja a FNESZ (II, 445) is. A XX. század elején megkülönböztető jelzőt kapott — több Sándor (Kováts, Kanizsay, Gögény) nevű birtokosáról, s lett *Sándorhomok* (MEZŐ, Hiv.közs. 227). Mai neve: *Nisipeni*.

Lázári: P: „...lételét ma Puszta Darócz név alatt álló szomszéd község hajdantai Urának Darócz Lázárnak akaratából vette..." A Lázár névre vezeti vissza, illetve ennek birtoklására M–P és SZIRMAY is (II, 196). Valójában is birtoklást kifejező személynévről van szó (vö. FNESZ II, 19–20). Mai neve: *Lazuri*.

Nagypalád: P: „A Paládok elnevezése híhetőleg a mellettök elfolyó Palád nevezetű vizétől származik ... ezen szók pedig Nagy Kis és Bot a községek neve elébe csupán megkülönböztetés tekintetéből ragasztattak." Tökéletes magyarázat. Az már megint más kérdés, hogy a *Palád* pataknév etimológiájára csak feltevéseink lehetnek (vö. FNESZ I, 246, Botpalád a.). Mai neve: *Veliki Palagy*, Ukrajna.

Olcsvaapáti: P: „Szírmaí ki adása szerínt Hugó Apáturról neveztetik". SZIRMAY: „Ólchva-Apáthi, ez régenten Olswának mondatott, hanem Apát úrság az határán épűlvén, Olswa-Apáthinak neveztetett". P: „...a' régi Urbéri viszonyánálfogva Ólcsva és Apátí (első nevét Apátí éppen Ólcsváról nyervén) Urbérileg egy határt képez". A leírást nagyjából megerősíti a FNESZ is (II, 273).

Pusztadaróc: P: „Darócznak nevezetett Daroczy Lázarról, Ki a tatár járás után 1245-ik esztendöben első birtokossa lehetett". Ezt írja SZIRMAY is, a következőkkel megtoldva: „Puszta elő nevét pedig tsak az elpusztulás után ruházták reá..." (II, 198). Csak ez utóbbi felel meg a névadás indítékának részeként. A többi ld. FNESZ II, 380. Mai neve: *Dorolț*.

Sár: P: „Saár község egy pataktól vette nevét mely a Saár erdő hidja alatt foly egész Saár falu alatt keresztül". SZIRMAY: „Saár egy kis falú a' Saár partyán" (II, 283). A víznévi eredetet megerősíti a FNESZ is (II, 450). A század végén megkülönböztető jelzőt kapott: Kissár, majd 1917-ben Sárfalura keresztelték (MEZŐ, Hiv.közs. 272). Mai neve: *Noroieni*.

Szárazberek: Pesty adatközlője nem tud semmit az eredetről, SZIRMAY már utal az elnevezés indítékára: „...földgye agyagos, homokos, nehéz mívelésü, de az árvíz nem járja, kaszálója a' Ligeten, és Égreken" (II, 297). A FNESZ ezen pontosított (II, 256). Mai neve: *Bercu*.

Valamennyi elnevezés a magyarból való, még a *Nisipeni* is magyar mintát tükröz.

Ugocsa megye

Ugocsa éppen egyötöde Szatmárnak, így a települések száma is kevesebb. 29 helység leírása érkezett meg Pestyhez. Itt is találunk vendégszöveget. Ujhelyi László alispán — szégyellve a gyűjtés kicsiségét — utasította Király István telekkönyvi segédet, hogy a földrajzi neveket a telekkönyvi térképekről írja ki (rövidítve: P–K). Tamásváraljánál megtaláljuk Batarcs, Hömlöc, Komlós és Gyula rövid leírását is. Összességében tehát 67 helységről van több-kevesebb adatunk. A feldolgozáskor két könyvet vettem tekintetbe: SZIRMAY, ANTONIUS:

Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis (Pestini, 1805., a továbbiakban: SZIRMAY, Ug.) és SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye (Bp., 1937., a továbbiakban: SZABÓ).

Akli: P: „Elnevezése hol vette magát nem tudatik", továbbá: „...a' ruthenek Akliü néven nevezték". Községünk neve 1323-ban fordul elő először (SZABÓ, 271) *Okly* formában. A nevet a FNESZ (I, 63) a Zirc melletti Aklipuszta alatt elemzi, amely tökéletesen megfelel az Ugocsa megyei helységre nézve is: 'karám' + -i, „talán *kerek erdőt is jelenthetett". 1948-ban hatósági úton a *Klinove* nevet állapították meg, azaz klinove szelo, melynek jelentése: ék alakú vagy szegletben levő falu.

Alsókaraszló: a túlságosan bő lére eresztett magyarázatot kénytelen voltam megrövidíteni. P: „...azt állitják, hogy a régibb okiratokban Kárásztó néven fordul elö..." „Ugyanis a község határában van egy düllö, melly jelenleg is Karasztova nevet visel..." „...midön Záricsá helység orosz (értsd: ruszin M. L.) nevét meg magyaritották, kárász hallal bövelkedö tótól Kárász tónak el nevezték". A változást azzal magyarázza, hogy az eredeti lejegyző nem tette ki az ékezeteket, az *l* betűt pedig elfelejtette áthúzni. Nagy- és Magyarkomjáton van *Kárász potok* és *Kárász tó* elnevezés (K–P). A Karaszló nevet mind SZABÓ (275), mind a FNESZ (I, 81) a 'rüh' jelentésű szláv szóval hozza összefüggésbe. A ruszin elnevezés magyarázata már tökéletes: P: „Záritsá ... a' mi magyarul annyit tesz: tul a' folyón, vagy folyón tuli..." (FNESZ, i. h.). Mai neve: *Zariccsja*.

Batár: P: „...a' Népnek szájról szájra hagyománya szerént nagy erdöség lévén egy halász az ottan folyó Batár nevü víz mellett megtelepedvén 's általa megnépesíttetett". Csak halvány utalás történik a víznévi eredetre (vö. SZABÓ, 286 és FNESZ I, 175). Mai neve: *Bratove*.

Batarcs: P: „...nevezetét a' rajta végig foljó pataktól vette". A pataknévi eredetet megerősíti SZIRMAY, Ug. (152), SZABÓ (292) és a FNESZ is (I, 175). Mai neve: *Bătarci* (Románia).

Csarnató: SZIRMAY, Ug. (147): „Csarnató, Ruthenis *Cserna*, a cognomine rivo, qui hic ortus de monte labiatur". Ezt a FNESZ (I, 307) is megerősíti. Mai neve: *Csorna*.

Dabolc: P: „El nevezését Dabóci birtokossától vette már 1700 tályán Dabociak birták". Fordított a helyzet. A FNESZ (I, 350) magyarázata tökéletes. Mai neve: *Dobolț* (Románia).

Egres (később Szőlősegres): SZIRMAY, Ug. (77): „Egres olim Egrus pagus, ab Eger-pataka rivo compellatus". A FNESZ (II, 596) égerfákkal benőtt helyre gondolt. Egyiket sem lehet kizárni. Mai neve: *Olesnik*.

Feketeardó: SZIRMAY, Ug. (138) csak az előtagot magyarázza: „Nomen accepisse videtur a rivo Fekete-víz...". Vö. FNESZ (I, 447). Mai neve: *Csornotisziv*.

Feketepatak: P: „A' helység nevét vette a' helységen csavarogva keresztül menö — de sokszor egészen ki száradó — fekete szint mutató folyóról vagy patakról". SZIRMAY, Ug. (84): „...pagus Ruthenis *Csorni potok* a praeterfluente rivo dictus". A magyarázatot a FNESZ (I, 449) is megerősíti. Mai neve: *Csornij Potyik*.

Felsősárad: SZIRMAY, Ug. (91): „Felső-Sárad Ruthenis Vosnyi-Sard pagus e minoribus ab interfluente Sárd dictus..." Ezt a FNESZ (I, 89, Alsósárad a.) is megerősíti. Mai neve: *Siroke*.

Fertősalmás: P: „...az 1200 évekbeli Árpád ház kori ok iratok szerént Almásnak 's a' mellette el terülő lapálytól fertös Almásnak neveztetvén..." Lényegében ezt írja SZIRMAY, Ug. (174) is, de ő almáskertekre gondolt, a FNESZ (I, 470) viszont vadalmára. Mai neve: *Zabolottya*.

Forgolány: P: „...nemellyek elö mondása szerint neveztette (!) el Forgó leánynak, 's innen neveztetik Forgolány". Ld. még Péterfalva alatt is. SZABÓ (352) és a FNESZ (I, 477) is személynévi eredetűnek tartja. Mai neve: *Gyivicsne*, némiképp utal a forgó leányra.

Halmi: P: „A régibb okiratokból meritve Villa Halom, nevét vette a' Város közepén fekvö azon halom dombtól mellyen jelenleg a protestansok temploma vagyon..." Ezt alátámasztja SZABÓ (363) és a FNESZ is (I, 563). Mai neve: *Halmeu* (Románia).

Hömlöc: Az úrbérrendezés után alakult helység, ezért SZABÓ nem is foglalkozik vele. 1773-ban mint praediumot említik (GYALAY MIHÁLY: Magyarország igazgatástörténeti lexikona. Bp. 1990. 519) *Hlumec*, *Homlóc*, *Hömlöc* néven. LIPSZKY nem ismeri. A CzF (II, 1717), azaz 1864-ből ezt írja: „Hömlöcz, falu Ugocsa megyében". Feketeardó község határából szakadt ki. SZIRMAY, Ug. (85): Terreno amplo in planitie, sub monte Hölmöcz (így!)..." Az vitatható, hogy a helység egy hegyről (SZIRMAY, Ug.) vagy a feltűnő talajkiemelkedésről kapta volna a nevét. „Hömlöcz. hirtelen emelkedő hegycsúcs. A salánki hömlöcz" (Beregújfaluból, MNy. XI, 380). Hozza az ÚMTSz (II, 1015) is. A Hnt. 1926. csehszlovák *Homlovec* adata nem egyéb, mint a Hömlöc tudatos szlávosítása. Mai neve: *Holmovec*.

Ilonokújfalu: SZIRMAY, Ug.: „Illonok-Ujfalu vulgo Onuk pagus, ab interfluente agnomine rivo". A FNESZ (I, 625) is így vélekedik. A mai neve: *Onok*.

Magyarkomját: P: „Eredetére nézve azért Magyar Komját, mivel itten 15-ik században Magyarok éltek, itten Magyar vagy is Reformált templomjok fából létezett". Ld. még Nagykomját alatt is! Mai neve: *Veliki Komjati*.

Mátyfalva: SZIRMAY, Ug. (79): „Máty-falva pagus, sive Matthiae Villa, indubie a Matthia, filio Ladislai, filii Zovard fundatore nomen accepit (1417)". Csakhogy a község neve 1326-ban már előfordul *Mogfolva* formában, így nem a

Mátyás névvel függ össze elnevezése, hanem a *Magy* személynévvel (FNESZ II, 110). Mai neve a Mátyásra megy vissza: *Matyijeve*.

Nagykomját: P: „Ha azomban az elnevezés elemzésében bocsátkozunk, meg gyözödhetünk, hogy az tiszta orosz (értsd: ruszin M. L.) eredetü: mert Velikij Komnyati nagy meredeket tesz az oroszban, — 's mint hogy Komjáth a' hegy jó magas oldalán fekszik kétség kivül az elnevezését is azért nyerte (:Velikéj Komnyaty:) magyarul forditva lett belöle Nagy Komját. — mely szónak a magyarban jó hangzásán kivül alig tulajdonithatunk valami jelentöséget". A Komját szóról a FNESZ-nek más a véleménye (II, 773, Komjáti a.). Mai neve: *Veliki Komjati*.

Nagytarna: SZIRMAY, Ug. (151): „*Nagy-Tarna*, Ruthenis *Velika-Tarna*, Valachis *Tarna Máre* ... in de cursu rivi *Tarna*, a quo nomen accepit..." A FNESZ (II, 216) is víznévből vezeti le. Mai neve: *Tarna Mare* (Románia).

Nagyszőllős: SZIRMAY, Ug.: „Namque et Cereri, ac Pomonae hospitalis ager est, et Bacho. Ab hoc certe loco nomen enatum ut a cultu vineatico *Nagy-Szöllös* incolis dicatur". A FNESZ (II, 214) is foglalkozásnévre utal. Mai neve: *Vinohragyiv*.

Nevetlenfalu: P: „Eleinte Deákfalva ... Később 1600 tályán a' körül lakó oláhság nyelvén Dyák falvának vagy gyák falvának mondatott ... Gyakfalva lett belölle, ezt szégyenelve a lakosság 1720-k évben tartott megyei gyülés végzése nyomán eltöröltetvén Nevetlenfalunak neveztetett". Mind P., mind SZIRMAY, Ug. (164) közli az anekdotát, amely szerint egy lánytól származna az elnevezés. Vö. FNESZ II, 238: személynévi eredetű. Mai neve: *Gyakove*.

Péterfalva (Tisza-): „Ezen falu régi monda szerint vette nevét bizonyos Pétertöl, kinek többen voltak testvérei, u. m. Péter, Tivadar, Forgolány, Csató és András, — 's ezektöl vették neveket ezen helységek. — Forgolány, Péterfalva, Tivadar, Csató és Andrásfalva". A személynévi eredetet SZABÓ (448) megerősíti: 1220 Vitun de villa *Petur* (VR), 1369: *Peturfalva*. Érdemes megjegyezni, hogy Ugocsa megyének Magyarországon maradt 0,1 km^2-nyi része Tiszapéterfalvához tartozott. Mai neve: *Petrovo*.

Szárazpatak: SZIRMAY, Ug. (152): „*Száraz-patak* sicut Hungaris, ita Ruthenis *Suchi-potok* et Valachis *Valle-szák* siccum torrentem designat..." SZABÓ 1430-ból hozza *Zarazpatak* formában (477), így ezt kell az eredetinek tekintenünk, a ruszin és a román név a magyarból fordíttatott. Azaz a falu egy gyakran kiszáradó hegyi pataktól kapta a nevét. Később a neve *Avaspatak* lett (MEZŐ, Hiv.közs. 240). Mai neve:*Valea Seacă* (Románia).

Szászfalu: SZIRMAY, Ug. (139): „*Szász-falu* Ruthenis Szász-fála. Fuit villa Regalis vel potius Reginalis, et colonia *Saxonum*, quo nomen accepit..." A FNESZ (II, 654) is így vélekedik. Később Tisza- előtagot kapott. Mai neve: *Szaszove*.

Szirma (Tisza-): M–P: „Ezen a helységnek a jelen is élő Szirmay nemzetség adott nevet…" Ezt éppen maga SZIRMAY, Ug. (108) cáfolja. Ő maga a *Sirmium ~ Szerém* szóból vezeti le. A FNESZ (II, 654) szerint a név eredete nincs tisztázva. Mai neve: *Drotinci*.

Tamásváralja: P: „…a felette került várról vette ujjabb nevezetét 1200. végén". Az igaz, hogy jóval később, de a meghatározás igaz (vö. FNESZ II, 612). Mai neve: *Tămăşeni* (Románia).

Tekeháza: SZIRMAY, Ug. (141): „Nomen accepit a Comitis Joannis, filii Swngh Fratre Teke memorato, cui Ladislaus Rex terram Egreus anno 1248. donavit (NB! a 77. oldalon már 1284-et ír). A FNESZ (II, 629) is személynévre vezeti vissza. Mai neve: *Tekove*.

Turc: SZIRMAY, Ug. (154): „…per complures colles in defluxu rivi *Túrcz*, a quo nomen accepit ". A FNESZ (II, 685) is víznévből vezeti le. Mai neve: *Turț* (Románia).

Turterebes: P: „Hogy Tur Terebes eleinte ruthen lakosokkal birt onnan gyanitható, mert az uradalmi tisztek „ti robis" (te dolgozz) serkentették a világszerte ösmeretes renyhe népet a munkára — s e Ti robis ruthen szóból származhatott a Terebes elnevezés". Anekdotának jó. Továbbá: „…a Tur folyam jobb partján fekszik…". A helyes választ a FNESZ (II, 689–90) adja meg. Mai neve: *Turulung* (Románia).

Veléte: SZIRMAY, Ug. (145): „Veléte Ruthenis Vellyatin pagus, a rivo cognomine dictus…" A FNESZ (II, 789) szláv eredetű személynévre gondolt a névadás indítékaként, de-én a pataknévi eredetet sem hagynám ki. Mai neve: *Veljatin*.

Verbőc: SZIRMAY, Ug. (78): „Verbőcz pagus a rivo agnomine dictus". A pataknévi eredetet mind SZABÓ (538), mind a FNESZ (II, 751–2) is megerősíti. Mai neve: *Verbovec*.

MIZSER LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 77–81

DEBRECEN
1999.

Szenna

1. A *szenna* (Cassia fajok) Indiában, Arábiában élő 1–1,5 m magas cserje, melynek levelét és gyümölcsét az arab orvosok már a IX–X. században gyógyszerként használták (Richard Evans Schultes and Robert F. Raffauf, The healing forest. Medicinal and Toxic Plants of the Northwest Amazonia. Hong Kong, 1990. 234–5).

A számos — gyógyító tulajdonsággal rendelkező — Cassia faj közül a legjelentősebb a *keskenylevelű szenna* (Cassia angustifolia Vahl., C. lanceolata Royle), valamint az *alexandriai szenna* (Cassia senna L., C. acutifolia Del.). A *keskenylevelű szennát* (angol *Indian senna*) hashajtóként és bőrbetegségek ellen használják, az *alexandriai szenna* (angol *Alexandrian senna*) szárított és porrá tört leveleit sebekre, égési sérülésekre és lázcsillapításra alkalmazzák (Major Medicinal Plants. Botany, Culture and Uses. By Julia F. Morton. USA, 1977. 147–152).

A különböző Cassia fajok (főleg Cassia angustifolia) levelét, a *szennalevelet* (Sennae folium) és lapos magvakat tartalmazó hüvelytermését, az ún. *anyalevelet* (Sennae folliculus) elsősorban hashajtóként alkalmazzák. A szennalevél és az anyalevél a világ egyik legáltalánosabban használt drogja, mint növényi hashajtó számos gyógyszerkönyvben, így pl. a VI. magyar gyógyszerkönyv hivatalos drogjegyzékében is szerepel (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1980. 306, 327).

2. A *szenna* első előfordulásai nyelvünkben: 1578: „Colutea. *Szena koro. Folyo Sene*" (TESz.), [helyesen: 1578: *Szena koro, Folyo Szenet* gr., *Folyo Senet* gr., *Senát* gr. (Melius Péter, Herbarivm az Faknak Fvveknek nevekről, természetekről, és hasznakrol... Kolozsvár, 1578. folio 22)], XVI. sz: *sene* (OrvK. 24/7), *senit* gr. (OrvK. 242/26, 37, 319/24, 420/24, 581*/3), *senith* gr. (OrvK. 12/2, 420/23, 427/36, 428/25, 429/4), 1708: *ſenna* (TESz.), 1783: *Senna, Szennét* (Benkő Jóſef, Nomenclatura Botanica. in Molnár János, Magyar könyvház. Posonyban, 365), 1788: *Sénna* (TESz.), 1793: *Folya-séna, Szena-kóró* (Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae. Auctore Joanne Bapt. Grossinger. Posonii et Comaromii. 301), *Szenyakóró* (Grossinger, i. m. tartalomjegyzék), 1793: *Szenna* (Földi János, Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Bétsben, 39), 1808: *Szennát* gr. (Termé-

szethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére... Kéſzítette... Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással megbővítve... Ford. Márton József. Bétsben. 7: 32), 1835: *Szénna* (TESz.), 1911: *Szenna* (Cserey Adolf, Növényszótár, vagyis a gyakrabban előforduló népies és tudományos növénynevek betűrendű jegyzéke. Bp., 295), 1941: *Senna* (Varró Aladár Béla, Gyógynövények gyógyhatásai. 263), 1966: *szenna* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp., 178), 1976: *szenna* (Isépy István–Gyurkó Gizella, Gyógynövények. Bp., 56), 1986: *szenna* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Bp., 156), 1994: *Szenna* (Michael Castleman, Gyógynövény enciklopédia. Debrecen, 369).

A *szenna* első előfordulása nyelvünkben: 1578: „Colutea. *Szena koro. Folyo Sene*" (TESz.) A TESz. ezt az első adatot Gombocz Endre, A magyar botanika története (Bp., 1936. 41) című munkájából idézi, ahol Gombocz Endre elsőként azonosította Melius Herbáriumának növényeit. Melius Herbáriumában azonban a nominativusi *Folyo Sene* (TESz.) nem szerepel, a növénynév csak accusativusi alakokban fordul elő: *Folyo Szenet, Folyo Senet* és *Senát* (Melius, i. m. folio 22). Gombocz nyilván a *Folyo Senet* gr. alakból vonta el az általa nominativusnak vélt *Folyo Sene* alakot (Gombocz, i. m. 41), amelyet átvesz a TESz., az EWUNg. és MOLLAY KÁROLY (Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 518) stb.

Melius Herbáriumában a *szenna* egyszer nominativusi alakban: *Szena koro*, ötször pedig accusativusi alakban fordul elő: „Ha az *Folyo Szenet* Beſztertzei ſzilua leuében vagy mézes vizben megfőződ, nyalát, Melancholiát, fekete Epét kiűz, vért tiſztit, bánatot el űz à Szűből." „Igy f őzd az *Folyo Senet*, Vagy masfęl vncia *Senát* az az hetuen kęt pénz nyomonit, mosd meg vizben..." „Ha penig à *Folyo Senet* ömagát harom pénz nyomonit iſzol à Kappannac leuében ezen haſzna". „Az *Folyo Senet* Szękfű viragáual vesd à lugban, igen haſznál az ágyuelőnec, halláſnac, látáſnak..." (folio 22).

A Melius Herbáriumában előforduló *Szena koro, Folyo Szenet, Folyo Senet* nevek adatolhatók még Grossinger 1793-as munkájából: „Colutea Theophrastiſ, vulgo Sena, Hungaris *Folya-séna*, aut *Szena-kóró*" (301), *Szenyakóró* (tartalomjegyzék). A XVI. századi orvosi könyv Mélius Herbáriumával körülbelül egy időben keletkezett. Lencsés György Orvosi könyve a kor tudományos színvonalán foglalja össze a gyógyítás egész témakörét magyar nyelven, akkor, amikor orvosi szaknyelv még nem volt (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, A XVI. századi orvosi könyv szóalak-mutatója. Debrecen, 1988. 5). A XVI. századi orvosi könyvben összesen 11-szer szerepel a *szenna*: *sene* (1 adat), *senit* (5 adat), *senith* (5 adat) (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, i. m. 466). Ugyancsak figyelmet érdemel az adatok szövegkörnyezete: „*Folia Sene* xij, Beʒterczeÿ ʒÿlwa ʒemeth xij, tĕrÿ eoʒwe" (Lencsés György, XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Kolozsvár, 1943. 24/7), „tegÿ aʒ

haſaban ſenth Ianos kenÿereth, *Folia Senit*, Vad Saffrannak magwath" (OrvK. 242/26), *Folia Senit* (OrvK. 242/37, 319/24, 420/24), *Foila Senit* (OrvK. 581*/3), *folia Senith* (OrvK. 12/2, 420/23), *Folia Senith* (OrvK. 427/36, 428/25, 429/4).

A *szenna* vándorszó: ang. *senna*, ném. R. *senna*, sp. *sen*, *sena*, fr. *séné*, olasz *senna*, *sena* 'szennacserje, szennalevél'. Végső forrása az arab *sanā*, *senē*, *senā* 'szennacserje'. Az arab szó részben közvetlenül, részben a latinon (vö. középlatin *senna*, *sena*, *sene*) keresztül terjedt el előbb a Földközi-tenger környéki nyelvekben, majd számos más európai nyelvben (TESz., HELMUT GENAUST, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. 337).

Szenna szavunk élt a középkori latinban és a TESz. szerint a magyarba legvalószínűbben kettős átvételként kerülhetett: a gyógyászat révén az orvos-botanikai latinból, a kereskedelem révén az olaszból, esetleg a németből. MOLLAY KÁROLY szerint „adataink (1578: hibásan, mint a TESz.) egyelőre csak a latinból való származást igazolják", az olasz és német származtatást nem (i. m. 518).

A fenti adataink alapján megállapíthatjuk, hogy *szenna* szavunk legkorábbi előfordulásai közül a *Folyo Szenet* gr., *Folyo Senet* gr. (Melius, i. m. folio 22) előtagjai a latin *folium* 'növénylevél', az utótagok pedig a német *Senet* (Melius, i. m. folio 22, Adams Lonicers, Kräuter-Buch. Augsburg, 1783. 104) átvételei; vö. még *Sene* (Heinrich Marzell, Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen. I–V. Leipzig, 1943–1958. I. 862), ném. *Senne* (Bertuch–Márton, i. m. 7: 32). Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Melius Herbáriumát a XVI. századi külföldi füveskönyvek mintájára készítette el, műve kompiláció, amelynek fő forrása: Lonicer német nyelvű (!) Kräuter-Buchja volt (Gombocz, i. m. 31–5).

A *Szena koro* előtagja és a *Senát* gr. (Melius, i. m. folio 22) a magyarba kerülhetett az orvosbotanikai latinból (vö. lat. *senna*, *sena*), de esetleg német alakok is hatással lehettek létrejöttére; vö. német *Sena* (Adams Lonicers, i. m. 104), *Senna* (Benkő Jóſef, i. m. 365). A *Szena koro* utótagja magyarázó jellegű, amelyet a magyarban is hozzáilleszthettek az előtaghoz, de a német alakulatok utótagjának tükörfordításával is átvehettük (vö. ném. *Sennetstrauch, Senesstaude*) (Marzell, i. m. I. 862).

A későbbi alakváltozatok — keveredve — németből, illetve latinból kerültek a magyarba: így 1783-ban a *Senna, Szennét* (nominativus!) alakok a németből jöttek, a szerző maga említi a német nyelvi megfelelőket: *Senna, Senet, Senetſtrauch, Sennesblätterſtrauch* (Benkő Jóſef, i. m. 365).

3. A XVIII. században jelent meg a *szennalevél* összetétel a magyar nyelvben: 1745: *Szennét levél, Szennet levél* (Torkos: Taxa pharm. 8, 40: TESz.), 1787: *Senna levélnek* gr. (Mátyus István, Ó és új diaetetica. ... I–VI. Posonyban, 1787–1793. II. 421), 1797: *szenna-levelet* gr. (Veres M.: Gazda-asszony 168: TESz.), 1843: *Szennalevél* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán,

303), 1903: *szennaleveleket* gr. (Hoffmann, Karl – Wagner, János Magyarország virágos növényei. Bp., 154), 1941: *Sennalevél* (Varró Aladár Béla, i. m. 263).

A TESz. szerint R. *szennet*levél ... végződése leginkább olaszos képzésre vall (ol. **sennetta*), ilyet azonban nem lehet kimutatni; vö. mégis ol. *sennatina* 'szennalevélből készült hashajtószer'.

A korai *Szennét levél, Szennet levél* előtagja a németből kerülhetett a magyarba, a német *Senetblätter, Senettblätter, Senet-Blätter* (Marzell I: 1113) előtagjának átvételével és utótagjának lefordításával. A *-levél* magyarázó utótagot latin hatásra (*folium* 'levél') is hozzáilleszthették a *szenna-* előtaghoz.

4. A *szenna* mint növény a későbbiekben számtalan összetételben is megjelent: *szennabokor*: 1966: *szenna-bokor* (Csapody–Priszter, i. m. 178), 1986: *szennabokor* (Priszter Szaniszló, i. m. 156); *szennafa*: 1966: *szenna-fa* (Csapody–Priszter, i. m. 178). A magyarázó *-fa, -bokor* utótagot a magyar nyelvben is hozzáilleszthették *szenna* szavunkhoz, de a *szennabokor* és *szennafa* alakok létrejöhettek idegen nyelvi mintára is: *Senesbaum, Senesstaude, Sennetstrauch* (Marzell I: 862), *Sennesstrauch* (Wilhelm Ulrich, Internationales Wörterbuch der Pflanzennamen in Lateinischer, Deutscher, Englischer und Französischer Sprache. Leipzig, 1872. 46).

5. A XIX. században legelején tűnt fel a *szennakvasszia* elnevezés: 1808: „A' Szenna levelet, a' melly mint hashajtó orvosi ſzer mindenütt esmeretes és haſználtatik, a' *Szenna kvaſzſzia* [helyesen: *kaſzſzia*] plántája termi, a' melly megnő 3–4 lábnyi magasságra...", lat. *Cassia senna*, ném. *Sennesblättercassie*, fr. *Séné* (Bertuch–Márton, Növ. LXXX, 7: 32) (vö. VÖRÖS ÉVA–PRISZTER SZANISZLÓ, Márton József Természethistóriai Képeskönyvének növénynevei. Debrecen, 1997.), 1845: *Senna Kázsia* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természethon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán, 392), 1986: *szennakasszia* (Priszter Szaniszló, i. m. 156).

Márton József Bertuch-fordításában található *szennakvasszia* (helyesen: *kasszia* — Márton valószínűleg összetévesztett két nemzetségnevet) nyilván a latin *Cassia senna* átvétele: A *Senna Kázsia* utótagjában a latin intervokális *s* ~ m. *zs* változás mutatható ki (vö. *rózsa, múzsa, muzsika*).

6. *Szenna* szavunk általános használatát bizonyítja a számos nyelvjárási, népetimológiás alakváltozat: *szénafólia, szénalevél* (MNy. 14: 10), *zsannamanna:* 'szennalevél' (Nyr. 44: 363; vö. MNyj. 31: 53–6), *szenes-víz* „Ha a kisgyermek rángató görcsöket kap, olyan vizet itatnak vele, a melyben egy darab parazsat oltottak el. Valószínűnek tartom, hogy a *szenes víz* voltaképpen szennás víz — szennalevél-forrázat — akarna lenni, mint a mely szer, görcsök ellen mint hashajtó, már régtől fogva ismeretes és használatos" (MNy. 14: 100), *szenes-víz* 'szennás víz, szennalevélforrázat' (MTsz.), *szeneflevél* (SzegSz.: TESz.).

7. A *szennára* vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szennanövényt és levelének orvosi hatását Melius Juhász Péter ismerteti elsőként Herbáriumában (1578). A különféle alakváltozatok többsége: *Szenet, Senet, Senát* stb. latin és német jövevényszóként is bekerülhetett a magyarba. A *szennalevél* összetétel 1745-ből adatolható először, a korai adatok valószínűleg német mintára keletkeztek a magyarban. A XIX. század folyamán a *szenna* különféle összetételekben is megjelent, ezek kivétel nélkül a növényre utalnak: *szennafa, szennabokor, szennakasszia.*

A TESz. szerint a „*szenna* régi nyelvi és nyelvjárási szó", nyelvjárási szónak tartja az EWUNg. is. Valóban számtalan népetimológiás alak mutatható ki a szó történetéből, azonban *szenna* szavunk ma is él és nem csak a népnyelvben: legújabb növényhatározóink *szenna* néven említik a növényt. A magyar gyógyszerkönyvek hivatalos drogjegyzéke egészen 1998-ig *szenna* néven tünteti fel a drogot. A szót megtaláljuk CZUCZOR–FOGARASI szótárában, az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban is: *szennafa* „Mintegy másfél lábnyi magas cserje a keleti és éjszakafrikai tartományokban, melyet olasz, s franczia országokban is tenyésztenek, és leveleit a gyógyszertárakban árulják", *szennalevél* „... *szennafának* vagy cserjének gyógyszerül használt levele" (CZF. V, 1242), *szenna, szennát, szennája,* Ö: *szennafa, szennalevél* (ÉrtSz. VI, 195), *szenna* (ÉKsz. 1272).

VÖRÖS ÉVA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 83–85

DEBRECEN
1999.

Egy nagykunsági tájszó: *csabakos*

A *csabakos* szó, melynek jelentése 'simléderes sapka ruhaféléből', Karcag környékén őrződött meg, ott gyűjtötte fel 1958-ban SZŰCS SÁNDOR, a karcagi Györffy István Nagykun Múzeum igazgatója, és munkatársa GYŐRFFY LAJOS. Gyűjtésük kéziratban maradt fenn a múzeum archívumában (Nagykunsági tájszavak karcagi értelmezése. Kézirat. Letéti szám: 256), a kézirat anyaga pedig nem került bele az Új magyar tájszótárba. A szóval kapcsolatban feljegyezték még a gyűjtők, hogy „iparosféle emberek, kőművesek használták azelőtt".

A *csabakos* szó főnévvé vált melléknév, melyben világosan elkülöníthető a *csabak* főnévi tő és az *-s* melléknévképző. A magyar szókincsben az alföldi nyelvjárásokban (ÚMTSz.) létezik egy *csabak* szó, melyet a TESz. (I, 463) kunbesenyő eredetűnek minősít, és amelynek jelentése 'keszegfajta', ám aligha valószínű, hogy ilyen jelentésű tő venne részt a 'sapka' jelentésű szóban. A szó hangtani és jelentéstani szempontból az északi orosz nyelvjárások *čebak* 'меховая шапка с наушниками, завязками и назатыльником [fülvédős, tarkóvédős szőrmesapka megkötővel]', *женский чебак* 'меховая шапка с круглым парчевым верхом и собольей опушкой по лбу и по затылком [kerek, tetején brokátborítású szőrmesapka homloki és tarkórészén cobolyprém szegéllyel]' (В. ДАЛЬ, Толковый словарь живого великорусского языка. С. Петербург–Москва. IV, 585), a szibériai orosz nyelvjárások *čibak* 'шапка меховая, род треухи, которую вышивали мужчины и старухи [szőrmesapka, a fülessapka egy változata, melyet férfiak és öregaszonyok kihímeztek]' adatával, valamint a teleut *čabak* 'высокая телеутская шапка [magas teleut sapka]' (В. В. РАДЛОВ, Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. III, col. 1928) és szibériai tatár *čabaq* 'чепчик для грудного ребенка [főkötő csecsemő számára]' (Д. Г. ТУМАШЕВА, Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992. 245) szóval hozható összefüggésbe.

Az orosz nyelvjárási *čebak* ill. *čibak* szó nem szláv eredetű, bolgártörök eredetét DOBRODOMOV vetette fel (И. Г. ДОБРОДОМОВ, Из булгарского вклада в славянских языках III. 1970. Этимология. 103–115). A bolgártörök eredeztetés lehetőségét azonban az átadó bolgártörök alak hiánya miatt el kell vetnünk (a részletes érvelést ld. К. АДЯГАШИ, К этимологии русского диалектного слова *чебак* 'разновидность шапки': Slavica 28 (1997): 209–

13). Tekintettel arra, hogy az orosz nyelvjárásokon kívül 'sapkaféle' jelentésben ez a szó csak török nyelvjárásokból mutatható ki, ill. a magyar nyelvterületnek olyan régiójában fordul elő, melyet korábban a kipcsak török nyelvet beszélő kunok laktak, a szó etimológiáját a kipcsak török oldalon kell keresnünk. (A kunok származásáról, Magyarországra való betelepülésükről, magyarországi történetéről ld. A. PÁLÓCZI-HORVÁTH, Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe People Medieval Hungary. Bp., 1989; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990; MÁNDOKY KONGUR, A kun nyelv magyarországi emlékei. Keleti örökségünk I. Sajtó alá rendezte ÖKRÖSNÉ BARTHA JÚLIA. Karcag, 1993; S. G. KLJASHTORNYJ, The Polovcian Problem the Central Asian Aspect (1.): Studia Uralo-Altaica 39 (1997), Szeged. 151–3; PETER B. GOLDEN, The Černii Klobouci. Symbolae Turkologicae. Swedish Research Institute in Istanbul, Vol. 6. Stockholm, 1996. 97–108; ПИТЕР ГОЛДЕН, Дикие Куманы. Tatarica I. 1997. Kazan. GOLDENnél megtalálható a korábbi kutatások teljes bibliográfiája.) Az összetartozó szavak szemantikájában figyelemre méltó azonosság, hogy sehol sem egy darabból varrt sapkáról van szó, hanem olyan fejfedő alkalmatosságról, amelyiknek oldalsó és hátsó részéhez lehajtható fül- és tarkóvédőt, vagy homloki részéhez szemellenzőt erősítettek.

A teleut és szibériai tatár *čabaq* alak képzett szó, feltehetően *čap-* igető *-q* képzős származéka.

A *čap-* igetövet ki lehet mutatni az ótörökből (SIR G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Oxford, 1972. 394), mely hangutánzó eredetű, és rendkívül szerteágazó jelentést hordoz: 'úszik, siet, üt, levág, lecsap, lefejez, leválaszt, galoppozik, lovagol'. Valamennyi jelentésben közös, hogy hirtelen mozgásról van szó, melyet hangeffektus kísér. (Az 'úszik, csapkodva úszik' jelentésű változatból képződött a *čabaq* 'keszegfajta' jelentésű főnév, mely a kipcsak török nyelvek többségében megvan, és a magyarba is bekerült.) Az ótörök ige 'levág, leválaszt' jelentésű alakjából képződhetett a középkipcsak nyelvjárásokban a *čabaq* 'sapkaféle' jelentésű főnév, melyben a *-q* képző funkcióját a cselekvés eredményét jelentő főnév képzésében határozhatjuk meg. A szó etimológiai jelentése 'vágott, megszabott (fejfedő)' lehetett, és azt a speciális sapkafajtát jelenthette a nomád kipcsak népek nyelvében, amelyik viselőjét minden körülmények között megvédte az időjárást viszontagságaitól. A külön kiszabott és a sapkaformához hozzátoldott fül- tarkó- és szemvédő le- és felhajtható volt, a pillanatnyi szükséglettől függően. A sapkafajta a kunok betelepülésével Magyarországon is megjelent, és a kun nyelvből került át a kun nyelvvel érintkező magyar nyelvjárásokba. Minthogy a magyarul beszélők számára nem volt világos a szó etimológiai jelentése, a *csabak*-ot a levagy felhajtható kiegészítő résszel azonosíthatták, ezért látták el a ruhadarabot jelentő főnevet melléknévképzővel. Így a magyar szó jelentése 'csabakot, (= szem- vagy fülvédőt) tartalmazó sapka'. A magyarba került kun *čabaq* etimoló-

giai tekintetben a baskír nyelvjárási *sabaq* (< középbask. *čabaq* vö. Н. Х. МАКСЮТОВА, Словарь башкирских говоров II. Южный диалект. Уфа, 1970) szóval függ össze, melynek jelentése 'полотняная часть узорного полотенца [díszített törülköző vászonból levő része]'. Itt ugyanis megint olyan textíliáról van szó, melynek lényegi tulajdonsága, hogy kétféle anyagtípust szabtak és erősítettek egymáshoz. (Az ótörökben a cselekvés eredményének kifejezésére szolgáló *-q* képző általában *-o-* kötőhanggal kapcsolódik az igei tőhöz, *-Aq* jelenlétére igen kevés példa van. Ez a változat már az ótörök korban sem produktív, vö. MARCEL ERDAL, Old Turkic Word Formation. Wiesbaden, 1991. 224–61). A *čabaq* szó és az általa jelölt fülvédős, tarkóvédős, homlokvédős sapkafajta a tatárjárás előtt valószínűleg általánosan el volt terjedve a déloroszországi sztyeppét uraló kipcsak török népek nyelvében, és tőlük kerülhetett át a szó az oroszokhoz. A tatárjárás után azonban a török szót kiszorította az ugyanolyan jelentésű mongol *malaxay* azoknak a török népeknek a nyelvében, amelyek mongol fennhatóság alá kerültek (A. RÓNA-TAS, Loan-words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash: Studia Uralo-Altaica 17 (1982), Szeged. 66–134). Ez lehet az oka, hogy a *čabaq* mára csak elszórtan, olyan nyelvekben maradt fenn, amelyek a XIII. század után nem érintkeztek a mongolokkal.

AGYAGÁSI KLÁRA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 87–89

DEBRECEN
1999.

Megmihálylik és rokonai

Közel ötven éve élek Debrecenben, de még sohasem hallottam a címben szereplő igét. Nem régen egy társaságban az egyik tősgyökeres debreceni barátom ezt a mondatot mondta: *„A kertembe már megmihájlott az ugorka."* Megkérdeztem tőle, mit jelent ez a szó. A válasz: 'tönkrement, nem terem többet'. A társaságban lévő másik szintén tősgyökeres debreceni barátom csodálkozva kérdezte: *„Te ezt nem ismered?"* Töredelmesen bevallottam, hogy nemcsak Debrecenben, de máshol sem hallottam. A beszélgetés során azután kiderült, hogy a szót ők mindenre használhatják, ami elromlott, tönkrement, de hozzátették, hogy nagyon ritkán mondják.

Az Új magyar tájszótárban megtaláljuk a *megmihálylik* igét. Az is kiderül a szótárból, hogy a *mihálylik* az *el-* igekötővel is él egyes vidékeken, de egyikre sincs sok adat. Az előbbire két szatmári községből közöl adatot a szótár, mindkettőt LUBY MARGIT tette közzé. LUBY az egyiket Szatmárcsekéből hozza, és jelentését így határozza meg: „Minden szerszámra vagy gépre azt mondják, hogy *megmihájlott,* ha eltörik" (MNy. 27: 328). A másikat Tunyogmatolcsról közli a következő jelentéssel: „Megmihálylik a fakanál, a gyerek kócbabája és minden ami eltörik vagy ami csak pusztulóban van" (LUBY MARGIT, A paraszt-élet rendje. Bp. 1935. 190).

Az *elmihálylik* változatra egy adat van a szótárban. Ezt a zilahvidéki nyelvjárásból közli a múlt század végén LÁSZLÓ GÉZA *êmihájlik* alakban, jelentése: '⟨ruhanemű⟩ elmállik, elfeslik, szétnyílik' (Nyr. 28: 285). SZINNYEI JÓZSEF tájszótárában is találunk egy példát (MTsz.). Ezt KORDA IMRE közli Kiskunhalasról: *ê-mihájlik* 'elnyílik, elfeslik' (Nyr. 14: 477). SZENDREY ZSIGMOND Személynevek mint köznevek című cikkében Halas, Zilah helymegjelöléssel hozza a következő adatot: *el-mihálylik* 'elnyúlik' (MNy. 32: 256). Sajnos, közelebbi magyarázatot nem ad, szöveget sem közöl, így nem tudjuk, hogy a szó mire vonatkozik. De a két helynévből arra következtethetünk, hogy KORDA IMRE és LÁSZLÓ GÉZA adatait ismerte, és a jelentés csupán elírás: *elnyílik* helyett *elnyúlik.* A szót Szatmárban is ismerik. CSŰRY BÁLINT a Szamosháti Szótárban a következőket írja: *„ēmihą̄lik* tn i 'kifeslik, elrongyolódik'. *Ē·mihā̤lott a nadrág:ja."*

A *Mihály* névből *-od* képzővel is képeztek igét a népnyelvben. Az MTsz.-ban található a *megmihályodik.* Ezt az adatot BAKOSS LAJOS jegyezte le a Hajdú megyei Földesen a múlt század utolsó negyedében a következőképpen: *megmihályodott* 'megdöglött' (Nyr. 7: 235). Sajnos, a teljes szöveget nem közli, feltehetőleg valamilyen állatra vonatkozhatott ez a kijelentés. Megemlítem, hogy ezt az adatot KÚNOS IGNÁC tévesen *megmihályosodott* formában veszi át (Nyr. 11: 450), majd KÚNOSra hivatkozva TOLNAI VILMOS is ilyen alakban idézi (Nyr. 28: 2). *Megmihályosodik* változat tehát nincs, vagy legalábbis eddig nincs adatolva.

Ennyi adatot közöltek eddig a három szóra. Debrecenben adatközlőim szerint csak a *megmihálylik* él, a másik kettőről nem tudnak. A közlések elég régiek, a múlt századból és századunk első feléből származnak. Az újabban megjelent regionális tájszótárakban egyik változat sem szerepel. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyes területeken nem is ismerik őket. Akiknek a szókincsében még megvannak, ritkán élnek velük, és így nem kerülhettek az adatgyűjtők látókörébe.

A továbbiakban az a kérdés, hogyan keletkezhettek a *Mihály* névből ilyen jelentésű származékok. TOLNAI VILMOS a nem létező *megmihályosodik* szóval kapcsolatban egy jegyzetben szűkszavúan ennyit ír: „talán sz. Mihály lováról" (Nyr. 28: 2). Ugyancsak Szent Mihály lovához kapcsolja a *megmihálylik* igét LUBY MARGIT (i. m. 190). Ki volt Szent Mihály és mi a Szent Mihály lova?

Szent Mihály a halottak szószólója, az utolsó ítélet angyalaként az elhunytak lelkét vezeti az Isten elé. A temetők és a temetés védőszentjének tekintették. Szeptember 29-e az emléknapja. Már a Halotti Beszédet elmondó pap is 1200 körül az ő közbenjárását is kérte a halott lelkéért: *Ef vimagguc ſzen achſcin mariat. ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette.* Igaz, akkor még *boldog*-nak titulálták. A magyar nyelvterületen nagy tiszteletnek örvendett. A XVIII. századig Szent Mihály napja, szeptember 29-e ünnepnap volt Magyarországon (vö. NéprLex.).

Mindezek alapján érthető, hogy az elmúlás képzete társult Szent Mihályhoz és szeptember 29-éhez. A temetőhöz és a temetésekhez kapcsolódik a *Szent Mihály lova* elnevezés. Ez az eszköz a néprajzi lexikon szerint olyan halottszállító saroglya, amelynek négy lába is volt. A temetési szertartás alatt a koporsót ezen helyezték el, és ezen vitték a szertartás után a halottvivők a sírgödörhöz. Szatmárban azokat a rudakat hívják így, amelyek segítségével a koporsót viszik (LUBY, i. m. 190). A név eddigi adataink szerint a Tordai-glosszák között fordul elő először a XVI. század hatvanas éveinek végén: „capulus: *zent Mihalj loua* et *zablya maroklattÿa*" (Nyr. 35: 224; RMGl.). Calepinus 1585-ben megjelent szótárában a *sandapila* szócikkében ezt találjuk: *Zent mihaly lova, selye.* A szinonimaként megadott *selye* mai alakban: *zsöllye.* Ez latin jövevényszó, eredeti jelentése 'trón-, hordszék' (TESz.). Megvan a Szent Mihály nevéből alakult ki-

fejezés SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótáraiban is. Az 1611-ben megjelent magyar–latin változatban van *Szentmihalylova* címszó, jelentése: 'Feretrum, Sandapila'. S ha a XVI. század végén bekerült a szótárba, ez azt jelenti, hogy már a század elején, sőt korábban is szélesebb körben használhatták ezt az elnevezést. A XVIII. századtól azután egyre több adatot találunk rá (vö. NySz.). Az egyes nyelvjárásokban rövidebb változata is él: *mihályló* és *mihálylova* (vö. ÚMTsz.).

KASSAI JÓZSEF, aki szintén felveszi Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyvébe ezt a nevet, felveti a kérdést: *„Vallyon miértt híják ezen halott tzipelő szer-számot Sz. Mihály lovának?"* És meg is válaszolja: „Ezt ugyanazon okból nevezik lónak, meljből *Eke-ló*-nak híják a' Hegyalján, *Eke-ló*nak azon szán szabású fát, a' meljenn ki a ' Szántó földre, és haza tzipelik az ekét" (Kassai, III: 368). Az ekelovat széles körben ismerik a magyar nyelvterületen (vö. ÚMTsz.). Az *ekeló* és a *Szent Mihály lova* elnevezésekben azért szerepelhet a *ló* szó, mert ahogyan a ló viszi a hátán az embert, úgy szállították az ekét az ekelovon, a koporsót Szent Mihály lován vagy rövidebben a mihálylovon. KASSAI JÓZSEFnek csak az elnevezésben szereplő *ló* szó okozott gondot. Hogy ez a ló miért éppen Szent Mihály lova, erre nem is válaszolt, mert annyira nyilvánvaló volt számára, hogy a halottak és a temető védőszentjéről kapta az eszköz a nevét.

Az elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy a *megmihálylik, elmihálylik* és a *megmihályodik* igék is Szent Mihály főangyal nevéből jöttek létre. Lehet, hogy kezdetben csak tréfásan használták őket az elhunyt személyekre vonatkoztatva 'meghal' jelentésben. Később azután átvitték állatokra, növényekre és különböző tárgyakra 'elpusztul, elromlik, tönkremegy' jelentésben. Az átvitelt megkönnyíthette Szent Mihály emléknapja, a szeptember 29-e is. Szeptember 29-én már ősz van, a növények, a fák levelei is hervadnak. CSŰRY BÁLINT szótárában a *szentmihálynap* címszó alatt közli a következő népi mondást: *„Szem·miha̤inap uta̤ ha·rapóu̯fogóval se lehetne továp huzni a fü:vet"*, jelentését így határozza meg: „nem nő tovább a fű" (SzamSz.).

A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a *Mihály* névből *-z* képzővel is képeztek igét: *mihályoz.* De ez nincs összefüggésben a fentebb tárgyalt változatokkal. BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótárában fordul elő, jelentése: 'Mihály névnapot ünnepel'. Szeged környékén ilyen jelentésben szinte minden keresztnévből lehet igét képezni: *antaloz, andrásoz, balázsoz, demeterez, ferencez, illésez* stb. (vö. SzegSz.).

JAKAB LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 91–106

DEBRECEN
1999.

Két összeírás a 17. századból

1a

Kolcserul Mostoha Anyank ö klme miat ezeket vittek el a Tolvajok 7 julii 1674.
Egy Zöld raſa Szoknyat valastul elő ruhastol barson vallan ezüst csipke az allyan arany perem mind elö ruhajan.
Egy ſzellyem ővegy bokor kep rajta.
Ket bokor karmazin csizma.
Egy főre valo fekete fatoly fekötöstul.
Öreg csipke rajta.
Egy Angliai mente tizen ött aranyas gombok rajta cznt[1] galand ket rendes roka mal belles.
Tizen het roka mal ujak negy roka Torok.
Egy paplan, harom lepedő harom abrosz negy kendő, ket parna hely egy dekaly tok.
Egy Török karpit ket kordovany bör ket ſzarvas bőr dolmany ket fekete dolmany.
Harom csontos jo nyergek minden ſzerſzamos tol ket terhelö Szillyak, harom le kötö ſzijak.
Egy ſzederjes granat nemez Schimel[2] varot ka bokor uly kengyel vasak sijastól.
Egy Karabely forma veretű jancsar puska ezüstel vert az csuje.
Egy muskately csöjő Karabely forma puska.
Egy lengely pulhak.
Harom Tessenyi igen jo puskak egy olosz vago Karabely, egy Szegeny kezel rakot puska palancs karmazia ſzijjaval.
Szebesi pokrocs harom egy uly köpönyeg.

[1] Olvasata bizonytalan.
[2] Olvasata bizonytalan.

Egy aranyas salterom sok haſznos levelek
Konyvek
Kis Balas Hadnag Madarasziak egynehany
ulyfalusi, Hidegkuti Kosztin is jelen volt
az haz fel vereseben Tárak vagdalasaban.

1b

Az Berkeſzi haznal levő egyetmásrul
valo regestrom 28 Maji 1682 Maji
Az kamoraban ezen vas ſzerſzamok vadnak.
kerek talpara valo Sing vas nro 17
Csikolto kettő nro 2
Egy regi szanto vas nro 1
Harom kő vago csakany nro 3
Egy kett agu kapa nro 1
Seles kapa nro 3
Verrő nro 3
Egy derek Szég nro 1
Hat vas karikák nro 6
Harom tengelyre valo karikak nro 3
Negy csatlo vas nro 4
Kocsira valo horgas vas nro 3
Szeker tarto vas nro 1
harom lőcs nro 3
Sendely horgyolni valo vas nro 2
Egy őreg fűzes nro 1
Kasza nro 4
Negy vasas kerekek nro 4
Ött vas nelkül valo kerekek nro 5
Tengelyek nro 6
Ket bokor Szanto vas nro 2
Lancs itt valo egy nro 1
rul vala
Somlyon kettő nro 2
ket őreg űst nro 2
ket vas fogo nro 2
Furo nro 3
Veső nro 1
ket tuzhelyre valo vas macska nro 2
Egy palacsinta sűtő nro 1
ket vas rostely edgyik regi nro 2

Abalo villa nro 1
Sakan [...][3] valo fel vago kész nro 1
ket Aso vas nro 2
Vas villa 1 - (egy zalagban) nro 1
Sallo nro 1
Egy csont vago nro 1
ket io fejſzek nro 2
ket vas rosta nro 2
Őt őreg tekeno az komoraban nro 5
ket liſztes hordo nro 2
Apro tekenő nro 3
Fa rosta uly io (mas viselt rosz ſzabasu 2) nro 3
Az Pincseben vagyon.
Egy io őreg ſzer főző űſt nro 1
ket hordo kapoſzta egyik fojtot nro 2
Egy őreg kad kapoſzta
Egy üres hordo a pincseben nro 1

2a
Egy szapulo kad üres nro 1
Öreg cseber kettő, 3-dik moslekos nro 2
Egy kis űres ecsetes berbencse nro 1
Egy üres turos berbencse nro 1
ket kis berbencse turo nro 2
Egy uly eke az pincseben nro 1
Egy más viseltes eke nro 1
Ket őreg buzas hordo iok nro 2
Egy rosz males hordo nro 1
Harom Szan nro 3
Negy kis desa nro 4
ket tejes Sajtar nro 2
Negy kast. nro 4
Egy io vizes csobolyo (masik roszacska nro 1
Az hazban az hatulsoban.
Kett berbencse ecset egyik bor nro 2
Egy kar Szék nro 1
Az ket hazba agy fa nro 3
Aſztal az ket hazban nro 2
ket vekony gyeplő nro 2

[3] Nem olvasható.

Az kamoraban az vas ſzerſzamak
Huſzon negy uly fa kalanok nro 24
Egy uly kosar nro 1
ket fedeletlen lada nro 2
Az haz hejan
Fa tangyerok nro 15
Harom uly cserep tal. kettő fa nro 5
Negy vizes korso nro 4
Egy labas vas ſzerpenyő nro 1
Egy kemencsenek valo kajha
Az haz hejan egy uly őreg tekenő nro 1
Mas regi dakaſzto tekenő nro 1
Egy kis berbencse lencse benne nro 1
Az ket liſztes hordon kivul mas hordok
vadnak az haz hejan nro 4
Egy feredő kad nro 1
Egy őreg fűles kosar
Egy szoro lapat nro 1
Egy negyed nro 1
Egy fel altalag dio tavalyi n –
ket negyed arpa az hazhejan cub. 2
Aſz ſzű kortvely
Aſzu cseresznye
Tizenket fa villak nro 12
kilencz mazos fazek nro 9
A hazban ket boros korso nro 2
Egy derekaly nro 1
[…][4] fevaly nro 1
Abrosz nro 1
kendő nro 1
icse 1, meſzely 1 üvegek nro 6

2b

Egy festet fa tal az gerendan nro 1
festet tangyer nro 1
Mas rosz lada fedeletlen nro 1
Pujka vagyon nro 25
Lud Kolcseron van. nro 24
Az elso hazban az falon egy darab karpit

[4] Nem olvasható.

Egy fa kupa az első hazban nro 1
Egy so őrlő malom nro 1
Az kamoraban ſzekreny nro 1
Egy postos ladacska nro 1
Vas nyarsak kamoban nro 4
Marha belyegezni valo vas nro 1
Negy rez fazekra valo[5] fedők nro 4

(Anyaga papír, hosszában kétrét hajtva.)

(Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699.)

Megjegyzés: A két bejegyzés nem azonos kéz írása.

MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA

Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez

1. A tanulmányban a Mándy család levéltárában (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699) található, fent közölt 1674-es és 1682-es leltárak helyesírását és nyelvjárását vizsgálom. Egyik leltáron sincs aláírás, csupán a keletkezési helyre következtethetünk a leltárban megjelölt helynevek alapján.

A Mándy család Szatmár vármegye egyik legrégibb családja, amely a XIX. század elején Mándon, Mátészalkán, Sándorfaluban, Fehérgyarmaton, Krassón, Vámosorosziban, Nagyszekeresen és Borzován volt birtokos (vö. NAGY IVÁN, Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1860. VII, 284). A család nevezetesebb tagjai a XVII–XIX. században Szatmár vármegye közigazgatásának vezető egyéniségei (alszolgabíró, szolgabíró, alispán, járásbíró). A két leltárban található helynevek azonban nem kimondottan Szatmár vármegyére utalnak, bár első látásra akár Szatmárra és Szabolcsra is gondolhatnánk.

Az egy lap mindkét oldalán két hasábban írott leltárok közül a bal oldali hasábon lévő címe: *„Kolcserul Mostoha Anyank ö klme miat ezek, et vittek el a Tolvajok 7 julii 1674"*, a jobb oldali hasábon lévő leltár címe: *„Az Berkeszi Haznal levő egyetmásrul valo regestrom 28 Maji 1682 Maji"*. A későbbi keletkezésű leltárban még két másik helynév is található, mégpedig olyan összefüg-

[5] *fazekra valo* áthúzva.

gésben, hogy ott is van valami ingóság, amely a házhoz tartozik: *„Lancs itt valo egy nro I (Somlyon kettő*, a *Somlyon* szó fölé írva javításként *rul vala)"; „Lud Kolcseron van"*. A felsorolt helynevek együttes előfordulása alapján okkal gondolhatjuk, hogy itt nem lehet szó a Szabolcs megyei *Berkesz*-ről, hiszen annak közelében a másik két említett helynév nem található meg. Ezek együtt Szatmár megye keleti részében találhatók, s minden bizonnyal Kővár vidéke Berkeszi járásában fekvő *Sárosmagyarberkesz*-ről vagy esetleg *Berkeszpataká*-ról (Berkeszi járás), valamint szintén a berkeszi járásban lévő *Kölcsé*-ről vagy *Kővárkölcsé*-ről és a szintén a Kővárvidékhez tartozó *Kolcér*-ról lehet szó. BOROVSZKY a *Berkeszpataka* címszó alatt megjegyzi, hogy 1405-ben Szatmár vármegyéből a kővári uradalomhoz tartozott többek között *Berkesz*, *Kölcse* és *Kolczér* is (BOROVSZKY SAMU, Szatmár vármegye. Szerk. BOROVSZKY SAMU. Bp., é. n. 45 [Magyarország vármegyéi és városai]). Szerinte Kővárvidék eredetileg Szolnok-Doboka vármegyéhez tartozott és 1682–1691 között önálló közigazgatási terület lett (uo.). Az 1876-os közigazgatási átszervezés nyomán Kővárvidékén Szolnok-Doboka és Szatmár megye osztozott (vö. BARTA GÁBOR, A történeti Erdély határai: Erdély és a részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Kerner János. Szeged, 1987. 215).

2. A két leltár helyesírása

2.1. Az 1674-es leltár

hang	jel	hang	jel
u, ú	u	s	s-, -s-, -s, -ſ-, ſz-, sch-
o, ó	o	sz	sz-, -sz-, -sz, s-, ſz-,-ſz-
a, á	a, ? á	zs	-s, -z-
i, í	i	c	-cs-, -cs
e, é	e	cs	cs-, -cs-
ü, ű	ü, u	g	g
ö, ő	ö, ő, o	gy	-gy-, -gy, -g-, -g
		j	j-, -j-, -ly, -ly-
		ly	ly
		l	ly
		ty	-t-
		ny	ny, -n

A rövid magánhangzók jelölésében elég következetes a leírás. Az *ö* és *ü* hangot olykor *o*-val vagy *u*-val jelöli *(Kolcserul,* vagy esetleg 'Kolcérról', *konyvek, csuje),* illetve a *-stül* határozóragban a magánhangzót többször *u* betűvel írja. A hosszú magánhangzókat csupán az *ő* esetében jelöli, bár ez a jelölés meglehető-

sen rendszertelen, hiszen ugyanaz a szó szerepel rövid és hosszú magánhangzóval egyaránt *(elő ruhastol, elö ruhajan)*, a *lepedő* és *kendő* szavak végén hosszú *ő*-t találunk, de a *terhelö* rövid, ugyanakkor hosszú magánhangzót jelöl az *öv* és *őtt* 'öt' szavakban. Igaz, olykor nem egyértelmű a jelölés sem, és nehéz eldönteni, hogy pont vagy vessző van-e a betűn. A többi magánhangzó hosszúságát nem jelölte a lejegyző, kivéve a *galand* szót, ahol az első magánhangzóra ékezetet tett: *gáland.* Változatos képet mutat az *s* és *sz* hang jelölése: az *s* jelölése egységesebb, hiszen szó belseji és szó végi helyzetben mindig *s* betűt találunk. Szó eleji helyzetben azonban eltérő lehet a jelölés: egyszer *s (salterom)*, egyszer *Sz (Szebesi)* és egyszer *ſz (ſzellyem).* Az utóbbi kettő valószínűleg elírás lehet. A hosszú *ss* jelölésére — amire eredetileg az *ſ* -t használták — már a kettőzött *s* betűt használja: Te*ss*enyi. Az *sz* hang jelölése sokkal jobban megoszlik, mint az *s*-é, hiszen 9-szer még az *ſz*-t találjuk, főleg szókezdő helyzetben (7), s a ma is használatos *sz* betűkapcsolat 5-ször fordul elő szó eleji, szó belseji vagy szó végi helyzetben egyaránt. A *c* és *cs* jölésére egyformán a *cs* betűkapcsolatot használja: *pokrocs, csipke.* Az *új* szót *ly*-vel írja, de ha a *ruhaujj*-ról van szó, akkor *ujak*, azaz *-j*-t ír. Az *l* + *j* összeolvadását *lly*-vel jelöli: *allyan, dekaly* 'derékalj'. Ez utóbbi minden bizonnyal elírás lehet (vö. 1682: *derekaly*).

A mondatokat nagy kezdőbetűvel kezdi, a mondat végén kiteszi a pontot. Az elválasztást vesszővel jelöli: *ezek, et.* A személy- és helyneveken kívül általában nagy kezdőbetűvel írja a népneveket *(Török, Lengyel)*, de *olosz* kis kezdőbetű. Nagy kezdőbetűs az *-i* képzős országnév *(Angliai)* vagy helynév *(Tessenyi, Szebesi)* vagy a címben személyre vonatkozó köznév is *(Mostoha Anyánk, Tolvajok).* Az *őkegyelme* szót az *ö klme* rövidítéssel jelöli.

2.2. Az 1682-es leltár helyesírása

hang	jel	hang	jel
u, ú	u, ű	*s*	s-, -s-, -s, ſz-,-sz
o, ó	o	*sz*	sz-, -sz-, -sz, ſz-,-ſz-, s-, -s
a, á	a, á	*zs*	ſ-, -s-, -s
i, í	i	*c*	-cz, -cs-, -cs
e, é	e, é	*cs*	cs- , -cs-
ü, ű	ü, ű ,u	*gy*	-gy-, -dgy-
ö, ő	ö, ő ,o	*j*	i-, -j-, -ly
		ly	ly

A magánhangzók jelölése a korábbi lejegyzéshez hasonló. A hosszú *á* hangot két szóban ékezettel jelölte a leltárkészítő: *egyetmásrul, karikák.* Az *é* hangot szintén két esetben jelölte *(ſzék,* illetve *ſzég,* de ez utóbbiban feleslegesen vagy esetleg a zárt *ë*-re utal a jelöléssel). A hosszú *ő* jelölése ebben a leltárban gyak-

rabban fordul elő, és elég következetesnek is mondható: *első, feredő, kő, főző* stb. Sőt, olyankor is hosszú *ő*-t találunk, amikor a mai nyelvben rövid magánhangzó van: *őreg,* 8 alkalommal következetesen *ő*-vel jelölve, jól kivehető ékezettel. Az *öt* számnevet pedig vagy rövid magánhangzó és hosszú mássalhangzó *(ött),* vagy fordítva *(őt)* jelöli. Az *ü* hangot minden esetben *ű*-nek jelöli: *sűtő, űft, űres, űvegek.* A kétszer előforduló *aszú* szót egyszer *aſſzű*-nek írja a lejegyző. Olykor az *u ü*-t *(kivul)* vagy *ű*-t *(tuzhely),* az *o* pedig *ö*-t jelöl *(kortvely).*

A mássalhangzók jelölése hasonló a korábbi feljegyzés helyesírásához, az *sz* hang jelölésében azonban itt még nagyobb arányban találjuk az *ſz* betűkapcsolatot, főleg szó belseji helyzetben *(fejſzek),* de megtalálható szó elején is *(ſzerſzamak).* Az *S* szó elején egy alkalommal *sz*-t jelöl: *Seles* 'széles', de szó belsejében is megtalálható egyszer: *postos* 'posztós'. Az *ſz* szókezdő helyzetben két esetben *s*-t jelöl: *ſzer* 'sör' és a *ſzerpenyő* 'serpenyő'. A *zs* hangot szó eleji és szó belseji helyzetben egyaránt *s*-sel jelöli a leltár készítője: *Sendely, desa.* A *sendely* szónak azonban *s*-sel való ejtése is elképzelhető. A *c* hangot itt is *cs*-vel jelölik, akárcsak a korábbi leltárban: *berbencse, kemencse,* egyetlen kivétellel, ahol *cz*-t találunk: *kilencz.* A *j* hangot szókezdő helyzetben *i*-vel jelöli a leíró: *io* (5-ször), de szó belseji helyzetben mindig *j*-t használ: *tejes, sajtar* stb. Ebben a leltárban kevesebb a teljes mondat, ezeket szintén nagy kezdőbetűvel jelölte az ismeretlen lejegyző, de emellett a felsorolás minden tételét új sorba írja, és mindig nagy kezdőbetűvel. Személynév nem fordul elő benne, de a helynevet *(Somlyon, Kolczeron)* vagy az *-i* képzős helynevet itt is nagy kezdőbetűvel írják *(Berkeſzi).*

2.3. Összegezve a két leltár helyesírási jellemzőit megállapíthatjuk, hogy bár nem azonos a leírójuk, mégis nagyobbrészt egyező a helyesírásuk. Eltérés az *ö, ő* és a szókezdő *j (j, i)* jelölésében van. A *c* hangot szövegeink közül csak az 1682-es leltárban találjuk meg *cz*-vel írva, ami katolikus helyesírásra utal mindaddig, amíg nem keveredett a kétféle helyesírás.

A két leltár helyesírásának egyik feltűnő, közös jellemzője a szó belseji és szó végi *c*-nek *cs*-vel való jelölése (1674: *palancs* 'puskaportartó', *pokrocs;* 1682: *ecset* 'ecet', *berbencse* 'berbence', *icse* 'ice', *Lancs* 'lánc'). Ugyanakkor a *cs* hangot is *cs* betűkapcsolattal jelölik mind a két leltárban (1674: *csipke, csizma, csuje* 'csöve', *jancsar;* 1682: *csikolto, csakany, csatlo, cseber, csobolyo, cseresznye, macska, lőcs).* A *cs* betűnek ilyen korai adatban való előfordulása azért érdekes, mert Káldi helyesírását Pázmány ugyan átvette 1626 után, de a *cs* hang jelölésére elődjétől eltérően a *ch* helyett a *cs* betűt használta, ami aztán Pázmány tekintélyének köszönhetően a XVIII. század végére állandósult (vö. KNIEZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1959. 20). A *cs* hangnak *cs* betűkapcsolattal való jelölése leltárainkban tehát esetleg Pázmány igen korai hatására utalhat. KNIEZSA azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a *cs* jel nem

Pázmány találmánya, mert már Szalkai glosszáiban is előfordul, és a XVI. század folyamán másoknál is jelentkezik (uo). A protestáns helyesírás megalkotója, SZENCZI MOLNÁR ALBERT nyelvtanában (1610) a helyesírással is foglalkozik, s a *cs* hangértékű *cz* betűkapcsolat mellett néhány más lehetséges jelölést is említ, többek között a *cs* betűkapcsolatot is (vö. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1975[3]. 233).

A *c* hangnak *cs*-vel való jelölésére csak KASSAI JÓZSEF Magyar Nyelv-tanító Könyvében (Sárospatak, 1817) (id.: FÁBIÁN PÁL, Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967. 38–9. oldal közötti melléklet) van nyoma. Ez viszont majdnem másfél évszázaddal későbbi nyelvtan, mint a mi leltáraink. A *c*-nek tehát esetleg *cs*-vel való jelölése is elterjedt egy időben vagy egy adott területen, de az is lehetséges, hogy a *c* és *cs* hang változatos jelölésmódjából adódó keveredés az oka ennek a jelenségnek.

A dátumot mind a két leltárban a címben, azaz az első mondatban találjuk latinul és a latinban használatos sorrendben (*7 julii 1674* és *28 Maji 1682 Maji* — az utóbbiban a leíró a hónap nevét megismételte az évszám után átírva ezzel a hibás formát).

3. A két leltár nyelvjárása

Mivel az időben nyolc év különbséggel egymás mellé lejegyzett veszteséglista és leltár között a nyelvjárásban lényegesebb különbség nem mutatkozik, a kettőt együtt tárgyaljuk.

3.1. Hangtani jelenségek

3.1.1. A magánhangzók minőségi sajátságai

Az *i* ~ *ü* szembenállás az akkoriban kialakuló irodalmi nyelvinek megfelelő: *fűles kosar, űres* (a nyúlásról l. később).

Az *e* ~ *ö* hangviszonyban zömmel szintén az irodalmi nyelvnek megfelelő alakokat találjuk: *belyegezni, fel vago.* Az *e (ë)* ~ *ö* használata az 1674-es leltárban ingadozást mutat: *Egy főre valo fekete fatoly fekötöstul.* Az 1682-es leltárban a *fevaly* szóösszetételben, valamint a *fzer* 'sör' *főző űst* szerkezetben hasonló a helyzet. Egyik leltárban sincs tehát nyoma az *ö*-zésnek, sőt olykor még a köznyelvi *ö* helyén is *e* található. BENKŐ szerint az északi, északkelelti nyelvjárástípusban olykor még ma is gyakoriak az ilyen szóalakok, amelyek főleg a XVI. századi *ö*-ző normát váltják fel, s a XVIII. századra igen erős lesz ez az *e (ë)*-ző norma (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 89).

A régebbi szövegben a *cső* szó használatában *ö* ~ *ü* ingadozást figyelhetünk meg: *csöjő* ~ *csuje.*

Az *i* ~ *ë* zárt és középzárt hangviszony tekintetében csupán egy szóban találunk a köznyelvinél nyíltabb alakot: *fendely* (1682).

Mind a két szövegben van példa az *o* > *a* nyíltabbá válásra: *aranyas* (2-szer) (1674), a *fzerfzamak* (~ *fzerfzamok*) használata ingadozó, valamint a *zalagban* 'zálogban' szóban (1682). BENKŐ szerint az *a*-zás az erdélyi Mezőség közepének magyarlakta vidékein indult meg, majd a jelenség nyelvi és területi köre egyre bővült, s a XVIII. századra a Mezőség legnagyobb részén jellemző volt. E jelenség egyben erős nyelvjárási határt vont a keleti magyar nyelvterület és a szomszédos székely nyelvjárás között, amely erősen *o*-zó jellegű volt (i. m. 90). Ez utóbbira Bod Péter Magyar Athenasából idéz példákat BENKŐ: *jovai, porontsa* stb. (uo.). Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az 1682-es leltárban a *kamara* szó használatában: *amely kamoraban* (2-szer), *komaraban, komoraban* és *kamoban* (ez utóbbi valószínűleg elírás) alakokban fordul elő.

Az *á* (jelölése *a*) utáni *o*-zás két szóban fordul elő az 1682-es szövegben: *mazos, kalanok.* E disszimilációs eredetű jelenséget BENKŐ az *á*-s szótag utáni szótag *a* hangjának záródásával és labializálódásával magyarázza, s olyan hangváltozásnak tartja, amely az ország nyugati és keleti nyelvjárásaiban egymástól függetlenül ment végbe, a Dunántúlon valamivel korábban, mint Erdélyben, ahol az első adatok a XVII. századból valók, a XVIII. századra viszont már majdnem minden keleti nyelvjárástípusban előfordul (i. m. 91).

3.1.2. A magánhangzók mennyiségi sajátságai

A középső nyelvállású *o* ~ *ó* hangot szó belseji és szó végi helyzetben mindig rövid magánhangzóval jelölik (1674: *roka, valo, jo,* 1682: *postos, turos, valo, io, aso, furo*), e hang esetében tehát a jelölés nem igazít el az ejtést illetően. Az *ö* ~ *ő*-nek az 1674-es leltárban ingadozó a jelölése: *kötö, bör, ö, elö* ~ *elő, csöjő,* az 1682-esben szó belsejében és szó végén is mindig hosszú az *ő: főző, lőcs, kendő, lepedő, tekenő, feredő, veső, kettő* (kivétel az *ött* számnév). Megjegyzendő azonban, hogy főleg a korábbi szövegben az ékezetek jelölése többször nem egészen egyértelmű, ezért az ejtéshez nem ad biztos fogódzót.

Mind a két szövegben megfigyelhető az első szótagbeli *ö* és *ü* nyúlása. Az 1674-esben csak az *ől* szóban fordul elő, de az 1682-esben feltűnő a két magánhangzó nyúlása: *őreg* (8-szor), *őt* (szn.), *sűtő, űst, üres, üvegek, füles.* A hangsúlyos szótagbeli *i, u, ü* nyúlását BÁRCZI (i. m. 250) és BENKŐ (i. m. 94) is említi a középmagyar kor jellemzőjeként a keleti és az északkeleti nyelvjárásokban, a két vizsgált szövegben azonban az *i* nyúlásának az írásban nincs nyoma, viszont előfordul a hangsúlyos szótagbeli *ö* nyúlása.

Diftongusokra utaló jelek egyik bejegyzésben sincsenek.

3.1.3. A mássalhangzók minőségi sajátságai

Mind a két leltárban feltűnő a palatalizált *ly* használata (1674: *karabely, muskately,* 1682: *belyegezni, csobolyo, kortvely, meszely, rostely, Sendely, Somlyo*), valamint további *l* > *ly* változás (1674: *fatoly, lengely*). Az *l* + *j*

hangkapcsolat mindkét szövegben *lly* lesz (1674: *allyan, dekaly* [a *derekaly* szó elírása lehet], 1682: *derekaly, fevaly*). Ugyanakkor több esetben a *j* > *ly* változást is megfigyelhetünk mind a két lejegyzésben: 1674: *uly* (3-szor), *Ulyfalusi, parna hely* 'héj' jelentésben, sőt meg is nyúlt: *Szillyak,* 1682: *uly* (6-szor). BENKŐ szerint a XV. századi palatalizáció később már csak a nyelvterület keleti, északi és északkeleti részén folytatódik, amelyek egyébként is erősebben palatalizálók voltak (vö. A magyar *ly* hang története. Bp., 1953, 52). A palatalizáció terjedésével párhuzamosan azonban megindult a *ly* > *j* spirantizáció is (1682: *kajha, pujka*). Ugyanannak a szónak a használatában ingadozás is megfigyelhető (1674: *ſzijak, ſzijjaval* ~ *ſzillyak*). A *ly* > *j* változás megindulását szintén a keleti nyelvjárások sajátjaként tartja számon BENKŐ (i. m. 98). A *j* ~ *ly* hangnak jelentéselkülönítő szerepe van az *ujak* ~ *uly* szópárban, ahol az első a 'ruhaujj'-at, az utóbbi pedig a mai 'új' szót jelenti.

Miközben az *ny* hang szó belsejében és szó végén egyaránt előfordul mind a két szövegben (1674: *aranyas, dolmany, kordovany,* 1682: *csakany, cseresznye, vekony*), ugyanakkor bizonyos depalatalizáció is megfigyelhető, de csak az 1674-es szövegben: *barson.* Ugyanez a hangváltozás a *ty* > *t* esetében is előfordul a korábbi leltárban: *fatoly.* Az 1682-es leltárban a *gy* > *d* depalatalizáció is megtalálható a *vadnak* igealakban. A létigében jelentkező *gy* > *d* depalatalizációra utal CSŰRY is a Szamosháti szótárban, valamint a Nyelvatlaszban is találunk szatmári adatot erre a jelenségre.

Csak az 1682-es szövegben fordul elő egy-egy esetben az *ny* > *ngy*, illetve az *rny* > *rgy* hangváltozás: a *tangyer* (a Nyelvatlasz szerint Szatmár és Erdély területén eléggé elterjedt), a *horgyol* 'hornyol' igealak pedig az ÚMTSz. szerint Magyarókerekén is előfordult. Tehát ez a hangváltozás is a keleti nyelvjárás egyes területeinek jellemzője.

A *sarló* szó itt olvasható *sallo* alakváltozata *-rl-* > *-ll-* asszimilációra utal. Hasonló változáson ment át az *abárol* ige is, amelyben az *-rl-* > *-ll-* asszimilációt rövidülés követte (vö. *abál* TESz.).

Egy szóban zöngétlenedést tapasztalhatunk intervokális helyzetben: da*k*aſzto (1682).

3.1.4. A mássalhangzók mennyiségi sajátságai

Erőteljes a szóbelseji mássalhangzók nyúlása mind a két szövegben (1674: *belles, ſzellyem, ſzijjak, ſzillyak,* 1682: *verrő* 'kalapács', *aſſzu, aſſzü*). Nem nyúlt még meg viszont a *varot* (1674), a *rosz, roszacska* szavakban (1682). Szó végi helyzetben az *-s* melléknévképző nem nyúlt meg (1682: *tejes, boros, ecsetes, turos, liſztes, postos* 'posztós'), de rövid mássalhangzós a *miat* névutó is (1674), és mindig rövid a befejezett melléknévi igenév *-t* képzője: *festet, fojtot, rakot, varot.* Ezzel szemben szó végi helyzetben is hosszú mássalhangzót találunk mind a két leltárban a számnevek egy részében (1674: *tizen ött,* de *ket* (6-szor),

1682: *ket* (21-szer) ~ *kett* (2-szer), szó belsejében mindig *kettő, ött,* de *őt* 'öt' is. Sárosmagyarberkesz községnek a nyelvjárásából közöl néhány nyelvjárástörténeti adatot ZOLNAI GYULA Szatmármegyei régi iratokból címen, amelyben a szó végi mássalhangzónyúlásra több példát is találunk: *azonn, ezenn, Berkeszenn, felőll, földekről, egy felőll, Mihálly* stb. (Nyr. 25: 27–9), ami arra vall, hogy a XVII. században a leltárainkban még csak szórványosnak tekinthető jelenség a XVIII. század végére és a XIX. század elejére igen felerősödött.

3.2. Nyelvtani jelenségek

3.2.1. Alaktani jelenségek

3.2.1.1. A szótövek tekintetében csak néhány adat érdemel említést: a mai *cső* főnév nem *v*-s tőként szerepel, hanem *j*-s tőként az *ű*, azaz *ő* melléknévképző előtt: *csöjő.*

A létigének a tőváltozatai a következők: *vagy-on* (2-szer) ~ *van* (1-szer), *vadnak* (1-szer), *val-a* (1-szer), *val-ó* (12-szer) (1682), *vol-t* (1674).

Magánhangzóbetoldást találunk a következő névszótövekben: *feredő kad, tekenő* (1682).

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag a magánhangzós tövű *csü* főnévhez járul: *csuje* (1674).

3.2.1.2. Változatos képet mutat néhány határozórag használata:

A *-ról, -ről* csak *-rul* alakban: *Kolcserul* 'Kölcséről ~ Kolcérról', (1674), *egyetmásrul* 'egyetmásról', *Somlyorul* 'Somlyóról' (1682). Ez a helyzet megfelel e ragoknak BÁRCZI által a XVI. századra és BENKŐ által a XVIII. századra megrajzolt és térképre kivetített helyzetének (vö. BENKŐ, i. m. A/1 és A/2 térkép). Eszerint Szatmár területén a vizsgált szöveget megelőző és követő évszázadban is a határozóragoknak ez a hangállapota volt jellemző.

A *-stul, -stül* társhatározórag *-stul* és *-stol* alakban fordul elő: *valastul, elő ruhastol, fekötöstul* 'fökötőstül' (1674). Ez utóbbiban a *-stül* helyett *-stul* van írva.

A *-ban, -ben* rag *-ban, -ben* és *-ba* alakban is megtalálható: *kamoraban, picseben, hazban, az ket hazba ag fa* (1682).

A *-val, -vel* rag *v* eleme hiányzik a *kezel* 'kézzel' (1674) szóban. Az *ezustel* 'ezüsttel' (1674) alakban a hosszú *tt* a kiejtésben megrövidült, tehát itt elképzelhető a hasonulás.

3.2.1.3. A két szövegben előforduló képzők:

Főnévképzők:

deverbális képzők: *-ás, -és* (elvont főnévképző): *fel veres, vagdalas*

	-ó, ő	(a cselekvés eszköze): *furo, verrő, veső*
	-ó, ő	(melléknévi igenév képzője): *terhelö, valo, abalo, szanto (vas), szapulo (kad), csatlo (vas), aso (vas), (ſzer) főző (üst), dakaſzto (tekenő), (so) őrlő (malom)*
	-t	(melléknévi igenév képzője): *festet, fojtot, rakot, varot*
	-ni	(főnévi igenév képzője): *belyegezni, horgyolni*
denominális képzők:	*-s*	(melléknévképző): *tejes, boros, ecsetes, turos, liſztes, postos*
	-etlen	(melléknévképző): *fedeletlen*
	-ka	(kicsinyítőképző): *varotka*
	-cska	(kicsinyítőképző): *roszacska, ladacska*

Igeképzők:

deverbalis képző:	*-dal*	(gyakorító képző továbbképzett szóban): *vagdalasaban.*

3.2.2. A szószerkezetek néhány jellemzője

3.2.2.1. Az alany

A grammatikailag determinált alany egyik fajtája, a határozott névelős alany az első leltárban csupán 3-szor fordul elő, a másodikban azonban 23-szor. A rövid alak, az *a* névelő a korábbi leltár szövegében nem szerepel, de a későbbiben is csak kétszer fordul elő, s mind a két esetben olyan főnév előtt, amely többször szerepelt ugyanebben a szövegben *az* névelővel is: „*Az* pincseben vagyon", „Egy üres hordo *a* pincseben", „*Az* hazban az hatulsoban", „*A* hazban ket boros korso".

3.2.2.2. Az igeneves szerkezetek

Főnévi igeneves szerkezet: Az 1682-es leltárban előforduló mindkét főnévi igenévnek jelöletlen a tárgya: „*fendely horgyolni* valo vas", „*Marha belyegezni* valo vas". A régi nyelv igeneves szerkezeteiben a ragtalan tárgy gyakori megőrződését BERRÁR JOLÁN azzal magyarázza, hogy „az ilyen szerkezetek állandóbb, sajátos fogalomjelölő, összetételszerű kapcsolatot alkottak" (MNyT. 435).

Melléknévi igeneves szerkezetek:

Az előző főnévi igeneves szerkezetekhez hasonlóan jelöletlen tárgya van a folyamatos melléknévi igenévnek, amely hol főnévi, hol melléknévi funkcióban áll, de ezek a szerkezetek még közelebb állnak a szóösszetételhez, mint az előbb felsoroltak: *kő vago csakany, palacsinta sütő, szeker tarto vas, csont vago, so őrlő malom.*

Mind a két leltárban előfordul a *való*-val alkotott folyamatos melléknévi igenévi szerkezet. Az 1674-es szövegben csak egyszer szerepel: *Egy főre valo fekete fatoly,* az 1682-esben azonban igen gyakori szerkezet: *Az Berkeſzi haznal levő egyetmasrul valo regestrom, kerek talpara valo ſing vas, tengelyre valo karikak, kocsira valo horgas vas, vas nelkül valo kerekek, tuzhelyre valo vas macska, kemencsenek valo kajha, marha belyegezni valo vas, negy rez fazekra valo fedők,* sőt hátravetett jelzőként is: *lancs itt valo egy.* A felsorolt példákban leggyakrabban a *-ra, -re* rag a kötött bővítménye, ekkor valahová való tartozást fejez ki, de lehet *-rul,* ekkor eredethatározó *(egyetmásrul valo),* előfordul *-nak* raggal is, illetve főnévi igeneves szerkezettel, s ekkor célhatározó *(kemencsenek valo, belyegezni valo),* sőt névutós névszóval is *(vas nelkül való),* amelyet később e névutók *-i* képzős változatai váltanak fel *(nélküli).* A *való* a régi magyar nyelvben a jelzői értékű határozókat helyettesíti, mivel a határozók általában csak igéhez vagy igenévhez járulhatnak. A jelzői értékű határozók főnévhez való kapcsolásának általános szerkesztésmódja a XV–XVIII. században a *való*-val alkotott igeneves szerkezet (vö. BERRÁR, i. m. 451). A *levő* csupán egyszer fordul elő a későbbi keletkezésű leltárban: „Az Berkeſzi haznal *levő* egyetmásrul *valo* regestrom". Ebben a mondatban jól megfigyelhető a *való* és a *levő* jelentésének elkülönülése, amikor a *levő* alkalmi helyviszonyra, a *való* pedig szokásos, szükségszerű viszonyra utal (vö. i. m. 451–2).

A *való* igeneves szerkezetek mellett megtalálható a jelzői értékű határozó is: *ket negyed arpa az hazhejan, egy festet fa tal az gerendan.*

3.2.2.3. A jelzős szerkezetek

A minőségjelzős szerkezetek között gyakoriak az olyanok, amelyekből később elmaradt a jelzett szó: *aso vas, labas vas ſzerpenyő.*

A mennyiségjelzős szerkezetekben a számnévi jelző után gyakran áll többes számban a jelzett szó: *tizen ött aranyas gombok, tizen het roka mal ujak, harom csontos jo nyergek* (1674), *hat vas karikák, harom tengelyre valo karikak, negy vasas kerekek, huſzon negy uly fa kalanok, tizenket fa villak* (1682). A többesjel nélküli jelzett szó nagyobb számban fordul elő mind a két szövegben, de míg a régebbiben 15 esetből 7-ben jelölték a többes számot, tehát az esetek felében, addig a későbbiben 33 esetből csak 10-szer jelölték a többes számot, ami az esetek egy harmadát jelenti. BERRÁR szerint a XV–XVI. századi nyelvemlékekben általában latin mintára bukkan fel a többes számú főnév ilyen esetekben, a nyelvjárásokban azonban nem okvetlenül idegen mintára jelentkeznek, hanem inkább értelmi egyeztetésként (vö. i. m. 452–3).

Az 1682-es leltárban gyakran találunk értelmező jelzős szerkezetet, amelyekben értelmezőként melléknevek, számnevek és névmások egyaránt előfordulnak. Melléknévvel kifejezett értelmező jelzők: *Fa rosta uly io, egy szapulo*

kad üres, egy fel altalag dio tavalyi, mas rosz lada fedeletlen, az hazban az hatulsoban.

Számnévvel kifejezett értelmező jelzők: *csikolto kettő, őreg cseber kettő, harom uly cserep tal kettő fa.* Névmással kifejezett értelmező jelző: *ket vas rostely edgyik regi, ket hordo kapoſzta egyik fojtot, ket berbencse ecset egyik bor.*

3.3. A leltárak szókincsének néhány jellemzője

A két leltár szövegében előforduló szavak archaikusak, és általában a keleti nyelvjárásterület, sokszor az erdélyi nyelvjárás jellemzői: a *derekaly* a keleti nyelvjárásokban a szalmazsákra tett, tollal töltött lapos dunyhafélét jelenti (ÚMTSz. I, 966), a *fevaly* 'fejalj', azaz párna a SzT. 1589-es kolozsvári adata szerint szintén *fewaly* alakban fordul elő, de az ÚMTSz. adatai szerint más vidékeken (Sárköz, Tolna, Baranya) is használatos hasonló hangalakban. Az eredeti magyar *fevaly* az 1682-es leltárban szerepel, míg a korábbiban *ket parna hely* szerkezetet találunk. BÁRCZI szerint a keleti nyelvjárásterületekre jellemző a *párna* szó használata a nyugati *vánkussal* szemben. E két jövevényszóval szemben a régi magyar *fejal* vagy ennek változatai nem tudnak állandósulni az írott és a köznyelvben, s megmarad az északi nyelvjárási szinten (i. m. 246). A *párnahaj* vagy *főaljhaj* a SzT. adatai szerint *hej ~ hey ~ he ~ hay* alakokban fordul elő, de a leltárban olvasható *hely*, azaz palatális *ly*-re nincs példa a szó adattárában. Az 1682-es leltárban többször szerepel a *haz hejan* jelzős szerkezet, amelyben a *héj* szó a régi *padlás* jelentésű *hiu* alakváltozata, s a TESz. adatai között a *héja* alak 1662–3-ból való (KárOkl. IV, 448), a SzT.-ban pedig Magyarókerékről van *hazhéjja* adat. A keleti nyelvjárásterületen használt, s a leltárainkban is előforduló tájszavak még: *körtvély* (vö. SzamSz. I, 551), *málé* (SzamSz. II, 58 és a Nyelvatlasz szerint Szatmár és Erdély területén), *horgas vas* 'piszkavas' (Nyelvatlasz, Szilágybagos kutatópont), *elsőház* 'utcai/ tisztaszoba' (SzT. II, 1184) és *hátulsóház* 'hátsószoba' (Nyelvatlasz, Domokos), *tánygyér* (SzamSz. II, 370).

Egyéb, archaikus szavak: *berbence* 'kis hordó, bödön', *bokor* 'pár' (*ket bokor karmazin csizma*), *cseber* 'nagyobb favödör', *csobolyó* 'kis hordócska', *galand* 'keskeny szalag', *hornyol* 'vés, rovátkol', *gránát* 'élénk vörös színű', *kályha* 'kályhacserép', *kamara* 'raktározó helyiség', *messzely* '1. helyenként változó nagyságú űrmérték, 2. ilyen űrtartalmú mérőedény' (a leltárban a 2. jelentésben fordul elő), *öreg* 'nagy, terjedelmes' (1682: *egy uly öreg tekenő*), *nemez* 'nyereg alá való posztó, párna', *muskately* 'muskéta, kanócos puska', *róka mál* 'a rókabőr hasi részéből készített kevésbé értékes szőrme', *torok* 'állatprém nyaki része'

szó (pl. *öreg, kályha, verő*), máskor egyes szavaknak a köznyelvben ritkábban használt jelentéseiről (*mál, hornyol* stb.).

A két leltár gazdag szókincsében olyan szavak, szószerkezetek vagy szóösszetételek is találhatók, amelyek a TESz.-ben nincsenek meg, vagy csak későbbi adattal és előfordulással szerepelnek:

abalo villa (1682): a TESz.-ben nem szerepel, a SzT.-ban: *abárló-villa* (nagy) 'abáló villa', 1733: *Abárló Villa* [Marosztkirály AF; Told. 2] (I,133)

agy fa (1682): a TESz.-ben nincs meg, SzT.-ban 'ágykeret' jelentésben 1724: Egy *ágy fa* | Egy *ágyfa* [Koronka MT; Told. 27. 29/12] (I, 133).

fendely horgyolni valo vas (1682): a TESz.-ben 1688: *sindely hornyolo* sz. (HOklSzj.168)

vas macska (1682): a TESz.-ben a *vasmacska* szónak ideillő jelentése a 3. 1708: 'az, amire a kandallóban a tűzifát rakják, tűzbak'.

4. Összegezve az elmondottakat, bár nem tudjuk, ki vagy kik írták a két leltárt, és azt sem, hogy hol jegyezték le, annyit az ismertetett nyelvjárási jelenségek alapján elmondhatunk, hogy a keleti nyelvterületen keletkezett szövegről van szó, amelyen szatmári és erdélyi nyelvjárási sajátosságokat figyelhetünk meg. Mindezek ellenére a nyelvjárási sajátosságok nem túl erősek és szembetűnők, úgy érezzük, hogy egyfajta irodalmi vagy köznyelvi normához igazodott a leíró, némely vonásában (szókincs, szószerkezetek) erősen archaikus mind a két leltár szövege. Az említett helynevek és a nyelvi sajátosságok alapján Szatmár keleti részén keletkezettnek tarthatjuk a két leltárt, amelyekben felismerhetők az északkeleti területek, valamint a velük közeli rokonságot mutató erdélyi kancellária írott nyelvének BÁRCZI által említett fontosabb vonásai (i. m. 220–3).

RÉVAY VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 107–113

DEBRECEN
1999.

Ikerülés — ikerítés

„Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben" című kandidátusi dolgozatom bírálatában DEME LÁSZLÓ vetette fel azt a gondolatot, hogy tanulságos volna egybevetni az elvben lehetséges ikerülésekkel a valóságban létező ikerítéseket. Ebből ugyanis szemléletesen kimutatható, hogy az ikerítést kiváltó elem hangtani felépítése mennyire meghatározó az ikerítési mód érvényesülése szempontjából.

1. Az ikerszók — többnyire két szótagú — komponensei a következő alaptípusúak lehetnek:

1. magánhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *esze*,
2. nem labiális mássalhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *kesze*,
3. labiális mássalhangzós kezdetű magas hangrendű elem: *besze*,
4. magánhangzó kezdetű mély hangrendű elem: *usza*,
5. nem labiális mássalhangzós kezdetű mély hangrendű elem: *kusza*,
6. labiális mássalhangzós kezdetű mély hangrendű elem: *busza*,
7. magánhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *isza*,
8. nem labiális mássalhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *kisza*,
9. labiális mássalhangzós kezdetű vegyes hangrendű elem: *bisza*,
10. magánhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *isze*,
11. nem labiális mássalhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *kisze*,
12. labiális mássalhangzós kezdetű és a fiktív alaptaghoz viszonyítottan vokálisváltó elem: *bisze*.

Feltételezhetők még a következő fajták is:

13. magánhangzós kezdetű labiális magánhangzójú elem: *öszö*,
14. nem labiális mássalhangzós kezdetű, de ajakkerekítéses vokálisú elem: *köszö*,
15. labiális mássalhangzós kezdetű és ajakkerekítéses vokálisú elem: *böszö*.

Nem célszerű azonban az utóbbiakkal bonyolítani a rendszert, mert az illabiális—labiális magánhangzókontraszt szinte csak az általam második etimológiai-szemantikai-morfológiai ikerszótípusnak nevezett fajtában fordul elő *(liked-*

lököd, pireg-pörög), ezenkívül csupán szórványjelenségként tűnik fel egy-két adatban *(pittyen-pöttyen, szityeg-szötyög).*

Ezekből a feltételezett komponensekből ikerüléssel 132 kombináció alakítható ki mesterségesen:

esze-kesze, esze-besze, esze-usza, esze-kusza, esze-busza stb.;
kesze-esze, kesze-besze, kesze-usza, kesze-kusza stb.;
besze-esze, besze-kesze, besze-usza, besze-kusza stb.;
usza-esze, usza-kesze, usza-besze, usza-kusza, usza-busza stb.;
kusza-esze, kusza-kesze, kusza-besze, kusza-usza stb.;
busza-esze, busza-kesze, busza-besze, busza-usza stb.;
isza-esze, isza-kesze, isza-besze, isza-usza stb.;
kisza-esze, kisza-kesze, kisza-besze, kisza-usza stb.;
bisza-esze, bisza-kesze, bisza-besze, bisza-usza stb.;
isze-esze, isze-kesze, isze-besze, isze-usza stb.;
kisze-esze, kisze-kesze, kisze-besze, kisze-usza stb.;
bisze-esze, bisze-kesze, bisze-besze, bisze-usza stb.

A felsorolt, elméletben lehetséges variációkból adatom csak az *iszekusza, keszekusza, kiszekusza* formából van. Ebből nyilvánvaló, hogy a *kusza* típusú elem utótagnak marad meg, és ikerítéskor több változatban is ikerítményt teremt maga mellé: palatális hangrendűt *(keszekusza),* magánhangzóváltót *(kiszekusza),* mássalhangzó-vesztéssel kombinálódó magánhangzóváltót *(iszekusza).* Hogy miért éppen ez a két magánhangzó-kapcsolódás *(e—e* és *i—e)* alkotja a lehetséges palatális változatokat, erre a gyűjtött adatok többségéből kapjuk meg a választ: ezek a vokálispárok jelennek meg szokásosan az ikerszókban az *u—a*-t tartalmazó utótaghoz kapcsolódva *(bibbel-búbbal, fire-fura, ginyegunya, girbegurba, kitet-kutat, sittyen-suttyan; cele-cula, cepecupa, degget-duggat, genyegunya, gesznyegusznya, hercehurca).*

2. Ha a fentiekben hosszan sorolt elemkombinációkat nem konkrét ikerszóként kezelem, hanem ikerítési típusként, akkor a variánsok közül máris sok kizárható. Ugyanis kevés kivételtől eltekintve *(csentrecsontra, csiripcsarap, henyehunya, lifeg-lofog, lifit-lafat)* igaz HORGER megfigyelése: „...ha egy veláris hangrendű szó magánhangzóinak változtatásával ikerítődik, [...] akkor ikervváltozatában mindig palatális magánhangzók vannak... De már ha egy palatális hangrendű szó ikerítődött a magánhangzók változása útján, akkor nem veláris magánhangzók vannak az iker-változatban, hanem szintén csak palatálisok" (MNy. 23: 132–3). Márpedig mivel a mély hangrendű elem a hangrendváltásos ikerítési mód esetén mindig az utótag szerepel, ezért a következő ikerülési fajták eleve kirekeszthetők a lehetőségek közül: *usza-isze, usza-kisze, usza-bisze, kusza-esze, kusza-kesze, kusza-besze, kusza-isze, kusza-kisze, kusza-bisze, busza-esze, busza-kesze, busza-besze, busza-isze, busza-kisze, busza-bisze.*

Bár a kutatók nem említik, de saját gyűjtésem 2323 adata szerint elvétve áll szemben egymással az ikerszó két elemének magánhangzós kezdete: csupán az *esze-usza* típus fedezhető fel az utótagjából keletkező *egreugrál* és *ipics-apacs* alakokban, az *isze-isza* típus alapján ikerítődött előtagjából az *indeunde* ikerszó, illetve az *isze-usza* analógiája tapasztalható az *ice-uca* adatban, amelynek egyik komponense sem és ikerített formája sem telített fogalmi jelentéssel. Az *esze-isze, isze-esze, isza-usza* stb. típusra pedig egyetlen adatom sincs, tehát ezekkel az ikerülési fajtákkal sem kell számolni.

Hasonlóképp számításon kívül kell hagyni sok olyan ikerülési formát, amelyben vokálisváltás jelentkezik, mert úgy tűnik, ezek magánhangzó—mássalhangzó kontraszttól kísérve sem hoznak létre ikerszókat, hiszen nincs adatom a következő ikerítési típusokra: *esze-bisze, esze-kisze, besze-bisze, isze-kesze, isze-besze, isze-kisze, isze-bisze,* és csak egy-egy adatom van a *bisze-besze* (utótagból keletkezett: *birreg-berreg*), a *kisze-kesze* (utótagból született: *csineg-cseneg*), *kesze-kisze* (előtagból: *nyiszi-nyeszi*) és a *kesze-bisze* típusra (ikerszóként jelentéses, de komponenseiben fogalmi jelentéssel nem telített: *gezemice*).

Magánhangzón induló előtag és nem labiális mássalhangzós kezdetű utótag ellentéte — hangrendtől függetlenül — csak néhányszor teremt ikerszót, tehát ez nem produktív ikerülési mód. Az *usza-kusza* típusra négy adatom van (előtagból: *angyal-kangyal,* utótagból: *anala-kanala*, fogalmi jelentéssel nem telített elemekből: *ágó-jágó, uppá-cuppá.* Az *esze-kesze* típusra adattáramban két ikerszó található (utótagból keletkezett: *iheg-liheg;* a szövegkönyezet tanúsága szerint fogalmi jelentést nem hordozó elemekből: *engyel-kengyel*). Az *isza-kisza* és *isze-kusza* ikerülési típusra csupán egy-egy adat akad (*ica-rica, isze-kusza*).

Sporadikus jellegük miatt — hiszen gyűjtésemben csak egy-két adat bizonyítja előfordulásukat — a következő ikerüléseket sem szükséges tekintetbe venni: *besze-bisza (picsi-pácsi), kesze-busza (csörebora, hedrebudra), bisza-busza (birsony-bársony), isza-kusza (ija-huja).*

3. A következőkben azokat az ikerüléseket veszem sorra, amelyek adattáram tanúsága szerint a leggyakoribb ikerítési módok: *kesze-kusza, kisze-kusza, esze-besze, kisza-bisza, kesze-besze, kusza-busza, kesze-kisza, kisze-kisza, isza-bisza, besze-busza, bisze-busza, esze-busza, isze-busza, kesze-busza, kisza-kusza, usza-busza, kisza-busza, isza-busza, isze-busza, kesze-busza, kisza-kusza, usza-busza, kisza-busza, isza-busza, kesze-bisza, besze-bisza, bisze-bisza.*

A vizsgálatkor azonban az sem elhanyagolható szempont, hogy melyik ikerülési-ikerítési mód milyen megterheltségű az egyes ikerszótípusokban. Etimológiai-szemantikai-morfológiai szempontot figyelembe vevő felfogásom szerint négy ikerszótípus különíthető el:

1. az előtagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származók *(csereberél),*

2. az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származók *(gyim-gyom)*,
3. az ikerszóként jelentéses, de komponenseikben sem önálló alakúak, illetve nem határozott fogalmi tartalmúak *(etye-petye)*,
4. a sem ikerített formájukban, sem feltételezett elemeikben fogalmi jelentést nem hordozó, csak ritmust vagy hangulatot keltő ikerszók *(ding-dolong)*.

A nem labiális kezdetű magas és mély hangrendű elemek kontrasztja *(keszekusza kisze-kusza)* teremt leggyakrabban ikerszót (318-szor). Az első ikerszótípusban 37-szer *(henye-hunya)*, másodikban 207-szer *(cimbes-combos)*, a harmadikban 55-ször *(cepe-cupás)*, a negyedikben 19-szer *(csipi-csapa)*.

Ezt követően a legmegterheltebb ikerítési mód (162 adattal) a magánhangzós kezdetű magas hangrendű és a labiális konszonánson induló palatális hangrendű elem összekapcsolásából adódik *(esze-besze)*. Az első ikerszótípusban 11-szer *b*-vel *(erdő-berdő)*, kétszer *m*-mel *(izék-mizék)*; a másodikban *p*-vel 50-szer (*iheg-piheg*), négyszer *b*-vel (*ejnye-bejnye*), 13-szor *p*-vel (*etye-petye*), 8-szor *f*-fel *(ickificki)*, kétszer *v*-vel *(ickivicki)*, egyszer *m*-mel *(encemence)*; a negyedikben 30-szor *b*-vel *(ecki-becki)*, 24-szer *p*-vel *(etyeg-petyeg)*, egyszer *f*-fel *(üllő-füllő)* kezdődik az utótag.

Igen gyakori ikerítési módot (152 adatban) eredményez a palatoveláris elemek nem palatális és labiális kezdő mássalhangzójából adódó ellentét *(kiszabisza)*. Az első ikerszótípusban 128-szor *b*-n *(csigabiga)*, 10-szer *m*-en *(cicamica)*, 5-ször *p*-n *(szita-pita)*, kétszer *f*-en *(cincog-fincog)*; a harmadik típusban 3-szor *b*-n *(culibuli)*, kétszer *m*-en *(hucimuci)*, egyszer *f*-en *(lári-fári)* és egyszer *v*-n *(táréváré)* indul az utótag.

Adattáram szerint magas hangrendű komponensek nem labiális és labiális mássalhangzós indításának kontrasztja gyakori (124 adatban) ikerszóteremtő mód. Az első ikerszótípusban 78-szor *b (cserebere)*, 10-szer *p (serte-perte)*, 3-szor *m (gügye-mügye)*, egyszer *v (hickivicki)*; a harmadikban 21-szer *f (ciclificli)*, 6-szor *b (cölönkbölönk)*, 3-szor *p (hetyepetye)*; a negyedikben pedig kétszer *p (hecek-pecek)* az utótag indító konszonánsa.

Gyűjtésem 117 adata alapján meggyőzőnek tűnik, hogy gyakori a veláris hangrendű elemek nem labiális és labiális ellentétére épülő ikerítési mód. Az első ikerszótípusban 95-ször *b (farkas-barkas)*, 4-szer *p (susog-pusog)*, kétszer *m (csórál-mórál)*, kétszer *f (surranfurran)*; a harmadikban 3-szor *b (kelebele)*, egyszer *m (csóráz-móráz)*; a negyedikben 3-szor *b (csuja-buja)*, 3-szor *m (szöszi-möszi)*, kétszer *v (hau-vau)*, egyszer *p (suju-puju)* és szintén egyszer *f (hata-fata)* az utótag labiális kezdő mássalhangzója.

Nem labiális mássalhangzós kezdetű magas és vegyes hangrendű elemek játékos egybekapcsolása is sok esetben (71-szer) hoz létre ikerszót: az első ikerszótípusban 12-szer *(csiszlicsuszli)*; a másodikban 37-szer *(gimigumi)*; a harmadikban 22-szer *(hiblihubli)*; a negyedikben 10-szer *(csili-csali)*.

A vegyes hangrendű komponensek vokális és konszonáns indításának szembenállása *(isza-bisza)* adattáram szerint 78-szor eredményez ikerszót. Az első ikerszótípusban az utótag 27-szer toldódik meg *b (ingó-bingó)* és egyszer *v (acsít-vacsít)* előmássalhangzóval. A másodikban mássalhangzóvesztéssel 15-ször *p (iszkáld-piszkáld)*, kétszer *b (ácsi-bácsi)*, 9-szer *f (inomfinom)*, 8-szor *v (innyog-vinnyog)* tűnik el az etimonból. A következő két ikerszótípusban analógia hatására alakul az elemeket indító magán- és mássalhangzók oppozíciója: a harmadikban egyszer *f*-fel *(incom-fincom)* és egyszer *v*-vel *(igyog-vigyog)*; a negyedikben 6-szor *b*-vel *(ingyom-bingyom)*, 6-szor *p*-vel *(ékusz-pékusz)*.

Gyűjtésem 41 adatában produkál labiális mássalhangzós kezdetű magas és mély hangrendű elemek *(besze-busza, bisze-busza)* játékos összekapcsolása ikerszót, de kizárólag a második ikerszótípusban. A labiális konszonáns 11-szer *f (fildett-foldott)*, 11-szer *m (mendemonda)*, 10-szer *b (bikres-bokros)*, 7-szer *v (vicik-vacak)*, 2-szer *p (pitteg-pattog)*.

4. Már ritkábban (adattáram szerint 37-szer) előforduló ikerítési mód a vokális–labiális konszonáns indítás oppozíciójával együttjáró magas–mély hangrendváltás *(esze-busza, isze-busza)*. Az utótag kezdő mássalhangzója az első ikerszótípusban egyszer *b (egyebugya)*; a másodikban 15-ször *f (idres-fodros)*, 13-szor *b (iceg-bocog)*, 3-szor *m (ireg-morog)*, egyszer *p (itye-potya)*, egyszer *v (irceg-varcog)*, a negyedikben 3-szor *p (intyet-pontyot)* és egyszer *b (etebota)*.

Az ikerítés lehetősége 28 adatom alapján nem labiális és labiális konszonáns indítás ellentétéből és magas–mély hangrendváltásból adódik *(kesze-kusza)*. Az utótag indító mássalhangzója a második ikerszótípusban 6-szor *b (celebula)*; a harmadikban 13-szor *b (dere-bura)*, 6-szor *m (retye-mutya)*, 2-szer *p (kete-puta)* és egyszer *f (tesze-fosza)*.

Nem labiális mássalhangzós kezdetű palatoveláris és veláris komponensek kontrasztjából fakadó ikerítési mód *(kisza-kusza)* mindegyik ikerszótípusban kimutatható, de nem nagy megterheltséggel (31 adatban): az elsőben 2 *(zebra-zabra)*; a másodikban 8 *(hinyott-hányott)*; a harmadikban 19 *(dínom-dánom)* és a negyedikben 2 *(dina-dana)* adatban.

Mindkét elemében mély hangrendű, de magánhangzó és mássalhangzó kontrasztjára *(usza-busza)* épülő ikerszó három ikerszótípusban található, de nem nagy gyakorisággal: az elsőben 18-szor *b*-vel ikerítnek *(ugrabugra)*, egyszer *p*-vel *(ács-pács)*; a másodikban egy-egy alkalommal *b*-t *(ábot-bábot)*, *m*-et *(aszat-maszat)*, *f*-et *(urcsa-furcsa)* hagynak el; a negyedikben 2-szer *b* szerepel az utótagban analógiásan *(ackot-backot)*.

Vegyes—mély hangrendváltástól kísért nem labiális és labiális mássalhangzós elemindítás *(kisza-busza)* okozta ikerítési mód megterheltsége már kisebb az előzőknél. Az első ikerszótípusban a labiális konszonáns 14-szer *m (cicamaca)*, egyszer *b (csija-buja)*; a negyedikben 3-szor *m (csikamaka)*.

Palatoveláris és veláris ellentéthez járuló magánhangzó—labiális mássalhangzós kezdet oppozíciója *(isza-busza)* is eredményez játékos ikerítést adataim szerint 16-szor. A második ikerítési típusban kétszer *b* (*idros-bodros*), egyszer *f (irgat-forgat);* a harmadikban egyszer *f (incomfáncom)* és a negyedikben 12-szer *b (irgum-burgum)* az utótag indító konszonánsa.

Elvétve (7 adatban) mutatható ki az az ikerítési mód, amely magas—vegyes hangrendváltástól kísérve nem labiális és labiális mássalhangzó ellentétére épül *(kesze-bisza).* Az első ikerszótípusban egyszer *b (hedrebudri);* a másodikban egyszer *m (ceremuri)* és a harmadikban 5-ször *(cilibuli)* az utótag kezdő konszonánsa.

5. Visszatérve a leggyakoribb ikerítési módra, amelyben a nem labiális kezdetű magas és mély hangrendű elemek kontrasztja hoz létre ikerszót, adattáram alapján világosan kitűnik: ha az ikerítést előhívó alaptag kimutatható, az többségében mély hangrendű (1458-ból 693), és ez az elem palatális vagy palatoveláris hangrendű ikerítményt kíván maga mellé, esetleg mássalhangzó-vesztéstől kísérve, de domináns ilyenkor is a hangrendváltás. Mivel pedig a mély hangrendű komponens az ikerítési szokások szerint utótag szokott lenni, érdemes megnézni egy példaszó alapján, hogy az utótagjukban önálló jelentésű és alakú szóból származtatható ikerszótípusban szokásos ikerítési módok alapján elméletben milyen ikerülések látszanak reálisan lehetségesnek:

1. magas—mély hangrendváltás: *mendemonda,*
2. vegyes—mély hangrendváltás: *minda-monda,*
3. mássalhangzóvesztés: *onda-monda,*
4. hangrendváltás és mássalhangzóvesztés: *ende-monda,*
5. vokálisváltoztatás: *minde-monda.*

Az illabiális—labiális ikerítési mód ilyenkor, veláris utótag esetén ki van zárva. Nem lehet számolni mássalhangzó-változtatással (*honda-monda*) vagy konszonánsváltoztatás és hangrendváltás együttes jelentkezésével sem (*hendemonda*), mert ezek csak sporadikusan előforduló ikerszóteremtő módok. A többi ritkán előforduló ikerszó-alkotási mód (szótagvesztés, vokálistoldással kombinálódó hangrendmódosítás) pedig csak a hangutánzó szavakban gyakori.

A felsorolt alakváltozatok közül adatom csak a *mendemonda, ende-monda* formára van. Ebből adódik a következtetés, hogy a *monda* típusú elem utótagnak marad meg, hiszen a „nehezebb", a hangzósabb, a mély hangrendű komponens szokott szabályosan utótagként szerepelni. Márpedig akkor előtagot kíván maga mellé: hangrendváltó típusút, illetve esetleg még ezzel kombinálódó mássalhangzó-vesztéses ikerítési módot. Kevésbé valószínű, hogy a *monda* elem előtagként teremtsen maga mellé utótagot, mert az *m—b* hangváltás (*monda-bonda*) nem eredményez hangzósabbá válást, nem is beszélve az *m—p* hangoppozícióról (*monda-ponda*).

Az elméletben lehetséges ikerüléseket tehát valószínűleg akusztikai, még inkább eufonikus ok korlátozza.

Ha a *csiga* típusú szóval próbálom ki az ikerülés lehetőségeit, a következő változatokhoz jutok: *csigabiga, csigapiga, csiga-liga, csiga-riga, csiga-miga, csiga-csaga, csiga-maga, csiga-buga, csiga-puga, iga-csiga.* Tehát a szóalkotók a *cs*-n kezdődő elemet feltételezhetően hangzósabbá igyekeznek tenni mássalhangzó-változtatással. A valóságban viszont megelégszenek a kezdő (többnyire labiális) mássalhangzó váltásából adódó variációs lehetőséggel (*csiga-biga, csiga-riga*).

A fogalmi jelentéssel nem telített ikerszók esetében is valószínűsíthető sokszor az alaptag. A *terefere, tereferél, tereperél, tereturál* létező alakváltozatok előtagjának egyezése arra enged következtetni, hogy bár a *tere* az etimológiai szótárakban nincs számon tartva etimonként, de mégis alaptagszerűen irányítja az ikerítést labiális mássalhangzó cseréjével és hangrendváltással.

Elvétve akad olyan etimologikusan létező szó is, amely egyaránt képes elő- és utótaggá is válni, és ugyanakkor elő- és utótagot is „kibocsátani" magából *(taritarka, tirkatarka, tiritarka, tarkabarka).*

Dolgozatomban azért foglalkoztam kizárólag két szótagos alaptagú ikerszókkal, mert az önálló jelentésű és alakú ikerítő alaptagúak típusaiban ikerítésre a két szótagosak a legalkalmasabbak, nyilván ezért fordulnak elő a legnagyobb számban (2323-ból 1423-szor, ez önmagában kb. 62%) gyűjtésemben, amely 151 gyermekverskötetnek, 36 gyermekversekből és mondókákból összeállított gyűjteményes kiadványnak, a Magyar népzene tára Gyermekjátékok című kiadványának, illetve az ÚMTsz. első két kötetének, a *k* betűtől pedig a MTsz.-nek az anyagát dolgozza fel.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 115–128

DEBRECEN
1999.

Tudnunk kell, hogy mit állítunk!*

„Én én *vagyok magamnak*
s néked én te *vagyok,*
s te én *vagy magadnak,*
két külön hatalom.
S ketten mi *vagyunk.*
De csak ha vállalom."
(Radnóti Miklós: Kis nyelvtan)

I. Bevezetés

Egyes mondattípusok elemzése régóta vita tárgya a magyar mondattani kutatásokban. Ennek következménye, hogy a nemrég megjelent Nyelvi elemzések kézikönyvében — ami tanítóknak, tanároknak és diákoknak egyaránt szól — az áll, hogy az azonosító „predikatív szerkezetben nem lehet eldönteni, hogy melyik az alany, és melyik az állítmány, illetőleg az azonosítás mindkét tagja lehet alany is, állítmány is" (ADAMIKNÉ–HANGAY 1995: 53). Megkérdőjeleződött az azonosító mondatok elemzésének perdöntő bizonyítéka, a kongruencia is, ugyanis 1995-ben Baján, a tanítóképző főiskolák számára megrendezett Országos Anyanyelvi Verseny értékelésekor kiderült, hogy a Szegedről érkezett zsűri nem fogadta el a *„Mert e fürge pajkos ürge Te vagy, Laci, te bizony!"* (Petőfi Sándor: Arany Lacinak) mondat következő elemzését: *ürge vagy — te.*

Az alábbiakban idézzük a magyar nyelvtanírás néhány közismert eredményét, majd azt mutatjuk meg, hogy annak a tudásunknak a segítségével, amit a generatív grammatika rendszermondat és szövegmondat kapcsolatáról feltárt, a vitás esetek egyértelműen elemezhetők.

* A cikk a XII. Anyanyelv-oktatási Napokon elhangzott előadás (Eger, 1996. július, lásd TUBA–UZONYI 1996) tematikájának folytatása.

II. Szakirodalmi megközelítések

II.1. A használatban lévő Mondattani elemzések c. egyetemi tankönyv három mondattípus elemzésében nem tud egyértelműen dönteni: *Ez az enyém* (16.), *Kukorica Jancsi becsületes nevem* (17.), *Te vagy a párom* (22.) (RÁCZ–SZEMERE 1970: 43–46).

A szerzők szerint a 16. mondat esetében csak a szövegösszefüggésre hagyatkozhatunk. A mondat fő részeit a szerint kellene megállapítanunk, hogy a *Kié ez a kalap? Ez* (alany) *az enyém* (állítmány), vagy a *Melyik a te kalapod? Ez* (állítmány) *az enyém* (alany) kérdésre válaszol. Az igaz, hogy a *melyik* a kérdés állítmánya, és hogy valaki, valami után tudakozódik (ÉKsz.), de a mutató névmás állítmányként való értelmezése ellentmond az egyik szerző azon megállapításának, hogy ilyen esetekben a birtokos névmás jelöli meg az alanynak valakihez, valamihez tartozását (RÁCZ 1968: 242).

A 17. mondat esetében a szófaji minősítés szembeállítja a grammatikai és a szövegtani érveket, a két álláspont felsorolása után azonban nem állásfoglalás következik, hanem jó pár azonosítást tartalmazó mondat *(Budapest Magyarország fővárosa, A tett halála az okoskodás, Az én atyám e jó öreg kocsmáros)*, amelyek a tankönyv szerint „iskolai elemzésre kevésbé alkalmasak" — nyilván azért, mert nem lehet meghatározni a fő mondatrészeket (vö. ADAMIKNÉ–HANGAY 1995).

A 22. mondathoz fűzött megjegyzésekben olvashatjuk a kongruencia-törvény megléte, ill. nemléte körüli vita rövid összefoglalását, ám a tankönyv ez esetben sem foglal állást.

A Mondattani elemzések megjelenése után HUSZÁR ÁGNES (1979) foglalkozott bővebben a predikatív viszonnyal, aki szerint összességében nem történt lényeges előrelépés e kérdés megoldásában: „az aktuális tagolás nem az a varázsvessző, amely a két azonos fogalomkörű névszót tartalmazó mondatok elemzését megoldaná. A beszédhelyzetből, kontextusból többnyire meg tudjuk állapítani, hogy melyik a mondat T-je és R-je, ezzel azonban a nyelvtani alany és állítmány megtalálásához nem jutottunk közelebb" (1979: 50).

Sok évi kutatómunka szintézise ELEKFI LÁSZLÓ 1986-os könyve: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. A könyv finomabb, tankönyvi szinten is használható elemzései talán azért nem kaptak kellő figyelmet, mert a szerző is hangsúlyozza, hogy ebben a munkájában korábbi állásfoglalásának kibontásáról, stilisztikai alkalmazásáról lesz szó (1986: 12).

Mivel HUSZÁR ÁGNES az azonosító mondatok grammatikai elemzését lényegében ELEKFI LÁSZLÓ e témával foglalkozó legkorábbi tanulmányára (1957), az újabb eredmények tekintetében pedig DEZSŐ LÁSZLÓra (1969) hagyja, akik közül az előbbi KÁROLY SÁNDORral (1952), az utóbbi TOMPA JÓZSEFfel (1963) ért

egyet, és mivel ELEKFI átfogó munkájában szintén korábbi cikkeire utal (1986: 12), az idézett álláspontok újraolvasása mellett döntöttünk.

II. 2. KÁROLY SÁNDOR (1952) az állítmányi mellékmondat létét akarja igazolni, és ezzel összefüggésben tárgyalja az egyszerű mondat állítmányának kérdését.

Az állítmányi mellékmondat az állítmányt fejezi ki, de csak a névszói állítmányt, ill. a névszói részt. Fölsorolja, hogy szerinte mely szófajok tölthetik be a névszói állítmány szerepét: melléknevek, számnevek és határozószók esetében nem nehéz az állítmány felismerése, mert a szavak jelentése teljes eligazítást nyújt, ellenben a főnévi állítmány esetében az alany-állítmány viszonyt a szavak lélektani-logikai szerepe szabja meg a mondatban, amit a hangsúly jelöl (1952: 103). Hangsúly alapján viszont bármelyik főnév lehet alany is, állítmány is, viszonyukat csak a szöveg összefüggéséből lehet eldönteni. (pl. *A 'lelkem* (hangsúlyos, tehát állítmány) *ódon babonás vár, A lelkem* (hangsúlytalan, tehát alany) *ódon babonás 'vár.)* (A példákban a ' jel a hangsúly jele.)

Ennek némiképp ellentmond az, hogy ha kérdést szerkesztünk a mondathoz, akkor mindig az alannyal kérdezünk az állítmányra, s az állítmányt kérdő névmás helyettesíti: Mi a lelkem? A szerző ki is mondja, hogy ez a kérdés sorrendtől függetlenül *a lelkem* (alany) — *vár* (állítmány) szerkezetet adja.

KÁROLY SÁNDOR tehát további fogódzókat keres. A létige szórendjét biztosnak tartja, ugyanis a létige mindig az állítmányt követi: *A pártütő te vagy. Te pártütő vagy* stb. Megállapítását további példákon szemlélteti, amelyekben azonban nemcsak a sorrendet változtatja meg, hanem a névelőhasználatot is: *Apám molnár volt. A molnár apám volt. Apám volt a molnár.*

Következtetése az, hogy az eddigi három szempont — a hangsúly, a kérdés és a létige — (együttesen) jelöli ki az azonosító mondatok predikatív szerkezetét. A névelő szerepét továbbra is külön kezeli, és csak bizonyos főnevekre korlátozza.

A következőkben a fenti három kritérium segítségével, de döntően a hangsúlyos távolra mutató névmás alapján, elkülöníti az addigi vitás összetett mondatokat. Számos esetben helyes eredményre jut (1952: 107): *Az a kérdés, megtaláljuk-e* (állítmányi mellékmondat), *Kérdés, megtaláljuk-e = Kétes az (tkp. Az kérdés), hogy megtaláljuk-e* (alanyi mellékmondat). Kár, hogy KÁROLY SÁNDOR csak a hangsúlyra figyel, holott éppen e vitatott formációban a névelő szerepe a döntő.

Még egy téves következtetésre kell rámutatnunk. KÁROLY SÁNDOR átveszi KLEMMtől (1928: 51–3), hogy a létige puszta névszóval, ragos vagy névutós névszóval, határozószóval, személyragos határozóraggal vagy névutóval együtt szerepelhet lélektani állítmányul: *Rozmarinbokor van gyászos ablakában, ott vagyon tekelletes vygasag.* Véleményünk szerint ebből nem következik az, hogy

ha az állítmány „névszóval kifejezett részét mellékmondat alakjában fejezzük ki, szintén állítmányi mellékmondatot kapunk" (1952: 109), mert az állítmányi mellékmondat grammatikai kategória. El kell utasítanunk az *Az van az asztalon, amit odatettem, Ott van a ceruza, ahova tettem, Úgy van a ceruza, ahogy letettem* összetett mondatok állítmányi alárendelésként való elemzését, egyúttal a *ceruza van, asztalon van, le van fektetve* kapcsolatok állítmányként való értékelését.

Gondolatait KÁROLY SÁNDOR más helyen bővebben is kifejtette (1964: 166–7): a grammatikai alany a főnév, melynek formai ismertetőjele a névelő vagy a névmás és a nominativusi alak; a grammatikai állítmány az ige. „...a verbonominális mondatokban az a főnév lesz az állítmány része, amelyhez a segédige tartozik. Ez a hovatartozás eldönthető, mégpedig a segédige sorrendi helyzete alapján... A felvethető ellenérveket elhárítottuk, többek között azt az eddig hangoztatott álszabályt, hogy az ilyen mondatokban is a személykongruenciának meg kell lennie az alany és az állítmány között".

Bár ebben az írásában korábbi javaslatát akarja új módszerrel igazolni (a lélektani, logikai és grammatikai sík elkülönítésével), rögtön ellentmondásba keveredik. Ha „funkcionálisan vagy szerkezetileg puszta nominális állítmány nincs" (1964: 159), akkor az állítmányi mellékmondat hogy fejezi ki a névszót, ill. a névszói részt? Ezt nevezhetnénk látszólagos ellentmondásnak, amit a szerző a kongruencia megkérdőjelezésével meg is kísérel föloldani, mindenesetre amíg nincs tisztázva az, hogy milyen állítmányok lehetnek az egyszerű mondatban, addig ennek eldöntésére alanyi és állítmányi mellékmondatok bizonyítékul nem használhatók (l. 1964: 166).

A kongruencia — mint legfőbb bizonyíték — megkérdőjelezése azon alapul, hogy személye, verbális mondatokban is, elsődlegesen a főnévnek van (1964: 164). Ezzel a tétellel KÁROLY SÁNDOR kétszeresen is megcáfolja saját kiindulópontját: egyrészt tanulmánya elején kijelenti, hogy a személy, idő, mód kifejezése az igének formai (grammatikai!) ismertetőjegye (1964: 159). Másrészt éppen azt tartja fő kérdésnek, hogy melyik névszó tartozik a segédigéhez, és nem azt, hogy a segédige melyik névszóhoz, „mivel a segédige a szintaktikailag fix pont", tehát aminek személye stb. van (1964: 160) (de vö. az idézett összefoglalással 166–7.).

A bizonyításként hozott német igeragozási példán is van az alanyi főnév személyére utaló elem, amit a szerző be is ismer, de „egyszerűen" ismétlésnek tartja, ami — mármint a személyre utaló elem — egyes nyelvekben el is maradhat *(megyek, mész, megyØ)*. A tévedés nyilvánvaló: a magyarban sem a személyre utaló elem maradhat el, hanem éppen megléte miatt maradhat el az explicit alany.

KÁROLY SÁNDOR helyesen érvelt amellett, hogy van a magyarban is állítmányi mellékmondat. Helyes volt az is, hogy szétválasztotta a mondatelemzés sík-

jait. Következetlenségei annak is köszönhetők, hogy a logikai (tkp. szemantikai 1964: 159) síkot a lélektani mellé sorolja, és így állítja szembe a grammatikaival. Két idézett írásában másként foglal állást a névszói állítmány és a névelőhasználat kérdésében. Nézeteit a kongruencia álszabály voltával bizonyítja, véleményünk szerint nem meggyőzően.

II. 3. TOMPA JÓZSEF (1953) a fentiekhez hasonlóan kritizálta KÁROLY SÁNDOR elemzési szempontjait, ám KÁROLY a kritikát nem fogadta el (1953). KÁROLYhoz hasonlóan TOMPA is továbbvitte érvelését (1963).

TOMPA csak az egyszerű mondatra fordítja figyelmét, és BÁRCZI GÉZA (1953) nyomán döntőnek az alaki és jelentésfunkciós mozzanatokat tartja (grammatikai-logikai sík). Ennek megfelelően a lélektani megközelítést véglegesen elveti. Ismerteti a főnév + főnév típusú azonosításra vonatkozó kétféle lehetőséget (KÁROLY 1952), és ezen elemzési mód mások által való átvételét (SZABÓ 1955, BODNÁR 1962), egyúttal rámutat az elemzések ellentmondásaira, hiányosságaira is (SZABÓ 1955, ANTAL 1962).

TOMPA az áttekintés után két kérdést fogalmaz meg: valóban igaz-e az, hogy a főnév + főnév típusú azonosító mondatokban „olykor az állítmány névszói és igei része közt van a predikatív szerkezet szabályos egyeztetése, nem az alany és az állítmány közt, s hogy itt a létige előtti helyzet (tiszta névszói állítmány esetén csak a hangsúly?) határozza meg a nyelvtani állítmányt (1963: 325)?

A szófaj, a határozott névelő, a birtokjel vizsgálata sok esetben eddig is egyértelmű megoldást adott, de maradtak határesetek is (ebben KÁROLY is egyetértett). TOMPA is belátja, hogy nemcsak állandó alaki-nyelvtani, hanem alkalmi jelentéstani mozzanatokat is figyelembe kell vennünk, ennek ellenére — nagyon helyesen — nem mond le az alaki-nyelvtani bizonyításról.

TOMPA nem fogadja el a *Budapest Magyarország fővárosa* mondat hangsúly és szórend szerinti, váltakozó eredményt hozó elemzését: mivel a névszói és a névszói-igei állítmány szoros jelentéstani összefüggésben van az igei állítmánnyal, az előbbiek átalakíthatók olyan állapot- vagy eredet-eredményhatározós szerkezetekké, amelyek világosan megmutatják az alanyt és az állítmányt: *Az soknak látszik, Öcsém katonának ment, ha én volnék az úrnak, Én leszek az agronómussá* stb. Másfajta transzformációval is ugyanerre az eredményre jut, amely során érinti az összetett mondatrészek kérdését, ezért erre most nem térünk ki.

Számára is maradnak homályos példák (*Ez az* stb.), de KÁROLY SÁNDORral szemben az idegen nyelvű analógiákat óvatosan kezeli.

II. 4. ELEKFI LÁSZLÓ (1957, 1966) alapos okfejtés után a KÁROLY SÁNDOR-féle táborhoz csatlakozik. Igés és igétlen mondatok elemzésének ellentmondását terminológiai úton oldja föl: az alany és az állítmány elnevezést 'ismert' és 'új'

jelentésben használja, munkájában (logikai) alanyként és állítmányként a megjelölő és a tulajdonítmány műszavakat vezeti be.

Néhány példától eltekintve ELEKFI korábbi eredményei ma is megállják a helyüket: azt már HUSZÁR is észrevette (1979: 35), hogy ha a megjelölő és a tulajdonítmány (különféle határozók) terminusokat behelyettesítjük a grammatikai alany és grammatikai állítmány terminusokkal, a szerző által is következetesnek említett TOMPA JÓZSEF-i útra jutunk (ELEKFI 1957: 146). (ELEKFI maga is így tesz 1986: 51.) Viszont ezzel azt is eldöntöttük, hogy a lélektani, logikai, grammatikai hármasságot lélektani és logikai-grammatikai kettősségre módosítjuk, ami megfeleltethető szövegmondat és rendszermondat kettősségének is.

III. Rendszermondat és szövegmondat fogalma az azonosító mondatok elemzésének szolgálatában

A rendszermondat grammatikai szabályok által megalkotott, azaz meg van szerkesztve (FALUVÉGI–KESZLER–LACZKÓ 1996[2]: 134), de a közlés semmiféle aktuális paraméterét nem hordozza. A szövegmondat nem más, mint a rendszermondat aktuális paraméterekkel ellátva, azaz szövegbe illesztve.

Az első példamondat — (1) — megfelel a rendszermondat szerkesztési szabályainak:

(1) A fiú feltette a könyvet a polcra.

Ez a mondat semleges, nincs kötve semmilyen kommunikációs szituációhoz, tehát nem kíván előzményt, és nem követel folytatást. Elöl áll az alany, kötelezően névelővel, második helyen áll az állítmány, és ezt követik a kötelező bővítmények *(feltesz valamit valahová)*.

Szövegmondatként a fenti rendszermondat variálódhat:

(2) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.
(2a) (A könyvespolc előtt ketten álltak.) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.
(2b) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem a lány).

(2) a közlés szempontjából már nem semleges mondat: a leghangsúlyosabb részbe, a fókuszba az új közléselem, a réma került, ami azonban a mondat grammatikai alanya. Az ige elvált igekötőjétől, hiszen az igéé a fókuszkiemelő szerep. Minden más kommunikációs szituációban is hasonlóan alakul a szórend:

(3) A 'könyvet tette fel a fiú a polcra (és nem a lemezt).
(4) A 'polcra tette fel a fiú a könyvet (és nem a szekrény tetejére).

Láthattuk, hogy a határozott névelős alany ige előtti (első) és közvetlen ige utáni helyet is elfoglalhatott a mondatban. Amennyiben névelőtlen az alany, semleges mondatban nem kerülhet el a mondat éléről:

(5) 'Fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem lány).
(6) *Feltette fiú a könyvet a polcra.

Az alany csak akkor kerülhet el a (szöveg)mondat éléről, ha névelővel vagy más módon grammatikailag determinált. Ez a szórendi változás természetesen a rendszermondat predikatív szerkezetét érintetlenül hagyja. Az is lényeges következmény, hogy bár (3)-ban és (4)-ben az alany kanonikus szórendi helyén helyhatározó és tárgy állt, ezek megtartották mondatrészi szerepüket. Mindezek érvényesek azokban az esetekben is, amikor az állítmány főnév vagy névmás.

IV. A fentiek alapján megvizsgáljuk a használatos kézikönyvek névszói állítmányt tartalmazó mondatainak főbb típusait. (Mindig a semleges mondatokból indulunk ki.)

1. Főnév + főnév típus:
a) Határozott névelős köznév + névelőtlen köznév:

Több eszközt is igénybe vehetünk az állítmány és az alany elkülönítésére. Egyrészt a szűkebb-tágabb fogalomkört, amit a határozott névelő mindig pontosan jelöl. A sorrend fölcserélhető, miután az alany determinált:

(7) A komondor pásztorkutya.
(8) Pásztorkutya a komondor.
(9) *A pásztorkutya komondor.

Segíthet bennünket az eredet-eredményhatározós módszer is: az alanyból mindig eredethatározót, az állítmányból mindig eredményhatározót tudunk alakítani:

(10) A komondor pásztorkutyává vált.
(11) A komondorból pásztorkutya lett.
(12) *A pásztorkutyából komondor lett.

b) Birtokos személyjeles köznév + névelőtlen köznév:

(13) Sógorom orvos.
(14) *Sógor orvos.
(15) *Orvos sógorom.
(16) Orvos a sógorom.

(13) nem tartalmaz névelőt, de abból, hogy a sorrendet nem tudjuk fölcserélni — (15) **Orvos sógorom* —, világosan következik, hogy az első, a birtokos személyjellel szűkített fogalomkörű főnév az alany. Az elemzés tehát a következő:

Mit állítok? *Orvos*. Ki orvos? *Sógorom*. A sorrend csak határozott névelőhasználattal módosítható: (16) *Orvos a sógorom.*

c) Határozott névelős köznév + határozott névelős köznév:

(17) A csend a halál.

Ez a metafora értelmezhető összevont hasonlatként:

(18) A csend olyan, mint a halál = Olyan a csend, mint a halál.

(17) elemzése azért egyértelmű, mert (18)-ban a melléknévi mutató névmás csak állítmány lehet. Szempontunkból az az érdekes, hogy a melléknévi névmás felváltható főnévi névmással:

(19) A csend az, ami a halál = Az a csend, ami a halál.

A sorrend felcserélhetősége alapján vitathatatlan, hogy a távolra mutató névmás tágabb fogalomkörű, mint a határozott névelős főnév. A *csend* az alany, a *halál* az állítmány.

Ha a sorrendet megcseréljük, akkor megváltozik a metafora jelentése, és ennek megfelelően az elemzés is:

(20) A halál a csend.
(21) A halál olyan, mint a csend.
(22) A halál az, ami a csend.

Azt látjuk bizonyítva, hogy ha az azonosítás mindkét tagja határozott névelőt tartalmaz, a kanonikus sorrendiség dönt: az első az alany, a második az állítmány (ELEKFI 1986: 51 tendenciaként fogalmazza meg).

d) Határozott névelős főnév + határozatlan névelős főnév:

Ebben a csoportban két típust különíthetünk el. Az egyik típus a hasonlítást tartalmazó mondatoké:

(23) A bánat egy nagy óceán.
(24) Egy nagy óceán a bánat.
(25) A bánat olyan, mint amilyen egy nagy óceán.
(26) *Egy nagy óceán olyan, mint amilyen a bánat.
(27) Az óceán olyan, mint amilyen a bánat.

A példában azért cserélhetjük fel a sorrendet, mert a határozott névelő egyértelműen kijelöli a szűkebb fogalomkört: Mit állítok? *Egy nagy óceán*. Mi egy nagy óceán? *A bánat*. Igazolja ezt az eredet-eredményhatározós módszer is:

(28) *Egy nagy óceán a bánattá válik.
(29) *Egy nagy óceánból a bánat lesz.
(30) A bánat egy nagy óceánná válik.
(31) A bánatból egy nagy óceán lesz.

A másik típus az azonosítás (a példa már RÁCZ–TAKÁCS 1959-ben szerepel, idézi HETZRON 1970: 921, típusmegjelölés nélkül):

(32) Egy asszony lett a könnyűipari miniszter.
(33) A könnyűipari miniszter egy asszony lett.

A szűkebb-tágabb fogalomkör szabálya szerint a határozatlan névelős főnévnek kellene az állítmánynak lennie. Ám, ha az eredet-eredményhatározós módszert alkalmazzuk, láthatjuk, hogy csak a határozatlan névelős főnévből tudunk eredethatározót, s a határozott névelősből eredményhatározót transzformálni:

(34) Egy asszonyból lett a könnyűipari miniszter.
(35) A könnyűipari miniszterré egy asszony lett.

Ez az egyetlen típus, amelyben a névelők által jelölt szűkebb-tágabb fogalomkör megfordul, mert a határozatlan névelő itt fajfogalmat jelölő köznév előtt áll (ÉKsz.). (A két típust nem különíti el, bár hasonlóan elemzi ELEKFI 1986: 51).

e) Tulajdonnév + határozott névelős főnév:

(36) Balogh Ádám a nevem.
(37) A nevem Balogh Ádám.

A strukturális nyelvtan szerint a tulajdonnév mindig névelős, de szabály korlátozza, hogy ez a felszínen mikor jelenik meg (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 229). A fenti mondat tehát két határozott névelős névszót tartalmaz. A sorrend fölcserélhető. Vajon befolyásolja-e ez az elemzést?

Feltételezésünk szerint a tulajdonnévnek szűkebb fogalomkörűnek kell lennie, mint a névelős köznévnek. Ezt az eredet-eredményhatározós módszerrel igazolni is tudjuk:

(38 Balogh Ádám vált a nevemmé.
(39) Balogh Ádámból lett a nevem.
(40) *A nevemből Balogh Ádám lett.

Feltevésünket az is igazolja, ha a határozott névelőket megpróbáljuk határozatlan névelővel fölváltani:

(41) *Balogh Ádám egy név.
(42) A Balogh Ádám egy név.

(43) *Egy Balogh Ádám a név.
(44) *Egy Balogh Ádám egy név.

Mindebből az következik, hogy a tulajdonnév bárhol állhat a mondatban, mert azonosítani tudjuk mint a mondat alanyát. Tehát a *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátra* mondatban az alany csakis a *Mátra* lehet. Ezt — másrészről — igazolja az eredet-eredményhatározós módszer is:

(45) Magyarország legmagasabb hegységévé a Mátra lett.
(46) A Mátrából lett Magyarország legmagasabb hegysége.
(47) *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátrává vált.

2. Főnév + névmás típus:
a) Tulajdonnév + névmás:

A tulajdonnév csak akkor lehet állítmány, ha mellette személyes névmás vagy főnévi mutató névmás áll:

(48) Ő Balogh Ádám.
(49) Ez Balogh Ádám.
(50) Belőle/Ebből lett Balogh Ádám.
(51) Ő Balogh Ádámmá lett (nevezve).
(52) *Övé Balogh Ádám vált.

Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a személyes névmásoknak nincs is eredményhatározós alakja: **énné*, **tevé*. Ezzel azt is bebizonyítottuk, hogy az eredet-eredményhatározós módszer valóban mindig megmutatja az alanyt és az állítmányt.

b) Mutató névmás + névelőtlen köznév:

(53) Az ember.
(54) *Ember az.

A sorrendet — semleges mondatban, amint azt már hangsúlyoztuk — nem cserélhetjük fel, tehát feltételezésünk szerint a mutató névmásnak kell az alanynak lennie mint a mondat élén álló egységnek. Ezt igazolja az eredet-eredményhatározóvá való alakítás is:

(55) Az emberré vált.
(56) Abból ember lett.
(57) *Ember azzá vált.
(58) *Emberből az lett.

Összetett mondattá alakítással is alátámaszthatjuk a fenti elemzés helyességét:

(59) „'Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja" (József Attila: Eszmélet)
(60) Az válik meglett emberré, akinek szívében nincs se anyja, apja.
(61) Meglett ember abból lesz, akinek szívében nincs se anyja, apja.

Ha (59)-et összevetjük (17) *A csend a halál* elemzésével, azt figyelhetjük meg, hogy a névelős főnév szűkebb fogalomkörű, míg a névelőtlen főnév tágabb fogalomkörű, mint a mutató névmás. Ezért vannak olyan alárendelt összetett mondataink, amelyekben a távolra mutató névmás alanyi és állítmányi szerepben egyaránt állhat, s ezért nem fogadhatjuk el A magyar nyelv könyve megállapítását, amely szerint „sokan tévesen elemzik állítmányinak a következő típusú mondatot: *Az volt a kérdés, mit csinálunk estére*" (KIRÁLY 1991:398). Ebben a mondatban a távolra mutató névmás *(az)* csak állítmányi szerepben állhat, mivel a főnév határozott névelős *(a kérdés)*.

3. Névmás + névmás típus:

a) Személyes névmás + birtokos névmás:

(62) Ő az enyém.

A határozóvá alakítás megmutatja a személyes névmás szűkebb fogalomkörét, tehát az lesz a mondat alanya, a birtokos névmás pedig az állítmánya:

(63) Ő az enyémmé lett.
(64) *Ővé vált az enyém.

b) Mutató névmás + birtokos névmás esetén az elemzés megegyezik az előző pontban foglaltakkal:

(65) Ez/Az az enyém.
(66) Ez/Az az enyémmé lett.
(67) Ebből/Abból lett az enyém.

c) Mutató névmás + mutató névmás:

(68) Ez az.

Rendszermondatként csak ez a sorrend lehetséges, mivel a közelre mutató névmást szűkebb fogalomkörű.

V. Azonosítás és névszói-igei állítmány

Láthattuk, hogy a névszói-igei állítmányt tartalmazó mondatok elemzésében KÁROLY SÁNDOR magát a kiindulást vitatta, azt, hogy a névszó a tulajdonképpeni állítmány. A kopula (létige) mozgásával kapcsolatban KÁROLYt az vezette félre, hogy a fókusz után az ige hangsúlya törlődik, tehát a fókusz és az ige egy fonetikai szót alkot. A rendszermondat a következőképpen hangzik:

(69) Én leszek a legjobb ember a föld kerekén. (Szabó Lőrinc: Versek a gyerekszobából)

Ezt a mondatot harmadik személybe transzformálva a következő tőmondatot kapjuk:

(70) Ő ember.

A személyes névmás szűkebb fogalomkörű, mint a főnév, így az állítmány csak az *ember* lehet. A kopula csak ehhez kapcsolódhat, függetlenül a kommunikációs szituációknak megfelelő sorrendektől. A létige ugyanis (2), (3), (4)-hez hasonlóan a fókuszt jelöli ki a mondatban, ezért mozog:

(71) 'Én *leszek* a legjobb ember a föld kerekén.
(72) Én a 'legjobb ember *leszek* a föld kerekén.
(73) Én a 'föld kerekén *leszek* a legjobb ember.

(71)–(73) vizsgálatának eredményeképp is kimondhatjuk, hogy a kongruencia-törvény nem általtörvény. A kopulára pont azért van szükség, hogy valami magára vehesse az idő-, mód- és személyjelölést. Az alany nem tud időt és módot kifejezni, tehát képtelenség lenne a következő predikatív szerkezet: *én leszek — ember*. Következésképpen a Petőfi Sándor-idézet elfogadható elemzése csak ez lehet: *te — ürge vagy*.

VI. Összefoglalás

Az azonosító mondatok elemzésének kérdésében két táborra szakadt a tudományos közvélemény. A termékeny vitában számos időtálló döntés született. Sok bizonytalanságot az álláspontok újraolvasásával és a strukturális nyelvtan új eredményeinek segítségével el tudtunk oszlatni. KÁROLY SÁNDORon kívül nem vitatta senki — és tudomásunkkal ő is csak idézett 1964-es írásában —, hogy van a magyarban névszói állítmány. Tankönyvi szinten is tisztázódott, hogy a főnév + főnév-típusú mondatok nagy része nem azonosítást, hanem minősítést tartalmaz, s ilyenkor egyértelműen megállapítható, hogy mi a grammatikai alany

és állítmány. Láthattuk, hogy ezekkel a szabályokkal a valóban azonosítást kifejező mondatok is elemezhetők, tehát nem tartható a Nyelvi elemzések kézikönyvének a bevezetőben idézett nézete, valamint állást tudunk foglalni azokban az esetekben, amelyekben a Mondattani elemzések c. tankönyv még nem tudott. Reméljük, hogy a megjelenő tankönyvek és kézikönyvek pontosabban fogalmaznak majd e kérdésben.

TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT

Irodalom

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA–HANGAY ZOLTÁN (1995): *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak.* Mozaik Kiadó, Szeged.

ANTAL LÁSZLÓ (1962): Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. *Magyar Nyelv 58:* 443–9.

BÁRCZI GÉZA (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4:* 58–63.

BODNÁR FERENC (1962): Mondat és szójelentés. *Acta Universitatis Szegediensis 5–6:* 29–39.

DEZSŐ LÁSZLÓ (1969): A főnévi csoport. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6:* 25–158.

ELEKFI LÁSZLÓ (1957): A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. A *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 9:* 95–149.

ELEKFI LÁSZLÓ (1966): A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr 90:* 62–75.

ELEKFI LÁSZLÓ (1986): *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

FALUVÉGI KATALIN–KESZLER BORBÁLA–LACZKÓ KRISZTINA (1996[2]): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

HETZRON, ROBERT (1970): Nonverbal Sentences and Degrees of Definiteness in Hungarian. *Language 46:* 899–927.

HUSZÁR ÁGNES (1979): *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái.* Nyelvtudományi Értekezések 101. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÁLMÁNNÉ BORS IRÉN (1991): Az egyszerű mondat. In: *A magyar nyelv könyve.* Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.

KÁROLY SÁNDOR (1952): Az állítmányi mellékmondatról. *Magyar Nyelv 48:* 103–112.

KÁROLY SÁNDOR (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4:* 93–96.
KÁROLY SÁNDOR (1964): Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Magyar Nyelvőr 88:* 158–168.
KIRÁLY LAJOS (1991): Az összetett mondatok. In: *A magyar nyelv könyve.* Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.
KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan.* In: MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 6.* MTA, Budapest.
RÁCZ ENDRE (1968): Mondattan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
RÁCZ ENDRE–SZEMERE GYULA (1970): *Mondattani elemzések.* Tankönyvkiadó, Budapest.
RÁCZ ENDRE–TAKÁCS ETEL (1959): *Kis magyar nyelvtan.* Gondolat Kiadó, Budapest.
SZABÓ DÉNES (1955): *A mai magyar nyelv I–II.* (Kézirat). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
SZABOLCSI ANNA–LACZKÓ TIBOR (1992): A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
TOMPA JÓZSEF (1953): Anyanyelvünk leíró nyelvtana. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4:* 33–57.
TOMPA JÓZSEF (1963): „s néked én te vagyok". *Magyar Nyelv 59:* 322–333.
TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT (1996): Régi–új utak a mondatelemzésben. In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz.* 169–173.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 129–142

DEBRECEN
1999.

Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához

(A XX. sz. elején a Jugán mentén)

1. Magyar szempontból a magánhangzók illeszkedésének szurguti sajátosságai tanulságosak. KARJALAINEN Vah–Vaszjugán–Tremjugán menti, valamint PAASONENnak a Jugán folyó vidékéről származó közléseit STEINITZnek a keleti osztják magánhangzó-illeszkedésről írt híres megfigyelésének a megjelenése óta (Nyr. 65: 14–5) probléma nélküli magánhangzó-illeszkedéses nyelvjárási följegyzéseknek tekintik; az illeszkedés esetleges hiányát pedig illeszkedőre javítva közlik, különösen STEINITZ tanítványai, de sokan mások is; a javítást még csak nem is szögletes zárójelben adják meg, magát a följegyzést javítják, mintha PAASONEN illeszkedéssel jegyezte volna föl. Furcsa, hogy PAASONEN maga a J nyelvjárás hangzó-illeszkedéséről sehol sem foglalta össze megállapításait, noha déli osztják gyűjtésének a magánhangzó-illeszkedését már egyik úti jelentésében is teljes pontossággal ismertette (JSFOu. 21/5: 13–4), s hazatérte után röviddel egy cikkében ismét közölte (FUF. 2: 84).

PAASONEN jugáni adatközlőitől följegyzett szövegeinek átírása, fordítása és sajtó alá rendezése során a hangzóilleszkedést másnak tapasztaltam, mint amilyennek azt STEINITZ idézett cikke alapján addig tartottam. Vannak a leggyakrabban alkalmazott szuffixumok között kétalakúak, de egyalakúak is. A szövegekben szembetűnő, hogy a gyakori lativus, az instrumentalis, a főnévi igenév kétalakú — mindegyikben az alapszó hangrendjétől függően *a* vagy *ȧ* a szuffixum vokálisa, az ugyancsak sokat használt loc. azonban egyalakú: *-nə*. A két- vagy egyalakúság nem a magánhangzó teljes vagy redukált voltán múlik, mert a redukált vokálisú szuffixumok között az abessivus (= carit.) a translativus, a kettős szám 3. személyében *ə* van a palatális, ill. *ə̂* a veláris szavakhoz illeszkedően. Látni fogjuk (6. kk.), hogy van még más közös vonásuk is. Főként két szótagú veláris első szótagú szavak második szótagjában azonban *ə̂* vagy *ə* egyaránt gyakran fordul elő a feljegyzésekben; ezeket egybevetve a szótár adataival egy részük tekinthető följegyzési hibának, de sok esetben a szótár adata sem illeszkedő, avagy *ə* és *ə̂*-vel is meg van adva. Noha nem első szótagban *i* és *i̯* is, előfordul, pl. az *opi* 'ältere Schwester' több mint 26-szor *i*-vel található a szövegekben, s hasonlóképpen a szótárban is (26). Minthogy a mondottakból látha-

tóan megrendült a hitem a J teljes, tökéletes magánhangzó-illeszkedésben, szükségesnek láttam a szótár J közléseit ebből a szempontból földolgozni.

2. A szótár szócikkei — a szóadatok és a példamondatok — fölületes vizsgálatakor csakugyan illeszkedőnek látszanak. A palatális szavak illeszkedése problémamentes, ezért elég csak veláris példákat hoznom: *mar (maṛàm)* 'Knollen' (1253), *ńùl̥à ka̯tu̯tə̂ka̯kə̂·l̥àm* 'siirrän ne yhteen' (1508) stb. Ha azonban nem elégedünk meg a belelapozással a PD.-be, hanem néhány oldal szócikkeinek minden J közlését megtekintjük, akkor nemcsak a *ə/ə̂* jelpár palatális tagja tűnik fel veláris kezdetű szavakban is, hanem palatális és veláris szavakban is található *e*, „*i*", (*i̯* viszont csak velárisokban); az *e*-nek a K. DONNER előszava szerint létező „J *ę̀*" veláris párját (013) pedig nem találjuk. Egész pontosan: a szótár nagyobbik felét (1–156 oldal, azaz № 1–1517) átnézve csak háromszor bukkantam *ę*-re. „J *ka̯ù sàə̂t, sàę̀t* [?] id. [= 'deshalb, so, in dieser Weise']" (953) esetében, melyet K. DONNER is megkérdőjelezett: *ę* olyan szóban, mely másutt *sài̯t* alakban található, pl. saját címszavában 6-szor (2051, vö. még 529, 816 stb.), ezen kívül a „*l̥àka̯ę̀ŋ ka̯ùwr* J handvoll" (994) címszóban, ahol e s e t l e g *ę ɔ: ə̂* lehet szükséges, hasonlóképpen a *ńàwę̀ŋ* 'dick' (1489) melléknévi származéknál, melyben az *-ęŋ* végződés helyett a szótár szellemének *-eŋ* vagy *-ə̂ŋ* felelne meg, l. *ńàwi̯ (ńàwèm)* 'Fleisch' (uo.).

Ezek után hasznosnak véltem a szövegek átírásának befejezése előtt PAASONEN posztumusz szótárának illeszkedési szabályait a P D . k ö z l é s m ó d j á b a n megvizsgálni.

3. A J nyelvjárásban K. DONNER előszavának táblázatos közlése szerint a következő vokálisjelek fordulnak a szócikkekben elő: *à, å, a, ȧ, ą̇, e, ə, ɜ, ə„ ę, ə̂, ə̂„ ɜ̂, i̯, ì̯, ò, o̯, ȯ, ò, u, ü, ü̯* (PD. 013–14). Ezek közül *ā/ȁ, a/ą̇, e/ę, ə/ə̂, ə„/ə̂„ ɜ/ɜ̂, i̯/ì̯, o̯/ò, u/ü* — mint a pár tagjait megkülönböztető diakritikus jelek egyértelműen mutatják — palatális-veláris párok. Nincs párja az *å, ò, ȯ, ü̯* betűjellel jelzett hangoknak. STEINITZ (GOstjVok. 29–32) kimutatta, hogy ezek közül *å* az *à*-val közös fonéma jele, az *ȯ* fonémaértéke [*i̯*], az *ü̯* pedig az *ò*-vel együtt jelöli az [*ŏ*-] fonémát; az *ò*-nak nincs palatális párja, [ö] nemcsak a J, hanem a Trj. nyelvjárásból is hiányzik. Minthogy azonban STEINITZ idézett műve csak az első szótag vokalizmusát vizsgálja, szükséges a fonémaértékre vonatkozóan néhány kiegészítő megjegyzést tennem.

Nem-első szótagban *å* nem fordul elő sem a J, sem a Trj. nyelvjárásban; ott mindkettőben *a* az *à* veláris párja.

Az *ò* is szinte csak az első szótagban látható a PD.-ben (kivétel a passivum és egy birtokos személyjel l. lejjebb és **4.1., 6.2., 6.4.**), az *i̯* pedig csak nem első szótagban, vagyis az [*i̯*] fonémát a PD. első szótagban *ȯ*-val, hátrább *i̯*-vel jelöli.

A redukált magánhangzók, [*ă*], [*ą̆*], [*ŏ*], [*ȯ̆*] továbbá [*u*] és [*ü*] csak idegen eredetű szavakban fordulnak elő nem-első szótagban.

STEINITZ idézett szurguti vizsgálataiban nem szerepel a *ə̂* betűjel, mert a KT és a PD. szurguti anyagában első szótagban nem használja[1], hátrább viszont igen gyakori.

Az *ə*-nek a labializált *ə*$_{\circ}$ variánsa, melyet STEINITZ (i. m. 30) tipikus archifonémának tekint, a J-ban nemcsak *w* előtt, hanem — nem-első szótagban — *η*$_{\circ}$, *k*$_{\circ}$, *η*$_{\circ}$*k*$_{\circ}$ mögött is rendszeresen látható, s — nem-első szótagban — van még *ɜ*-vel jelölt variánsa is, melynek a Trj.-ben -$^{\gamma}$*ə*(-) a déli nyelvjárásokban -*γə*(-) a megfelelője, azaz előtte — ritkán mögötte –, egy *γ* hang tűnt úgy el, hogy az *ə* artikulációjában nyomot hagyott. Az *ə̂*-nek ugyancsak van *ə̂*$_{\circ}$ és *ɜ̂* tartozéka.

A többi magánhangzó-jelpár közül, mint fent láttuk (**2.**) az *e/ę* pár — talán az anyag szűkös volta miatt — nem létezik. A ránk maradt 1900–01-es följegyzések alapján az *e*-nek tehát gyakorlatilag nincs veláris, s mint már utaltam rá, az *o*-nak pedig nincs palatális párja.

Összefoglalva a magánhangzók betűjeleinek használatát: az első szótagban a PD. anyagában *ə̂* (és variánsai kivételével) mindegyik előfordul, kivéve az *ə* variánsai közül az *ɜ*; az [*i̯*] jelölési módjai közül az *i̯* csak nem-első szótagban használatos: azaz nem első szótagban *a̰/a*$_{\circ}$, *i/i̯*, *ə/ə̂* palatális-veláris jelpár található, az *e/ę* jelpárból gyakorlatilag csak az *e*; pár nélküli az *o*, mely azonban csak az egyalakú *-oj-* passzív jelben és a többes 1. sz. birtokos (egy birtokkal) *-ow* jelében fordul elő (palatális párja *-ə*$_{\circ}$*w*).

Az eddigiekből következik, hogy *-ow/-ə*$_{\circ}$*w* illeszkedik, nem illeszkedhet a passivum jele, továbbá olyan szuffixum, melyben *e* található. Vizsgálandó *a̰/a*, *i/i̯* és *ə/ə̂* mindenféle illeszkedési viszonya.

4. A PD. palatális első szótagú szavai — mint már említettem –, mind illeszkednek: azaz összes többi szótaguk is palatális hangrendű.

4.1. A kivétel egyetlen típusú igealakra korlátozódik; *kəntmò i̯əm*, *kəntəmi̯ō·i̯əm* (730) 'megharagítottak, megharagítanak', „*kəlšə̰γi̯ò·i̯əm*, *kəlšə̰γi̯əi̯ò·i̯əm* sich stossen" (748), „...*məi̯òi̯əm* 'hän antoi minulle (minulle annettiin)..." (1218, vö. még 816, 860, 866, 1264, 1373, 1454, 1461 stb.). Az egyalakú szenvedő szuffixum a magas hangrendű igéknél pontosan olyan, mint a mély hangrendűeknél: *ku̯ŋtōi̯əm* (878) 'megfertőződni'. Ezek éppen olyanok, mint a déli osztják megfelelő igealakjai: az a benyomásunk mintha összetételek lennének, ahol az utótag valamely *oj-* tövű ige, s palatális attrakcióval járulnak hozzá a személyragok.

4.1.1. A passzív igealakokon kívül minden más palatálisan kezdődő és velárisan folytatódó szó sajtóhibásnak[2] látszik a PD.-ben.

[1] A J *ə̰nnəmmə̰m-mə̂γ* 'Geburtsort' (141) összetétel második tagjában nyilván a *məγ*$^{\varsigma}$ 'Erde' (1204) szó található, tehát *ə̂* *ɔ*: *ə* javítás szükséges „*ḵ*[*ùṅəŋ*] *mə̂γ*$^{\varsigma}$ rikas(antinen) maa" (987) esetében úgyszintén.

[2] „J *kǫ̰rγə̂ɻtəm*, *kǫ̰rγə̂ɻtə·ɻɻəm*" 'umdrehen' (849) *-γə̂-* hangkapcsolata minden bizonnyal *-γə-*re javítandó. Erre vall, hogy *kǫ̰rkì* kezdetű összetétel és továbbképzett szóalak még 6 látható

4.2. Nem nehéz 2-3 szótagú teljesen veláris J szavakat találni a szótárban: *o̯là* 'Vorspann' (42), *tamàn* 'Schlüssel' (2670), *i̯ɵ̄γâɻ* 'Arm' (229), *tšo̯ptšə̂γ*^{c} 'Johannisbeere' (2787), *i̯ā̄3m* 'Sandheide' (231), *saɳk̡ì* 'Sand' (2075), *lùlì* 'kleiner Taucher' (1046), *aṅńə̂k̡ì* 'so wird die Schwiegertochter vom Bruder oder von der Schwester des Mannes genannt' (23), *mə́γə̂ɻγì* 'rings (um)' (1141) stb. Idézhetők a szótárból szuffixumos példák is, birtokos személyjelesek: *namsàm* 'gondolatom' (1311), *a̯ìàm* 'szerencsém' (2), *k̡ùssə̂m* 'csillagom' (585), *ɻùrə̂m* 'rétem' (2608), *sàɪ̯imà*^{3}*m* 'kölcsönöm' (2044) stb. Itt említhető valamennyi veláris ige imperativuszának egyes 2. személye: *i̯ùstà* 'ajándékozz' (374), *k̡ò̯ià* 'hagyd meg' (382), a kéttagúak kivétel nélkül ilyenek. A kettős szám 3. személyű szuffixuma is illeszkedik a veláris igetőhöz: *tùk̡k̡ə̂n* (fordítás nélkül, 1140), *i̯o̯wwə̂tγə̂n* 'jöttek ketten' (1343), *sūràl̡ə̂-k̡k̡ə̂n* 'mind a ketten meghaltak' (309) stb. Egy szócikk akár több példát is szolgáltathat: *k̡àŋ.k̡.* (*k̡àŋ.k̡.àm*) J, pl. *k̡àŋ.k̡.ə̂.t (k̡àŋ.k̡.ɻàm): wə́γ-ḱ̡.* '(Eisen-) Schlacke' (899).

A szótárban rendszeresen megadott 1. személyű ind. igealakok közül azonban alig akad illeszkedő, legföljebb a múlt idejű, a jelen idejű *-ɻəm*, *-l̡əm* végződésű, l. *mùssə̂m, mə́sɻəm* 'lieben' (1270), *k̡ùnə̂m, k̡ùnl̡əm* 'springen' (988) stb. Az igék szótári három adata közül tehát csak a parancsoló módbeli illusztrálja mindig az illeszkedést, a múlt idejű esetleg, a jelen idejű sohasem.

4.2.1. A nem-első szótagbeli *ə*-t a várható, a szigorú illeszkedés esetén indokolt *ə̂* helyett a J szövegek fejegyzési módjával kapcsolatosan már említettem (**1.**). Az indicativus jelen idejének egyalakú palatális szuffixuma miatt szükséges behatóbb vizsgálata. Még olyan esetben sem minősíthető minden további vizsgálat nélkül az *ə* sajtóhibának, *ə̂*-re javítandónak mint pl. *assəm-k̡ʊrə̂γ*^{c} 'Kissen' (34), ahol a szócikk másik összetett szavában, hármas összetételben *ə̂*-vel található: *assə̂m-*. Hasonlóképpen *àwə̂s-wə̀n* és *ə̊wəs-ə̊n* 'Stange' (49) esetében (ahol az első szótagban *à*, ill. *ə̊* látható) a két összetétel veláris utótagja előtt az első tag második szótagjának a hangrendje pedig különböző. Az ilyen típusú kéttagú szavaknak ugyanis csaknem a felében *ə* található *ə̂* helyett, s alkalmazásuk nem tekinthető *ə* vagy *ə̂*-t megelőző vagy követő mássalhangzó függvényének, hiszen olyan példapár is akad, melyben az első veláris szótagot követően ugyanazon két mássalhangzó között *ə* is és *ə̂* is van példaanyagunkban:

ə-vel	*ə̂*-vel közölt szócikkek
po̯rrəm 'Lehm...' (1938)	*to̯rrə̂m* 'Himmel' (2678), *ńòrə̂m* 'Sumpf' (1506)
k̡òl̡l̡əm 'drei' (596)	*k̡òl̡ə̂m* 'drei' (596), *ńùlə̂m* 'Wunde' (1511)
k̡ättšəm 'warm' (544)	*ràγə̂m* 'verwandt' (1967)

ugyanabban a szócikkben. A fél szótár alapos áttanulmányozása során ezeken kívül csak *„lə̨kì (lə̨kem)* J" (1017) és az ott megadott példamondatban van palatális első szótag mögött veláris hang a második szótagban, mely szerintem ugyancsak palatálisra javítandó. Két, megismételt sajtóhiba a fél szótárban nem tekinthető soknak.

ə-vel	*ɑ̂*-vel közölt szócikkek
ḳ̊ål̊l̊əp 'Netz' (537)	*ɻ̊åwɑ̂p* '…Kesser' (2575), *ɻ̊ǫrrɑ̂p* unübersetzt (1120)
ɻ̊åpəs 'Teppich' (1093) stb.	*ḳarrɑ̂s* '…ohne Sehnee' (424), *ɻ́aŋḳ̊ɑ̂s* 'dicht' (1129), *ńǫ̊wwɑ̂s* 'Zobel' (1491), *warrɑ̂s* 'Falke' (2907) stb.

Mélyhangú, leíró szempontból nem feltétlenül elemezhető szavak végén is gyakori az *ə*: *ḳùntə* 'wann' (566), *ḳal̊l̊ə* 'Reisekost' (438), *ḳ̊ǫlàttə, ḳ̊ǫlàttə* (fordítás nélkül, 782, 783) stb., de legalább olyan gyakori az *ɑ̂* is: *ḳ̊ǫḳ̊ɑ̂* (310), *ḳantšɑ̂* 'Stickerei' (409), *ḳarrɑ̂* 'Feld' (417), *làwɑ̂* 'Steg' (1015) stb.

Teljesen valószínűtlen akár a veláris szókezdetet követő *ə*, akár az *ɑ̂* esetében sajtóhibára gondolni, mert több esetben a szótár határozottan közli, hogy *ɑ̂* és *ə* egyaránt lehetséges: *mǫttšɑ̂, mǫttšə* 'bis' (1274), *mèrɑ̂m* (*mèrəm*) 'brüllen' (1258), *ḳ̊ǫttšəm* (*ḳ̊ǫttšɑ̂m*) 'umwickeln' (452) stb. vagy a szót hangátvetéskor más hangrendű redukált hanggal közli: *i̯ǫ̊wtəm, i̯ǫ̊wwɑ̂tɻ̊əm* 'ankommen' (350). Példák *ə* és *ɑ̂* közti ingadozásra nemcsak a 2. szótagban találhatók: *ḳ̊ǫrrɑ̂ytɑ̂m, ḳ̊ǫrrɑ̂ytə·l̊l̊əm* 'abhäuten' (520) stb.

A szuffixumok közül, mint már említettem (**1.**), egyalakú, palatális a loc. *(-nə)*. A folyamatos melléknévi igenév is csaknem mindig *-tə* végződésű: *ą̊məstə-pəsàn* 'Stuhl' (1543), *ɻ̊ɔ̀əɻ̊tə·ttə-ḳ̊ɔ̀* 'Ruderer' (2398) stb. A ritkán följegyzett veláris kicsengést pl. az *aɻ̊tɑ̂ ḳ̊ɔ̄* (44) 'liegender Mann' esetében a következő szó szókezdő *ḳ*-jának asszimiláló hatása kellőképpen magyarázza, *nåpɑ̂ttɑ̂-i̯ùw*^{G} 'Treibholz' (1373) esetében azonban a *j*-vel kezdődő mélyhangú szó aligha teszi indokolttá az *-ɑ̂*-t, vö. *nåpɑ̂ttə-i̯əŋḳ̊ì* 'myötävirtaa' (uo.), ahol a *j*-kezdetű palatális szó előtt *-tə* végződésű az igenév.

4.2.2. Található az *ɑ̂/ə*-nél sokkal ritkább *i/i* használatában is fakultatív feljegyzési mód: *ńàwì̯* 'Fleisch' (1489) összetételei közül l. *kör-ńàwì̯* 'Wade' (844), de nem veláris *i*-vel: *ńàwì̯-pùlànt* (fordítás nélkül 385, vö. 1957); *pårį̀* 'Gastmahl' (1857), de *pårį̀-ḳarrɑ̂* 'Opferfest' (uo.), noha az összetétel második tagjának szókezdő *ḳ*-ja indokolhatná az *i* velaritását. Találunk szóvégi *-i̯*-t több közlésben, melyben csak az előző szótag hangrendje indokolja a velaritást, l. pl. *mǫ̊rì* 'Busch' (1260, vö. 1261), l. további példákat fent (**4.2.**), de kétségtelen, hogy az *i̯* előtt többnyire *ḳ, γ, η* van, l. fent (i. h.), továbbá *paḳḳì* 'Puppe' (1599), *saŋḳ̀i̯* 'Sand' (2075), *tàγi̯* 'Stelle' (2349), *sùηi̯* 'Windwuhne' (2276), *waḱàηi̯* 'der kleine Finger' (2891) stb.

Akadtam egy olyan összetételpárra, melyben első pillantásra a nem-első szótagbeli *i/i* fonémapár, értelemmegkülönböztető szerepűnek látszik: *i̯ùw-tarì* 'Holzsplitter, Span, Splitter' (366); vö. *„tarì* (*tarèm*); *i̯ùw-tarì"* 'Holzsplitter, Span, Splitter' (2621), a másik pedig *i̯ùw-tarì* 'Spalte, Ritze, Riss' (366), ennek teljes helyességét azonban a második tag szerinti visszakeresés nem igazolja

egyértelműen: „*tarı̀* (*tarèm*) J: *i̯ùw-tarı̀* [? *i̯.-tarı̀*] 'Spalte, Ritze, Riss' (2383). Csak fenntartással tekinthető az *-i/-i̯* a jelentéskülönbség hordozójának. Az viszont igazolható, hogy egytagú szóban a palatális és a veláris *i* lehet két szó megkülönböztető jegye: *i̯ı̯r*^{c} *(i̯ı̯rèm)* 'Rand, Grenze' (339), *i̯ə̀r*^{c} (*i̯ə̀rèm*) 'Tieropfer' (340).

4.2.3. A szótár J közléseiben a nem-első szótagbeli *a/à*, noha az *i/i*-nél sokkal gyakoribb, mindig illeszkedik az első szótaghoz, kivéve olyan eseteket, melyek esetleg palatális attrakciós illeszkedésű alaknak tekinthetők.

4.3. Az eddig említett nem illeszkedő *ə, i* betűjelek használatán kívül még két körülmény nehezíti meg a veláris kezdetű szavak illeszkedési szabályainak a megállapítását.

4.3.1. Az egyik a palatális attrakció, melynek létezését, szabályait PAASONEN állapította meg és közölte (JSFOu. 21/5: 13–4, FUF. 2: 84), de csak a Konda menti nyelvjárásra vonatkozóan, a J nyelvjárásban létezését sem nem állította, sem nem tagadta. A PD. J anyagában bőven akad olyan adat, melyben teljesen veláris szó közepén *j* vagy valamilyen jésített mássalhangzó látható: *ā̆ɜrnə-i̯o̯i̯i̯ə̆k* 'Geier' (56), *wåi̯ə̂γ*^{c} (*wùi̯γə̂m*) 'Tier', *wùi̯γə̂i̯nàt* 'hevosineen' (3059), *mo̯í̯γì̯i̯ə̂γ, mo̯í̯γì̯i̯ə̂i̯* 'krachen' (1248), *wùńḱà* 'szedj' (3062) stb. Ugyancsak bőven akad azonban palatális attrakciót illusztráló közlemény még akkor is, ha a *ḱùń* 'Glück, Freude' (987) mellett levő *ḱùńèm* 'örömöm' féléket nem számítjuk a palatális attrakció példáihoz, minthogy az *e*-nek gyakorlatilag nincs a J nyelvjárásban veláris párja; a lat. *ḱùńà* (uo.) azonban palatális attrakcióra vall és a melléknévi származék *ḱùńən* 'nützlich' is (uo.), ahol azonban vagy az *η* javítandó *η*-re, vagy esetleg az *η* előtti *ə* helyett kell *ə̂*-et feltenni (ez esetben nincs palatális attrakció). Ilyen „*-əη*" *ḱ-* szókezdet előtt *måi̯*^{c} 'Hochzeit', ill. *måi̯əη-ḱò* 'Gast' (1275) esetében is látható, de ez esetben teljesen veláris képzett alak is található ugyanott: *måi̯ə̂η ḱätà* 'zu Besuch'. Több esetben vitathatatlanul palatális attrakciós a közölt szóalak: *àwńəm, àwə̂ńi̯əm* 'schluchzen' (50): *ńə̀ńḱəm, ńə̀ńḱí̯əm, ńə̀ńí̯ḱəm, ńə̀ńí̯ḱəli̯əm* 'ruhen' (1480) stb. Egyes esetekben olyan a közlés, mintha redukált hangnál volna palatális attrakció, teljes hangnál nem: *mo̯ḱḱər* 'Haufe' (1246) mellett *mo̯ḱràm*. Mint fent (**1.**) utaltam rá, veláris szókezdet után *i* is következhet: *mańı̯* 'Neffe' (1149), sőt az *i*-től kezdve több palatális szótag is: *màńı̯tə·ttə-* 'Klapp-' (1150).

A veláris szókezdet utáni *e* mögött palatális és veláris folytatásra is van példa: *måńḱ* 'Märchen' (1280 és az ebből képzett szavak példái között *mùí̯kèmàt* (azaz palatális folytatású és *mùí̯kèmàt, mùí̯kèmtà, mùńḱkèmtà* (vagyis velárisan befejeződő) is látható. A példák arra vallanak, hogy itt nem a KANNISTO megfigyelte vogT viszonyok lelhetők fel, vagyis az, hogy csak a *j* és palatalizált mássalhangzót követő szótag palatális (FUF. 14: 55–6).

4.3.2. A másik, a veláris szavak illeszkedési szabályainak megállapítását zavaró körülményt részben a palatális attrakcióval kapcsolatosan már érintenem

kellett: három vagy több tagú szavakban nem veláris szótag utáni szótag(ok) hangrendje, ha nincs a szóban palatális attrakciót okozó, vagy okozható mássalhangzó, lehet veláris vagy palatális. Egészen sajátságos ebből a szempontból a középső szótagbeli *i/i* jelpár a PD.-ben. *mòrìtəm*, *mòrìtə·ɬləm* 'quetschen' (1155) *i*-jét követő palatális szótagok beleillenek abba a rendszerbe, hogy a 3. szótagtól kezdve — különösen a redukált magánhangzók — sokszor palatálisak; *kọwìtpà* 'Länge' (546) esetében azonban palatális *i*-t követően van a következő szótagban *a*. Egyes nem illeszkedő szóalakokról a „javítás" elvileg többféle módon képzelhető el: ha *kọimìmtə̂γ*^{c} 'zu sinken beginnen' (480) a szóközépi *i*-t követően palatális folytatást igényel (l. a jelen alakot: *kọimìmtəɪ* uo.), akkor *ə̂* ɔ: *ə* javítás szükséges, ha nyelvileg a veláris folytatás is lehetséges, akkor *γ*^{c} ɔ: *γ*^{c} korrekciót kíván a mássalhangzók állománya. További szóközépi *ə, i* utáni veláris szótagú közlésekről, a *γ, γ* tekintetében „hibás" szóalakokról l. még a statisztikázásra kiválasztott rész tárgyalásában (**5.**).

Található olyan szó is PD.-ben, melyben mindegyik szótag hangrendje különbözik az előzőétől: *pùwɬəmànì* 'az orcád mentén' (1130), itt az *ə* javítása *ə̂*-re a velaritas valószínű törvényének eleget tenne, az abl. *i*-je megfelel a fenti megállapításoknak. Említhető még, hogy *əi kọ̀ràsəpγə̂n* 'yhdennäköiset' (515) 3. szótagbeli *ə*-jénél is felmerül az *ə* ɔ: *ə̂* javítás szükségszerűsége.

4.4. Több esetben kétségtelenül feljegyzési vagy nyomdahiba az illeszkedés hiányának az oka. K. DONNER csak egy esetben utalt esetleg szükséges korrekcióra, a J nyelvjárásban nem használt *χ* (l. PD. 014) eltávolítása céljából: „*wər lọńḱχə̂* [? *lọńḱḳə̂*] *i̯əγ*^{c} veri hyytyi" (1032). A magam részéről néhány javítást a PD. szóanyaga alapján tartok kétségtelenül elvégzendőnek.

Ilyenek szerintem a következők:

„*kọtɬəγ-kòrɬəγ*^{c}" 'Krüppel' (709, 844) de *kòt* 'Hand' (709) karitivusza feltétlenül ɔ: *kòtɬəγ* (l. uo.), hasonló indoklással „J *kọ̀tàm kòɬ́γəɬ* 'kättäni kutkuttaa'" (394) mindkét szó eleje nyilván palatális: *kòtàm kòɬ́γəɬ;* „J *kọtàm kəttšə* käteni on kipeä" (750) helyesen *kòtàm* első szavú.

A *kòttšəγ*^{c} *(mà kòtšγàm)* 'Messer' (714) címszó alapján javítható: „J *mà kọtšγàm kọ̀ttà ḳə̀ḱ* mein Messer ist verschwunden" (393) vegyes hangrendű első szava.

„*lą̀kì (lą̀kèm)* J" (1017) címszóban és a példamondatban a *k* mögött palatális első szótagot követően *i* ɔ: *i̯* javasolható.

5. A fentiekből (**2.–4.**) annyi kétségtelen, hogy a PD.-ben a J szóközlések és mondatok veláris szavai között sokkal több a nem illeszkedő, semhogy valamennyit javítandó nyomdahibaként lehessen kezelni. Fent néhányszor utaltam arra, hogy egy-egy vizsgált jelenség nagyobb vagy kisebb felében található-e illeszkedés vagy annak hiánya, de pontos számarányokat nem közöltem, mert egy a K nyelvjárás szóanyagát bemutató szótár címszavai között található J közlések statisztikázásakor rendkívül könnyen kimaradhat valamely szó, vagy tévedésből

nem J is beleszámolódhat. Lehet azonban olyan kisebb részeket elkülöníteni a PD.-ből, melyekben csak J közlések találhatók, s melyek terjedelme elegendő az illeszkedésről a statisztikus arányokat helyesen tükröző kép alkotásához. Minthogy az ļ-betű csak J hang jelölésére került alkalmazásra, az ļ- kezdetű szavak (1084–1127) és a hozzájuk tartozó példamondatok kivétel nélkül a J nyelvjárást szemléltetik (legföljebb található néha utalás e 44 szócikkben K címszóra). Van még sűrített J, sőt J veláris anyag a „*k, ķ*" szókezdetnél (602–891); ezek a veláris címszavak mind J mentiek, a **k-* kezdetű veláris szavak a J nyelvjárásban *ķ-*, a K-ban *χ-* kezdetűekké váltak, ezért azokat a **k-* kezdetű veláris szavakat, melyeket PAASONEN mind a két nyelvjárásban föl tudott jegyezni, a *χ* szókezdetnél közli a szótár (379–601). A „*k, ķ*" palatális szavai tartalmazhatnak anyagot mindkét nyelvjárásból, vagy csak az egyikből, a *ķ + ə* kezdetűekben azonban csak J szavak lehetnek. Az elrendezési elvnek megfelelően *ķa-, ķa-, ķå-* (602–12), *ķə-, ķo-, ķǫ-* (779–99), *ķu-* (874–84) kezdetű szócikkek tehát az ļ-kezdetűekhez hasonlóan csak J közlések.

A teljesen J 44 + 43 = 87 szócikknek természetesen nem minden szava tartalmaz információt a veláris szavak illeszkedési viszonyairól. Az ļ-kezdetű palatális szavaknak csak a példamondataiban akadhat két- vagy többtagú veláris szó. A *ķ-* kezdetű egytagúaknak azonban nemcsak a példamondataiban lehetséges szufiggált alakjai vizsgálandók, hanem maga az egytagú szó is adhat információt *ķ, γ, η* (a kéziratban *κ, ƨ, ŋ*) veláris környezetéről, azaz ezek is hozzájárulnak annak a felismerésnek az igazolásához, hogy e három betű használatára PAASONENnál csakis veláris környezetben került sor.

A mellékelt táblázatosan közölt statisztikai összeállítás készítésekor a feldolgozott 87 szócikk minden szavát annyiszor vettem figyelembe, ahányszor címszóként és a példákban teljesen ki vannak írva; figyelmen kívül hagytam viszont a csak a kezdőbetűvel jelzett utalásokat. Az összetételeket természetesen tagonként regisztráltam (pl. 790).

5.1. A statisztikailag feldolgozott szótári anyagban — címszavakban és példamondatokban — mintegy 200 kéttagú vagy annál hosszabb veláris kezdetű szót regisztráltam, ebből 62 elejétől a végéig veláris, 120 veláris szótaggal kezdődik, de palatálisan végződik. Ez utóbbiaknak kb. a két harmadában az utolsó szótagban a szóvégi mássalhangzó előtt *e, ə* található, az egy harmadban pedig, mint a számadatokból kiderül, vagy *i, e* van, vagy a szó *-ə, -i*-re végződik.

A veláris igék *-ojəm, -ojən* stb. végű passzív alakjairól szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy bennük az *-ə* nem javítandó, nem javítható *ə̂*-re, mert egyetlen végig veláris passzív igealak sincs a szótárban; a 3. személyű passzív ige is mindig *-i*-re végződik: „*ķǫtļə̂γļi, ķǫtļə̂γləļi* (3 p. plur.) *iiļ-pållək nòķ ķǫtļə̂γləļi* od. *ķǫtļi* … | das Nordlicht flammt" (795), *ļòwnə ļùļmi* '… hän on varastanut' (1114, sajtóhibával l. még 881).

Veláris kezdetű szavak néhány sajátsága

		k̟-	*ɻ-*	Σ	Lelőhelyek (PD. №)
Veláris ige passivuma		1	3	4	878, 1118
Javítandó		3	–	3	603, 874 (l. még vel. + pal. + vel.)
Vel. + pal. + vel.		5	1	6	787, 874, 1086
Veláris környezetben található	*-k̟(-)*	18	25	43	602, 608, 611, 788, 795, 1090, 1094, 1111, 1112, 1113, 1117, 1118
	-ɣ(-)	30	13	43	602, 603, 606, 781, 785, 788, 795, 876, 881, 1085, 1086, 1090, 1095, 1097, 1114
	-ɳ(-)	6	3	9	781, 874, 1088, 1091, 1112
	-ɳk̟(-)	8	1	9	604, 790, 791, 1092
Veláris kezdetű szóban	*-i̟-*	4	6	10	611, 785, 1094, 1118
	-ɨ̟-	4	1	5	787, 796, 1122
	-ɜ̂-	–	2	2	1084
	-ə-	27	38	65	606, 608, 611, 781, 785, 786, 792, 794,876, 881, 1084, 1086–98, 1111, 1113–4, 1116–9, 1123, 1125, 1127
	-e-	12	3	15	604, 607, 610, 781, 791, 874, 875, 880, 882, 884, 1085, 1116, 1117
Veláris szó végső hangja	*-ɜ̂*	1	–	1	796
	-ɑ̂	4	2	6	784, 797, 1092, 1103
	-ə	8	3	11	781, 782, 783, 876, 1116, 1122
	-i̟	6	1	7	604, 791, 874, 880, 1085
	-ɨ̟	9	3	12	609, 610, 795, 881, 883, 1101, 1114, 1126
Palatális attrakció nélkül		9	6	15	605, 611, 780, 881, 1094, 1097
Palatális attrakcióval		8	12	20	605, 779, 781, 784, 878, 882, 883, 1086, 1087, 1090, 1101, 1111, 1118
Teljesen veláris		37	25	62	602–12, 779–99, 874–84, 1084–1127
Veláris kezdetű, palatális végződésű		64	56	120	602–12, 779–99, 874–84, 1084–1127

Teljes bizonyossággal javítandó *tšòntšəγ*^{c} (603), valószínűleg *ḳùḳḳəŋà* 'bei', *ḳúḳḳəŋì* [sic: V. E.] 'von' (874) *ə*-je *ə̂*-re, de ezek közül biztosnak csak az első javítás tekinthető, l. *tšòntšə̂γ*^{c} 'Seil' (2785), a másik kettőben a címszó, *ḳùḴḴ̓ə̂nə* 'bei' alapján *-ḳḳ-* ɔ: *-ḴḴ-* korrekció látszik szükségesnek — KARJALAINEN adatai — VVj. Trj. *ḳuťə̂ŋ* 'Nähe' (346a, vö. 345b) is ezt támasztják alá — s akkor esetleg lehetséges palatális attrakció *ə̂ŋ* > *əŋ* változást idézhet elő. Minthogy ez utóbbi két nem végig veláris szónál az *ə* két veláris szótag között található, kapcsolódik hozzájuk a középütt palatális háromtagú szavak helyes vagy hibás följegyzésének a már érintett kérdése (**4.3.2.**) *ḳaḴḴəmtə̂γ*^{c} 'zerkrachen' (1086) *ə*-je helyes-e vagy javítandó, sőt akár *-ə̂γ* ɔ: *-əγ* javítás lehetősége is felmerülhet, ha van palatális attrakció, s ugyanez a kérdés az *i*-vel kapcsolatban *ḳamtìɻtà* 'Breite', *ḳamtìɻtàm* 'leveyteni', *ḳamtìɻtàɻ* 'leveytensä' (787) esetében.[3]

Az abl. *iù ḳùtɻì* 'unter dem Baum hervor' (883) és *ḳùɻì ɻə̀r*^{c} 'rivi miehiä' (1101) esetében nem illeszkedik, az amúgy is problémás *ḳúḳḳəŋì* [sic! V. E.] 'von' (874) harmadik szótagbeli *i*-je azonban *η* mögött veláris.

A statisztikai adatok szerint tehát a mély hangú szavakban a PD.-ben csak a harmada illeszkedik problémamentesen, a többinél a vége, ritkábban a közepe magas hangú; a palatális attrakció létezésének vagy hiányának kérdése valamint a veláris szótagok közötti *ə*, *i*-nek a lehetősége a szótári anyag alapján megválaszolhatatlan; ezek az *e*-hez hasonlóan esetleg 1900–01-ben előfordulhattak már veláris szavakban. Kevésbé valószínű, hogy feljegyzési vagy nyomdahiba okozna ilyen tömegesen nem illeszkedő szóközléseket, azaz az eddigi eljárás, valamennyi nem illeszkedőnek közölt szóalak korrigálása nem látszik megengedhetőnek.

6. A PD. alapján készült statisztikus adatok kétségtelenné teszik, hogy a J nyelvjárás veláris szavainak csak a harmada illeszkedik; továbbá az is világossá vált, hogy a szuffixumok közül a loc. sohasem illeszkedik a veláris alapszóhoz, a többinél pedig ingadozás tapasztalható. Ahhoz nem elégséges a rendelkezésre álló anyag, hogy az ingadozás szabályai a loc.-nál ritkább szuffixumok esetében megállapíthatók legyenek a nagyobb részt amúgy sem szöveget, hanem szótári közlést tartalmazó J közlemények alapján.

Minthogy PAASONEN nyelvtani följegyzéseinek kiadásakor (JSFOu. 66/2: 71–94, a továbbiakban PV.) az átírást KAI DONNER-összeállítása alapján (PD. 013–015) a szótárához igazítottam (PV. 9–11), a szuffixumokkal — elsősorban a szóragozással — kapcsolatosan kiegészíthetők a vizsgálatok a PV. segítségével.

6.1. A névszóragozásban a loc. *-nə* az egyetlen nem illeszkedő esetrag (71–3, 78, 82–3, 85–7, 89–90, 92–3), mindössze a nem helyhatározói *ṭowwə̂nə̂* 'so, auf

[3] Hangzóilleszkedési szempontból érdektelen *γ* ɔ: *γ* javítás szükséges kétszer *ḳoɻγə̂* 'noch' (784) esetében.

jene Weise' (86) és az adverbiumi, „megkövesedett" *i̯aḳ̟ₒḳ̟ₒə̂ₒn* 'zu Hause' (85) illeszkedő.

Minden esetrag, melyben *a/ȧ* található, illeszkedik, azaz a lat.-dat., instr.-comit, noha a lat.-dat. veláris alakja, — *a* több mint 30-szor, az instr.-com. *-at*-ként 20-nál többször (2-szer *-nȧt*-ként) fordul elő. Kivétel: *tọmməi̯ȧ* 'annak' (82), de csak az egyes számban, ahol talán palatális attrakció működik (71–3, 78–9, 82–3, 87, 89–90); hasonlóan *ə̄ɻpəi̯ȧ* 'unter' (90) esetében, ahol arra is lehet gondolni, hogy *-pi(-pə)* talán eredetileg összetétel második tagja, palatális szó volt, l. *pìnə, pəi̯ȧ* stb. (uo.).

Itt említhető az adverbiumok abl.-a *-ɻtȧ̰* (85) és a vele azonos alakú distributiv (80). Az esetrendszerből hiányzó approximativus (71–3) két adata illeszkedési szempontból egymásnak ellentmond: *ḳọɻnȧ̀m* 'wohin?' (84), *tọwə̄wə̂nȧ̀m* 'dorthin' (93).

A carit.-abess. 12-szer *-lə̂γ*^{c} alakban illeszkedik (71–3, 82), *rə̀tɻ̰ə̀γ*^{c} 'csónak nélkül' (72) feljegyzési vagy sajtóhiba lehet, a *γ* is erre vall benne. A du. Nom. (*-γə̂n, „-kə̂n"*, *-ə̂n*) 6 esetben végig veláris a névszóknál (71–3), a névmásoknál nem illeszkedik (82–3), l. még *kùən* 'két férfi' (88), ahol azonban a szókezdő *k-* is a várható *ḳ̟* helyett felületes közlési módra vall.

Illeszkednek tehát azok az esetragok, melyek konszonantizmusában palatális-veláris környezetben másképpen realizálódó *γ/γ*, *k/ḳ̟* van.

Sajátságosan ellentmondásos a többes: illeszkedő: *wə̄i̯γə̂t* 'állatok', *ḳarə̀t* 'rétek' (72–3), nem illeszkedő *rə̄tət* 'csónakok', *ḳə̊tət* 'házak' (72), s talán palatális attrakciós: *pọɻ́ḳ̟ə̀t* 'zsírok' (uo.).

Az illeszkedés az *ə/ə̂* használatán múlik a nyelvtani följegyzésekből hiányzó trans. (94) esetében is, erre csak a szótárból idézhető példa: *i̯wànγə̂* 'Iivanaksi' (1341), ill. *i̯əmγə* 'terveeksi' (313), azaz itt is van *γ/γ*.

A névszói abl. *-i/i̯*, erre a szótárból is akadt néhány példa (**5.1.**). A nyelvtani följegyzésekben a palatális szavak és *i̯ùw* 'Baum', *pọɻ́ḳ̟* 'Fett', *ḳò* 'Mann', *rə̀t* 'Boot', *ḳə̊̄t* 'Haus' abl.-a mind a három számban *-i* végződésű, de *wə̄i̯ə̂γ*^{c} 'Tier' és *ḳarə̂ (ḳarə̂γ-)* 'Feld' egyes abl.-a veláris, azaz *-γ* mögött *i̯* (71–3), ahogy a fent idézett példában is *-ŋ* mögött látható *i̯* (**5.1.**). Vagyis az abl. *i/i̯* veláris alakját *γ-*, *ŋ*-t követően jegyezte föl PAASONEN.

6.2. A birtokos személyjelek 27 végződésében (1., 2., 3. személy egyes, kettős és többes számban egy, két és több birtokra utalóan) az *a/ȧ* illeszkedőnek látszik (73–9), *wọŋ* 'Schwiegersohn' du. és plur. végződéseiben, valamint *wə̄i̯ə̂kkə̂-i̯ȧ* 'a te két állatod' feltehetőleg hiba az *ȧ* a várható *a* helyett. A redukált hang viszont a veláris szavakat követően is *ə*, kivéve *ḳòlə̂ŋḳ̟* 'Rabe', *wọŋ* 'Schwiegersohn', *wə̄i̯ə̂γ*^{c} 'Tier' olyan szuffixumaiban, melyekben az *ə̂* közvetlenül a szóvégi *ŋḳ̟*, *ŋ*, *γ*-hez csatlakozik, vagy a két birtokra utaló szuffixumok többsége *-ḳ̟ə̊ɻ-*, *-γə̊ɻ-* részében 6 veláris szónál; ez a „szabály" azonban vagy nem kötelező, vagy a feljegyzések nem elég pontosak, mert *i̯ə̄w* 'Pferd' két birtokra

utaló birtokos jeleiben *-k̥ə̥l̥-* található, *ḳòlə̂ŋḳ* és *wə̆i̯ə̂γ*^{c} esetében pedig a 2., ill. 3 *-ḳəl̥-* a 7., ill. 6 *ə̂*-s közléssel szemben lehet sajtóhiba, hasonlóképpen az egyetlen egy *ə*-s szuffixum *ḳatu̯* és *ḳät* két birtokra utaló adataiban is. Tisztán veláris mind a 9 *-ḳə̂l-* *wǫŋ* és *pùt* közlésében. Nincs viszont semmi okunk a végig veláris *wə̄i̯ə̂γmə̂n* utolsó szótagjában hibát feltételezni. A plur. 1. birtokos *-ə̥w/ə̥̂w/ow* jelei mindig illeszkednek, kivéve *wǫŋl̥ə̥w*.

A szó végső mássalhangzóját du. 2., 3. és plur 2., esetleg 3. személyű birtokos (egy birtok) esetében *-i* követi palatális és veláris szavaknál, de *ḳòlə̂ŋḳ* 'Rabe' *wǫŋ* 'Schwiegersohn' *wə̆i̯ə̂γ* 'Tier' esetében, azaz *ŋḳ*, *ŋ* és *γ* mögött veláris az *i*: *-i̯n*, *-i̯u̯* alakúak ezek a jelek, *wǫŋi̯u̯* talán hibás közlés.

6.3. Képzőre a PV.-ből csak a palatális és veláris számnevek mögötti *-mət* alakú sorszámnév képzője idézhető (79–80). A szótárból viszont könnyen igazolható, hogy az *-ə̂ŋ/-əŋ* melléknévképző illeszkedik az alapszóhoz: *å̆ll̥əm* 'Schlaf': *å̆u̯mə̂ŋ* 'schläfrig' (1562), *wər*^{c} 'Blut': *wərrəŋ* 'véres' (2996).

6.4. Az igeragozást illetően a PV. eddigi megfigyeléseinket támasztja alá: *məntə̄ɜ* 'gehen' minden igealakja teljesen palatális (90–91). A veláris *pə̆ntə̄ɜ* 'legen' (91–2) szuffixumai alanyi ragozásban és egy tárggyal palatálisak, kivéve *γ* előtt és mögött, azaz du. 3. *panl̥ə̂γə̂n, panγə̂n,* plur. 2. a múltban *pantə̂γ*^{c} [sic! V. E.], a jelenben *panl̥ətəγ*^{c}, de vö. sg. obj. *pànl̥ə̂tə̂γ*^{c} [sic! V. E.], két tárgyra a jelenben 8-szor *-γə̂l-* és részben veláris folytatás utal, de a du. alakok és plur. 2-ben palatális az utolsó szótag. A múlt két tárgyú paradigmájában teljesen veláris a sg. 3., és a plur. 1., 3., a többi 6 vegyes hangrendű, van benne *ə*, *i* és ez dominál több tárgy esetén is, ahol teljesen veláris csak a múlt sg. alakjai és plur. 1, 3. A plur. 1 mindenütt *-ow* végződésű. Az imperativus az alanyi ragozás 6 alakjából 5 veláris *i̯*-vel, a du. 3-ban *-i̯ī̯-* hangkapcsolat látható, s ez a tárgyas parancsoló alakokban még 4-szer ismétlődik. Ezek közül teljesen veláris 5 föl-jegyzés, vegyes hangrendű 13. Az igenevek közül csak a főnévi igenév teljesen veláris, a többi vegyes hangrendű. Azaz *γ* őrzi a velaritást, különben ingadozás tapasztalható.

A nominális állítmánnyal kapcsolatosan (87–88) a veláris létigék (*wǫs-*, *wǫu̯-*) személyragjaiban *ə* található, illeszkedik plur. 1 *-ǫw* [sic! V. E.], *-tə̂γ* három esetben, *-γə̂n* kétszer, egyszer *-γən* hibás közlés lehet, ami a *γ*-ből is következik.

A közölt kevés igei példa alapján az látható, hogy a teljes vokálist *(à/ȁ, o)* tartalmazó igeragok, valamint az olyan redukált hangúak, melyekben *γ* van, illeszkednek, különben *ə/ə̂, i/i̯* hangpár palatális formában is előfordul veláris ige ragozásában.

7. A szótár és a nyelvtani feljegyzések beható vizsgálata és a szövegről nyert benyomások alapján a magánhangzó-illeszkedésről számomra a következő kép alakult ki.

7.1. A keleti nyelvjárásokban s köztük a J-ban eredetileg volt magánhangzóilleszkedés. Ez nemcsak a finnugor és az ugor nyelvészeti kutatások eredményeinek alapján állítható (HAJDÚ, BUNy. 51, 54–6, további irodalommal, Az uráli nyelvészet alapkérdései: 123–5, 127–8), hanem a PAASONEN megfigyelte J mássalhangzó-állományból is következik. Ha nem lettek volna a J nyelvjárás szavai régen vagy teljesen palatálisak, vagy teljesen velárisak, akkor nem különülhettek volna el három mássalhangzónál annyira eltérő palatális, ill. veláris környezetet igénylő realizálódási variánsok, hogy PAASONEN ezeket helyszíni följegyzéseiben egymástól nem diakritikus jellel, hanem más betű használatával különböztette meg; a PD.-ben és PV.-ben: *k, γ, η* és *ķ, γ, η*, melyekre a kéziratban *k, γ, η*, ill. *κ, ɾ, ŋ* utal.

7.1.1. A három közül a legpregnánsabb *k* és *ķ* eltérésének kellett lennie. Mint tudjuk, ezek különbsége az osztják nyugati nyelvjárásaiban és vgÉ-ban is megvan; *k* és *χ* megfelelője a magyarban *k-*, *h-*. A különbség KARJALAINEN, KANNISTO följegyzéseiben is élesen megtalálható, de akár AHLQVISTig kimutatható jelölésükre különböző betűk *(k, q)* használata.

PAASONEN ottjártakor *k* és *ķ* artikulációs-akusztikai eltérése a J-ban csak variáns szintű lehetett; még orosz jövevényszót sem jegyzett fel a J-ban, melyben *ķ* és palatális, vagy *k* és veláris magánhangzó kapcsolódott volna.[4] A *k* veláris szavakban a szurguti körzetből csak a tankönyvükből (1959) idézhető, orosz idegen-jövevény szavakban: *букварь, школа, класс, коридор, кухня, урок* stb. (címlap, 96), hamarabb nem adatolható *k* előfordulása veláris (vagy *ķ*-é palatális) környezetben. Ma már fonematikusnak tekintik az osztják anyanyelvű szakemberek a különbséget (l. FUD 4: 171).

A *γ/γ* és *η/η* megkülönböztetése más betűk használatával *(γ/ɾ, η/ŋ)* csak PAASONENnál található meg, (a déli osztjákban a helyszínen a szövegekben nem is következetesen) a többi kutatónál e különbségre csak diakritikus jel utal, s csak a kiadáskor, nem a helyszíni följegyzésben, hiszen KARJALAINEN csak a kiadáskor a magánhangzók hangrendjétől függően különböztette meg diakritikus jelekkel egymástól ezeket a mássalhangzókat, ill. variánsaikat palatális és veláris környezetben.

7.2. A J nyelvjárásban PAASONEN ottjártakor a vokálisharmónia fölbomlása már föltétlenül megindult, úgy hogy a szuffixumoknak az illeszkedés szempontjából háromféle fajtája volt.

a) Tartotta magát az illeszkedés a teljes vokálisú szuffixumokban; következetes az *a/à* pár illeszkedése (infinitivus, lat., intstr., distr. stb. l. **1.**, **4.2.3.**, **6.1.**)

[4] Az egyetlen *ķ*-val és *k*-val is közölt J szó a PD.-ben „*ķə̀ńʲə̀ŋķ, [?]kǫlʲə̀ŋķ* O Teufel" (790), amelyben a kérdőjel az összetétel első tagjának minden hangjára vonatkozhat, ez az adat tehát nem igazolja a *kǫ-* hangkapcsolat akkori létezését.

b) Megszűnt az *e* veláris párja, így *e* palatális és veláris szavakban már akkor is előfordult (**2.**).

c) Bizonyos, részben szabályos ingadozás figyelhető meg a szuffixumokban az *i/į* és az *ə/ə̑* vokálispároknál a velárisok rovására. A szabályosság abban rejlik, hogy a veláris környezetet igénylő *ķ, γ, η* mellett csak a veláris realizáció, *į, ə̑* lehetséges, ezért a trans., abess., du.Px3 kétalakú, az abl. *i* pedig csak *ķ, γ, η*-t követően veláris (**1., 6.1.**), minden más helyzetben lehetséges *i* ~ *į*, *ə* ~ *ə̑* ingadozás (**4.2.1., 4.2.2.**), sőt egyalakú, csak palatális szuffixumok is kialakultak már akkorra, pl. loc., sorszámnévképző (**1., 6.3.**) stb.

7.3. A század utolsó negyedében a szurguti körzetben készült följegyzések azt igazolják, hogy a felbomlási folyamat továbbhaladt, néhány évtizeddel korábban tehát már folyamatban kellett a hangzóilleszkedés megszűntének lennie.

HONTI 1975–76-ban a szurguti körzet tromagani és pimi nyelvjárásából gyűjtött anyagából megállapította, hogy „mivel a nem első szótagok teljes magánhangzója mindig palatális, a Tra. és P nyelvjárások nem ismerik a palato-veláris magánhangzó-harmóniát" (NyK. 81: 119, vö. ALH. 27: 272), azt azonban megjegyzi, hogy „az *ə* hangszínét… többé-kevésbé befolyásolja a megelőző szótag magánhangzójának palatális vagy veláris volta" (uo.).

A 90-es években többször gyűjtött a szurguti körzetben CSEPREGI MÁRTA, szíves szóbeli közlése szerint, ő sem talált magánhangzó-illeszkedést (Szurguti osztják chrestomathia[5]).

VÉRTES EDIT

[5] Megjelent: Studia Uralo-Altaica, Supplementum 6, Szeged, 1998. 183 lap.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 143–183

DEBRECEN
1999.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

III. Dialektológiai szimpozion. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének II. Szombathely, 1998. (341 lap)

SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN szerkesztők kitartó erőfeszítéseinek eredményeként végre — hatéves késés után — sikerült megteremteni az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az 1992 nyarán megtartott konferencia anyaga nyomtatásban is eljuthasson az érdeklődőkhöz. A pénzszűke miatti késés sajnos, nem kivételes. Pedig a hasonló összejövetelek igazi hatása csak azután érvényesülhet, amikor írásban is látható az előadások anyaga: szélesebb körű írásos reagálások csak azután várhatók. Ez persze kettős hátrány a szervezőknek: hiszen már a konferencia megszervezése is nehéz anyagi feltételek függvénye, amely letarolja a publikációs támogatási lehetőségeket. Így miközben a számítógépes szövegszerkesztők szinte napokra csökkentik a „nyomdai átfutás" egykor sokat kárhoztatott késedelmeit, manapság pénz híján kell éveket a szekrényben hevernie a sokszorosításra kész kéziratnak. (Egy ellenpélda: az 1990-es nemzetközi finnugor kongresszus anyagának 10 kötete a kongresszus bezárása után fél éven belül az olvasók kezében volt.)

Szerencsére: ami késik, nem múlik. Jóleső érzés a debreceni olvasónak az is, hogy a szerzők előszava szerint a kötetet Kálmán Béla emlékének szentelik, aki az e századi magyar nyelvjáráskutatásnak termékeny művelője, tankönyvei révén az utánpótlás nevelésének tevékeny részese volt, a Magyar Nyelvjárások szerkesztőjeként pedig számos tanulmány napvilágra segítője is.

A kezünkben levő kötet immár kétségtelenül hagyományt folytat. A résztvevők számában, az előadások, hozzászólások változatosságában, a kötet terjedelmében túlhaladja az előző kettőt. Követi azt a gyakorlatot is, hogy a hazai nagy dialektológus nemzedék vezetésével — sajnos, immár KÁLMÁN BÉLA, VÉGH JÓZSEF, GÁLFFY MÓZES nélkül — igyekszik feltárni a hazai dialektológia helyzetét, tematikájának, módszertani fejlődésének, tudományközi kapcsolatainak alakulását, a tágabb nemzetközi irányok érvényesülésének jeleit. Egy ilyen ön-

vizsgálat időről időre létfontosságú feltétele a fejlődésnek, iránymutató a kezdő, témakereső új nemzedéknek — ezért is sajnálatos a késedelmes publikáció.

Megnehezíti az ismertető dolgát, hogy a sok, a korábbiaknál is szerteágazóbb előadás anyagát a szerkesztők nem rendezték tematikus csoportokba (vö. MNyj. 26–27: 231–5), hanem az elhangzás rendjében adják közre (persze, az elhangzás is rendeződhetett volna csoportokba). Némileg segíti az olvasót, hogy a kötet végén itt is található egy meglehetősen szűkre szabott tárgymutató, amely a legfontosabb kulcsszavakra utal, korántsem a teljesség igényével. A terjedelmi korlátok mellett ez is arra kényszerít bennünket, hogy erősen válogassunk az ismertetendő tanulmányok közt.

Átívelve PUSZTAY JÁNOSnak a házigazda főiskola egész fejlődését bemutató beszédén (11–4) és SZABÓ GÉZA hasonló című szavain (15–7), figyelmünket elsőként BENKŐ LORÁND Megnyitó beszéd című előadása ragadja meg, amely a közvetlen hangvételű üdvözlésen túl a nyelvjáráskutatás évszázados fejlődéstörténetét vázolja fel SIMONYI ZSIGMOND korától máig. Rámutat, hogy a magyar nyelvjáráskutatás a magyar nyelvtudományon belül mindig fontos terület volt, amelynek eredményeire a történeti beállítottságú főirányzat képviselői is mindig támaszkodtak. A harmincas években fellendülő nyelvjáráskutatás intézményei közt a CSŰRY-iskola mellett nyomatékosítja a SZABÓ T. ATTILA vezetésével működő kolozsvári egyetemi műhely, illetőleg a budapesti Magyarságtudományi Intézet szerepét is. Az a gondolata azonban, hogy a nagy magyar nyelvatlasz gondolata ez utóbbi helyen fogant volna meg, még további kifejtésre szorulna: magunk a gyökereket inkább a CSŰRY–BÁRCZI kezdeményezések összekapcsolódásában látnánk (vö. KÁLNÁSI, Fejezetek a CSŰRY-iskola történetéből. DMNyIK. 72. sz. Debrecen, 1998. 43. kk.). Némi elmarasztalást érzünk kicsendülni BENKŐ LORÁNDnak azokból a szavaiból, amelyek a nyelvjárási publikációk szűkös lehetőségeiről szólnak: „Nagyon szeretném természetesen azt is, hogyha a debreceni Magyar Nyelvjárások a dialektológiára nagyobb tekintettel tudná továbbvinni a maga feladatkörét" (23). Ilyen kívánalom nem először hangzik el. A tudománytörténeti háttér nem mindenki előtt ismert. Amikor évkönyvünk elődjét, a Magyar Népnyelvet 1939-ben CSŰRY BÁLINT megindította, létezett egy Népnyelvkutató Intézet az egyetemen, ennek publikációs fóruma lett a kiadvány. Az az intézet azonban megszűnt a háború után, az évkönyv pedig a magyar és finnugor tanszékek közös évkönyve lett. Mint évkönyv a tanszéken működő — az oktatás legkülönbözőbb területein dolgozó — munkatársak publikációs fórumaként élt tovább, törekedve persze a címnek megfelelő tartalom preferálására. Az 1940-es évek végén a politikai szervek szerint „narodnyik" szellemiségű címet BÁRCZI GÉZA nem kis leleménnyel formálta át Magyar Nyelvjárásokra, megtartván a népnyelvi és névtani profil elsődlegességét, de nem zárva ki az évkönyv jellegből következő heterogenitást sem. A profilőrzést jól képviselte BÁRCZIék Budapestre távozása után az új szerkesztő, KÁLMÁN

BÉLA is, hiszen fő kutatási területe — noha formálisan a finnugor tanszék vezetője volt — lényegében a magyar nyelvjárástan volt: finnugor tanszékvezetőként írta magyar nyelvjárástani egyetemi tankönyveit. Arra azonban kezdettől fogva és tudatosan törekedett — később már a magam közreműködésével is —, hogy a hazai és szomszéd államokbeli, sőt más nyelvek szakértőinek megszólaltatásával a nyelvjárástan kutatóit publikációs fórumhoz segítse. Ez a törekvés ma is érvényes, így BENKŐ LORÁND ebben a tekintetben nyitott kapukat talál nálunk: szívesen közlünk nyelvjárási kutatási eredményeket hazai, szomszéd államokbeli szerzőktől vagy akár elméleti munkákat általános dialektológiai kérdésekről.

KISS JENŐ előadása (25–32) az egész magyar dialektológia helyzetét veszi szemügyre. Joggal mutat rá, hogy a hazai dialektológia nemzetközi kapcsolatai évtizedeken át hiányosak voltak. Hozzátehetjük: nagyrészt a politikai hátterű bezárkózás miatt. Annak idején például CSŰRY BÁLINT tudatosan küldte külföldi tanulmányutakra legjobb tanítványait, hogy a német, finn stb. eredmények birtokában lendítsék előre a hazai nyelvjárástudományt. Az is igaz, hogy a nyugati fogantatású szociolingvisztika itthon a hatvanas évek általános nyelvészeti diszciplínájaként jelent meg, és semmiféle kapcsolatot nem keresett a hazai nyelvjáráskutatással, ahol pedig sok hasznos előzményt találhatott volna, hiszen a nyelvjáráskutatás mindig nyelvhasználat-vizsgálat volt, sok kitűnő társadalmi megfigyeléssel (vö. SEBESTYÉN: MNyj. 28–29: 47–65). Egyetérthetünk KISS JENŐvel, hogy „Összefogás, racionális munkamegosztás, intenzív kapcsolattartás és rendszeres szakmai véleménycserék nélkül aligha felelhetünk meg a kor bennünket érintő tudományos kihívásainak" (32). De hozzátesszük: az oktatási intézetek „maradék energiával" kutató munkatársai mellett az összefogás főfeladatát a kutatóintézet dialektológiai részlegének kellene ellátnia, ott pedig nem ez a fő profil.

SZABÓ GÉZA a „nyelvföldrajzi szociolingvisztika" kérdésfeltevésével már jelzi az általa kívánatosnak tartott új felfogást (33–62). A gyűjtő és az adatközlő viszonyának feltárása lehet a hiteles adatgyűjtés alapja. Egyének nyelvhasználatát bemutató grafikonjai meggyőzően mutatják, amit tapasztalásból is tudunk: a nyelvjárásiasság és a köznyelviesség jelentkezésekor sok körülménynek van befolyása. A tájnyelvi jelenségek zavartalan megjelenését segíti, ha a gyűjtő családtag vagy rokon (2, 3. ábra), illetőleg ha az adatközlő olyan idős, hogy már nem akar „műveltebbnek" látszani a kérdező előtt (7, 8, 9. ábra). Máskor sok, nehezen értékelhető zavaró, „kódkeverő" szempont befolyásolja az eredményt.

MURÁDIN LÁSZLÓ az akkor még kéziratos romániai magyar nyelvatlasz lapjairól mutat be szemelvényeket. Jó érzés, hogy azóta sorozatban jelennek meg itthon a kitűnő mű kötetei (63–8).

LIZANEC PÉTER kárpátaljai magyar nyelvatlaszának szemantikai térképlapjairól szól: ez műfajilag új típusú tematika, amiről érdemes lenne többet szólni, előnyeit és hátrányait számba venni (69–82).

BALOGH LAJOS előadásának címe (A magyar nyelvjárások osztályozása) ilyen terjedelemben elvégezhetetlen feladatot vállal, ennek ellenére tud új szempontokat hozni (94–101).

Érdekes elméleti kérdést vet fel HAJDÚ MIHÁLY előadása: rámutat, hogy a nyelvjárásterületek körülhatárolásának kérdését más országokban is elsősorban hangtani jelenségek alapján szokták megkísérelni. Példákon mutatja be, hogy a szóföldrajzi alapon az izoglosszák kaotikus rajzot adnak, a grammatikai, szintaktikai jellemzők közül igen kevés használható ilyen célra. Indokolatlan tehát a hangtan ilyen vonatkozású elmarasztalása (189–93).

A konkrét adatvizsgáló dolgozatokat terjedelmi okokból nem tudjuk felsorolni. Figyelmet érdemlő képet fest még a kötet végén DEME LÁSZLÓ Vissza- és előretekintés című összegzése (324–32) a tudományterület kiterjedéséről és szemléleti megújhodásáról.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.
Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Bp., 1998. (221 lap)

Ízléses és tartalmas kötet jelent meg E. Abaffy Erzsébet professzornő tiszteletére, melyet barátai, munkatársai és tanítványai írtak cikkeikből is kisugárzó szeretettel és tisztelettel. Az impozáns kötet negyvennégy színes mozaikból: tanulmányból van összerakva. A kötet tematikája meglehetősen gazdag, az érthetően jelentős számú nyelvtörténeti tárgyú dolgozat (mintegy 19), néhány nyelvjárástani (5), helyesírástani (3), szókészlettani vagy frazeológiai cikk (2) mellett egy-egy értékes tanulmány foglalkozik a nyelvi és stilisztikai norma, a fonetika (H), az alakzat és szószerkezet, a tőszók és toldalékolt szavaknak a mentális lexikonban való aktivizálása, a névtan, a mai irodalmi nyelv, bizonyos mai köznyelvi hangváltozási jelenségek, a *talán* funkcióinak, az ókori egyiptomi névmágia, illetőleg a szövegtan, valamint az idő mint kutatási tényező kérdéseinek taglalásával. Egyetlen téma származik továbbá a finnugrisztika területéről, s ez a nazálisok mordvinban való kiesését mutatja be.

A változatos témakörök némelyike új vagy friss szemléletű módszertani elveket követ (FEHÉR ERZSÉBET: Alakzat vagy szövegszerkezet, FORGÁCS TAMÁS: A *csehül áll* kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről, GÓSY MÁRIA: Tőszók és toldalékolt szavak aktivizálása a mentális lexikonban,

HAADER LEA: Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében stb., stb.).

Évkönyvünk profiljának megfelelően először a nyelvjárástani tanulmányokról szólunk, hiszen FAZEKAS TIBORC (33–7) a bukovinai székely nyelvjárás néhány eddig nem vizsgált román jövevényszaváról tesz említést öt kategóriában, amelyek a mindennapi élet kifejezéseivel, a környezeti és természeti jelenségek megnevezéseivel, valamint a szemantikailag nem értelmezett alakokkal, s a kisebb számú átvételt reprezentáló igazgatási-közéleti és a hitvilág/néprajz fogalmi köreivel kapcsolatosak. FODOR KATALIN az *ö*-zés vizsgálata során GÓSY MÁRIA hangtani kutatásaira támaszkodva elemzi az *ö*-zés jellemzőit (41). Sok hasonló kutatás elvégzésére is ösztönöz bizonyára HEGEDŰS ATTILA és ZELLIGER ERZSÉBET cikke, akik a szóismeret változásának menetét, folyamatait, a ceglédi tájszók lassú, fokozatos visszaszorulását (78), illetőleg a szórványmagyarság nyelvhasználatának sajátosságait elemzik (202). A készülő, új dialektológiai tankönyv sarkalatos nyelvjárás-tipológiai kérdéseit tárgyalja JUHÁSZ DEZSŐ tanulmánya, megemlítve, hogy célszerű a dialektológiai hagyomány által is támogatott nagyobb területi egységek egyszerűsített leírását adni úgy, hogy feltétlenül ragaszkodnak IMRE SAMU rendszerezéséhez. A korábbról ismeretes nyolc nyelvjárástípussal szemben tíz felvételét javasolja, kettéválasztva az egykor déli területet dél-dunántúlira és dél-alföldire, illetve külön-külön tárgyalva a székelyt és a csángót, ez utóbbi elnevezését moldvaira cserélve (89).

A nyelvtörténeti hangtani kutatások közül BENKŐ LORÁNDnak az ómagyar nyílt *e* hangszínéről írt tanulmánya érdemel talán elsősorban említést, mivel egy régóta sejtett, de nem tisztázott kérdésre igyekszik válaszolni (mint pl. a magyar nyílt *e* hangnak a görög alfával és más forrásokban való *a*-val jelölésének okára), a nyílt *ä* ejtésmód korai ómagyar kori meglétére stb. (21).

HAADER LEA érdekes és tanulságos módszertani eljárással, nyelvi támpontok alapján kideríti, hogy a Gömöry-kódexet nem tizenegy, hanem valószínűleg tizenkét kéz írta (64).

Nagy mértékben gazdagodtak ismereteink a határozó(szó)i szószerkezetek 16. századi jellegzetességeiről (S. HÁMORI ANTÓNIA), s az is kiderül, hogy a középmagyar kor misszíliseiben látványosan szaporodott a tárgyalt szerkezetek mennyisége, amely egyben jelzi a köznyelvvel való szoros kapcsolat megvoltát is (73). LENGYEL KLÁRA arra mutat rá, hogy az igeneveknek is lehet igenem jelentésük, s az igenem jelentések egymásba alakíthatósága nemcsak az igékre, hanem az igenevekre is jellemző (127). Művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemel MADAS EDIT cikke (Középkori magyar Apollónia-legendáink latin forrásai; 134). A HB. *pokol*, illetve az ÓMS. *világ világa, virágnak virága* szóalakjainak újraértelmezésére vállalkozik A. MOLNÁR FERENC, aki már több alkalommal jelét adta annak, hogy alapos mikrofilológiai vizsgálatokkal és elmélyült művelődéstörténeti ismeretek birtokában új megvilágításba kerülhetnek

már régen tisztázottnak hitt filológiai (szövegértelmezési) kérdések (143). A számhatározó ragjainak Jókai-kódexbeli számba vétele mellett SEBESTYÉN ÁRPÁD többek között tisztázza, hogy a *szer* főnévre visszavezethető névutók közül a *-szer* ragcsalád csak a *szeren, szert* alakokból keletkezhetett, továbbá hogy a multiplikativusi funkció a Jókai-kódex korára már kialakult (170).

Figyelmet érdemelnek még más nyelvtörténeti kérdéseket tisztázó írások is: OSZKÓ BEATRIX a Peer-kódex történetének fontosabb kérdéseit elemzi, TERBE ERIKA alapos, körültekintő elemzést írt néhány 16. századi misszilis helyesírásáról, majd megerősíti, hogy a levelek nyelve nem azonos a levélíró(k) nyelvével (183). Az *azént* (Guary-kódex) szóról pedig JAKAB LÁSZLÓ deríti ki, hogy az a TESz.-ben és az EWUng.-ban téves értelmezés eredménye, és szó sem lehet az *az* névmás *-ént* ragos alakjáról (86). Az új magyar nyelvtörténeti tankönyv megírásáról érdeklődéssel olvastunk KISS JENŐ cikkében (104), valóban időszerű és rendkívül szükséges lenne a mielőbbi megjelentetése. Alapvetően fontos kérdéseket említ meg. Megnyugtatónak tűnik, hogy a színvonala és terjedelme miatt is nagy elismerést érdemlő magyar kutatások mellett a legújabb nemzetközi szakirodalomra is nagymértékben kíván támaszkodni a jövendő munka. Az elképzelések világosak, a koncepció átgondoltnak és sokszínűnek tűnik (a nyelvi változások pragmatikainak értelmezése, a nyelvi változások feltételrendszerei, a nyelvtörténet maga is a társadalomtörténet része, a strukturalista-funkcionális alapszemlélet stb.). Sok sikert kívánunk az elképzelés, a tervezet megvalósításához. Aligha vállalkozhatunk arra, hogy a fentieken túl részletesebb áttekintést adjunk a kötet más cikkeiről. De mindegyikről megállapítható, hogy fontos és tudományos szempontból is érdekes kérdéseket tárgyalnak. Ilyennek kell minősítenünk FEHÉR ERZSÉBET érdekfeszítő tanulmányát (Alakzat és szövegszerkezet 38), FORGÁCS TAMÁS módszertani szempontból is újszerű munkáját (A *csehül áll* kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről 45), HAJDÚ MIHÁLY névtani dolgozatát (Dunántúli személynevek a XVI. századból 69), HORVÁTH LÁSZLÓ mai irodalmi nyelvi eszmefuttatását (81). KIEFER FERENC az *-n, -an/-en* toldalék határozórag vagy képző voltát vizsgálja komoly elméleti összefüggésekben (101). A *talán, hiszen, menjél* vagy *menj*, illetőleg az írásjelek használata kérdéseinek friss szempontú tárgyalásai (113, 150, 155, ill. írásjelek: 94, 159, 186) ugyancsak rendkívül tanulságosak nyelvtani-nyelvrendszertani szempontból is.

Alighanem nagyon időszerű téma a SZATHMÁRI ISTVÁNtól tárgyalt nyelvi és stilisztikai norma fogalmának, a nyelvi norma és a szépirodalmi stílus viszonyának stb. tisztázása is (180), s hasonlóképpen D. MÁTAI MÁRIA elmélyült tanulmánya az alak és funkció viszonyáról, arról a határozószók tekintetében [is] megfogalmazható, általánosabb érvényű tételről, hogy ha egy régi alak új funkció kifejezésére is alkalmassá válik, akkor olyan törekvés működik a nyelvhasz-

nálatban, amely a régi funkció alaki megerősítése, az újtól való megkülönböztetése irányában hat (142).

Határozottan szegényebb lenne a kötet REMÉNYI ANDREA művelődéstörténeti szempontból is tanulságos cikke (Az *Anima Christi* magyar kódexeink tükrében 163), vagy az EWUng.-ban vitatott eredetűnek jelzett szavaink módszertani szempontból előre mutató tárgyalása, alapos elemzése nélkül, melynek több általános érvényű következtetése tudománytörténeti szempontból is értékes (GERSTNER KÁROLY 55). Ugyanezt mondhatjuk el LACZKÓ KRISZTINA gondolatébresztő cikkéről, ahol a névmási helyettesítésről ír, körvonalazva az egyes névmásfajtákat a helyettesítés szemszögéből. Bizonyára egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „ha kiterjesztjük a helyettesítés fogalmát minden névmásra", akkor a helyettesítést az indirektség fogalmával azonosíthatjuk, mivel „a névmások legkülönbözőbb grammatikai és logikai szerepei, s az ezekkel összefüggésben levő absztrakciós szint meglehetősen összetetté és sokszínűvé teszi a szubsztitúciót" (123). ZSILINSZKY ÉVA arra hívja fel a figyelmet, hogy az ős- és ómagyar nyelv rendszerében több helyen is számolnunk kell a nyelvtani homonímiával (208). De célszerű még szólnunk a beszédművelést és a szociolingvisztikát is érintő két tanulmányról, melyek színesen tágítják az emlékkönyv palettáját. BÁNKI JUDIT egy 11 éves gyermek beszédpercepciós teljesítményét vizsgálta nagy körültekintéssel (7–13), BARTHA CSILLA pedig a nyelv kölcsönszó rétegeit kutatta a kölcsönzési folyamat egészének hátterével, rámutatva: a szociolingvisztikai elemzés azt igazolja, hogy a kölcsönzés nyelvileg és/ vagy társadalmilag motivált is lehet (14–20). SIPTÁR PÉTER a mai négyféle magyar H hang fonológiai elemzését nyújtja igényes elméleti összefüggésben (174–9).

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy a küllemében is esztétikus emlékkönyv méltó köszöntése az ünnepeltnek, aki közismert szerénységével, példás kutatói és tanári-emberi magatartása, kedvessége okán az ünneplőknek az emlékkönyvben szerepelteknél jóval nagyobb táborát érezheti maga mögött. Erőfeszítései, a tudomány, a nyelvtudomány iránti odaadása, lelkesedése és mindenekfölött eredményes munkálkodása nem volt hiábavaló. Sok százunkat nevelt a szakma, a tudomány, a nyelv, a nemzeti nyelv szeretetére és általában is a múlt tudományos-kulturális értékeinek megbecsülésére és ápolására.

A kötet szerkesztőinek is köszönetet mondunk, mert nemes ügy szolgálatába szegődtek, mindenki által tisztelt egyetemi tanár eddigi kimagasló tevékenységét becsülték meg, együtt a kötet szerzőivel, az ünnepelt barátaival, kollégáival és hűséges tanítványaival.

NYIRKOS ISTVÁN

Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára
Tanítványai, munkatársai és barátai. Szerk. BÁNKI JUDIT.
Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 21. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1996/1997. (219 lap)

Az emlékkönyvek kiadása nemes hagyomány a magyar nyelvtudományban, ezért örülhetünk a B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára készült kötetnek is, amelyben munkatársai, tanítványai, barátai köszöntik az ünnepeltet.

A kilenc fejezet tematikus elrendezésű, és szinte mindegyik kapcsolódik valamilyen formában B. Lőrinczy Éva sokszínű tudományos munkásságához a fonetikától, fonológiától kezdve a nyelvtörténeten át a dialektológiáig, az ÚMTsz. munkálataihoz, a stilisztikához és a nyelvműveléshez.

Bevezetésként a Tájszótár munkaközösségének köszöntő sorait olvashatjuk a kötet céljáról, a tudományos kutatás gondjairól és a tanárnőtől kapott emberi, szakmai példáról.

Az első fejezetben három szerzőtől olvashatunk f o n e t i k a i , f o n o l ó g i a i tanulmányokat. ELEKFI LÁSZLÓ a *semmiség*, a *semmisség* és a *jelentőség, jelentősség* szóalakokat magyarázza hangtani, alaktani szempontból, hivatkozva a szótárak, nyelvészeti munkák gazdag példaanyagára. KASSAI ILONA a teljes hasonulást vizsgálta a táj- és a gyermeknyelvben. Elemzi a jelenséget kiváltó okokat és típusokba sorolja a korpuszokat. Szerinte a nyelvjárást beszélők fonotaktikailag formálják úgy a hangkapcsolatokat, hogy az a folyamatos beszédet megkönnyítse. ZAICZ GÁBOR áttekinti a magyar mássalhangzó-kiesés főbb jellemzőit és utal a legújabb kutatásokra, főként SIPTÁR PÉTERre, KIEFER FERENCre, s az ún. természetes fonológiára is. A nyelvjárási jelenségek közül említi pl. a hangzóközi zöngés *h* kiesését akkor ha hangsúlytalan magánhangzó követi.

A II. fejezetet a n y e l v t ö r t é n e t n e k szentelte BÁNKI JUDIT, a szerkesztő. Ebben öt szerző köszönti az ünnepeltet, aki pályáját nyelvtörténészként kezdte és így emlékszik vissza a debreceni egyetemi órákra: „A nyelvészeti órák és szemináriumok egyre jobban vonzottak, a nyelvtörténet egyenesen elbűvölt, hiszen Bárczi Gézától ebből kaptunk a legtöbbet". (A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991.164–5).

A fejezetben E. ABAFFY ERZSÉBET az ősmagyar kori szókezdő *p-, t-, k-* változásainak problematikáját elemzi és a vizsgált anyagot típusokba sorolja. Forrásai közt szerepel új történeti–etimológiai szótárunk, az EWUng. is. BENKŐ LORÁND tanulmánya *Földvár* helyneveinkről ad átfogó képet az egész Kárpát-medencére vonatkozóan, nemcsak a mai hanem az elpusztult nevekről is. Az oklevelek, szótárak anyagának alapos áttekintése, valamint a nevek történeti,

etimológiai adatai fontos összefüggésekre világítanak rá. Kódexeinkben gyakoriak a szöveghez nem tartozó bejegyzések, ami a Gömöry-kódexre is jellemző. HAADER LEA a hangjelölési, a szövegtagolási és az elválasztási gyakorlat szempontjából vizsgálja ezeket a bejegyzéseket. S. HÁMORI ANTÓNIA a TESz. és az EWUng. „származék"-szavait hasonlítja össze, KÁZMÉR MIKLÓS pedig pótlásokat közöl a Régi magyar családnevek szótára című művéhez.

A III. fejezet a dialektológia kérdéseivel foglalkozik, „határok nélkül". BALOGH LAJOS az archaikus peremnyelvjárásnak számító Kapca község tájszavaiból közöl egy rövid, de értékes és tanulságos szójegyzéket a kiejtés, a szófaj és a jelentések megadásával. Fontosnak tartja a helyi adatközlők segítségét, hiszen nélkülük aligha gyűjthető össze a még napjainkban is sok esetben archaizmusokat és hagyományokat őrző nyelvjárási, néprajzi anyag. KISS JENŐ a tájszavak ismeretének nemzedéki eltéréseit mérte fel szülőfalujában, Mihályiban. A tájszókészlet változásvizsgálatai napjaink szociolingvisztikai kutatásainak fontos részét jelentik, mivel a nagyarányú társadalmi változások, s a köznyelv hatással van a nyelvjárásokra. A szerző visszaszorulóban lévőnek értékeli például a *kalinko* 'lakodalmi fonott kalács' jelentésű tájszót, és érdekes magyarázatából megismerhetjük az ehhez kapcsolódó szokást is. KONTRA MIKLÓS az amerikai magyarság körében készített felmérést az anyanyelvhasználatról. Fiatalon kivándorolt adatközlője 73 évesen is megőrizte nyugat-dunántúli nyelvjárását, de időnként kódot vált, és angol szavakkal és kifejezésekkel tarkítja beszédét. SEBESTYÉN ÁRPÁD két tájnyelvi névutóról *(hazul, róston)* foglalja össze a tanulságokat. Az északkeleti nyelvjárásban, főleg Szatmárban van rá példa a régi és a mai anyagban. Pl. 1736: „A Rácsigón *hazul* az Alom földre dül véggel". A *róston* CSŰRY szótárában is megtalálható és a szerző 1952-ben még feljegyezte szülőföldjén.

A tájnyelvi elemek felhasználása sok íróra jellemző a magyar irodalomban, így Duba Gyulára is. SZABÓ JÓZSEF a Vajúdó parasztvilág és az Aszály című művekben tanulmányozta az alaki, a jelentésbeli és a valódi tájszavakat, s a hozzájuk fűzött írói magyarázatokat.

A határainkon túl élő magyarok anyanyelvhasználatának kérdései napjainkban különös figyelmet érdemelnek az idegen nyelvi környezet hatása miatt. ZELLIGER ERZSÉBET a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatának színtereit, beszédpartnereit vizsgálta generációs csoportok szerint. Eredményeit százalékos megoszlásban közli.

A IV. fejezetben a lexikográfiai tanulmányokat gyűjtötték egybe. DEME LÁSZLÓ három szótár (az 1838-as Magyar tájszótár, a SZINNYEI-féle tájszótár és az ÚMTsz.) készítésének körülményeit, anyagát, forrásait, jellemzőit veszi számba. Értékelése szerint az ÚMTsz. a legmodernebb, és akik használjuk, tudjuk, hogy a legigényesebb szempontoknak is megfelel.

Ehhez kapcsolódik KISS LAJOS, aki az ÚMTsz. harminc szláv jövevényszavának eredetét magyarázza. Közli a jelentéseket és az előfordulások helyét is. Ezek a tájszók , mint pl. a *csvarga, karola*, az egyes népek együttéléséből keletkeztek a különböző nyelvek, pl. szlovák, szerb-horvát hatására. Nyelvrokonaink, a finnek tájszótár-munkálatairól ír NYIRKOS ISTVÁN. Összehasonlításaiból kiderül, hogy, bár a finnek szótára sokkal nagyobb anyagot ölel fel, szótárainkat számba véve mi sem szégyenkezhetünk. PUSZTAI FERENC az értelmező szótárak tájszavait tekintette át. Sajnálatos tény, hogy egyre kevesebbet találhatunk belőlük, és ez nemkívánatos jelenség. KISS GÁBOR és VILLÓ ILDIKÓ arról számolnak be, hogy egy új szinonimaszótár munkálataihoz hogyan használták fel az ÚMTsz. címszavait.

Az ÚMTsz. munkaközössége mutatkozik be az V. fejezetben. BÁNKI JUDIT olyan lexikográfiai adatbázisnak tartja a szótárt, amely nemcsak a nyelvészek, hanem más szakemberek munkáját is segítheti. FIERS MÁRTA szerint az ÚMTsz. alapján sok összefüggésre rá lehet világítani, ha jól tesszük fel a kérdéseket. HOSSZÚ FERENC, akinek szakmai pályafutása szinte összefonódott a szótárral, méltóképpen értékeli az abban található anyagot, KÓRÓDI BENCE pedig a szótár kommunikatív funkcióját emeli ki. VITÁNYI BORBÁLA szótárírói munkája során felfigyelt a keresztnévi eredetű közszavakra és ezekből közöl néhányat. Mindezek azt igazolják, hogy szinte kimeríthetetlen kincsesbánya az ÚMTsz., melynek még a kiselejtezett cédulaanyaga is felhasználható a dialektológiai, néprajzi vagy más jellegű kutatásokhoz.

A VI. fejezetben három írást találhatunk a stilisztika és nyelvművelés köréből. HEXENDORF EDIT „a hagyományos stílusértékek védelmében" szólal meg, RUZSICZKY ÉVA a szókészletünkben végbemenő változásokhoz fűz néhány tanulságos megjegyzést, SZATHMÁRI ISTVÁN a stílus fogalmának különböző értelmezéseit magyarázza.

A VII. fejezet a Varietates címet kapta s benne hét szerző ír köszöntő sorokat B. Lőrinczy Éva tiszteletére: BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BALASSA IVÁN, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, KESZLER BORBÁLA, KOVÁCS TERÉZ, SZENDE TAMÁS és VÉRTES O. ANDRÁS.

A VIII. fejezet rövid pályakép és B. Lőrinczy Éva publikációs jegyzéke, a IX. pedig oldott hangulatú, tréfás írások, rajzok gyűjteménye, „a tudományon túlról".

A B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára készült kötet értékes darabja nyelvtudományunknak, amely további kutatásokra ösztönözhet és követendő példát nyújt a tudományos műhelyekben folyó értékalkotó munkára, a kollegialitásra, az elkötelezettségre is.

VESZPRÉMI ESZTER

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A Kapuvári járás. Sorozatszerkesztő: UNTI MÁRIA. Tudományos tanácsadó: ÖRDÖG FERENC, VÉGH JÓZSEF. A gyűjtési munkák irányítója: UNTI MÁRIA. Közzétette: HEGEDŰS ATTILA. Szerkesztette: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Kiadja az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola. Győr, 1998. (108 lap)

E sorok írója örömmel kezdené könyvismertetését (bírálatát) azzal a korábban tőle és másoktól is több alkalommal leírt mondattal: „Újabb, jelentős kötettel gyarapodott helynévgyűjteményeink száma". A 19 települést magában foglaló Kapuvári járás névanyagát tartalmazó kötet terjedelme azonban nem egészen teszi indokolttá ezt a megállapítást. Ha az alig több mint 100 lapnyi összterjedelemből kivonjuk a gyűjtés történetével, az adattár használatával stb. kapcsolatos bevezető részt (7–16), a névmutatót (73–108), illetve az 54 lap terjedelmű adattárba (18–73) beépülő 21 lapnyi térképvázlatot, a 33 lapos tényleges adattár az utóbbi évtizedekben megjelent helynévgyűjtemények között csak szerény helyet foglalhat el. Ez akkor is így van, ha figyelembe vesszük, hogy a helynévközléseknek a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén követett módszerétől (pl. KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993. 549 lap) eltérő, (hely)takarékos(abb) megoldása alakult ki a (főként) dunántúli helynévanyag közzétételének gyakorlatában, ahol általában egy egész megye névanyaga szerveződött a gyűjtések eredményeként vaskos kötetté (pl. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 1174 lap). Egy-egy járás névanyagának terjedelme arányaiban ezekben is meghaladja az előttünk fekvő kötet adattáráét. A helynévgyűjtemények terjedelmére vonatkozó adatok nem csupán mennyiséget jelölnek, belőlük többé-kevésbé a gyűjtőmunka mélységére (minőségére) is következtethetünk. A Kapuvári járás 19 településének anyaga 63 048 kat. holdról összesen 1982 névcikket tartalmaz. Ez településenként átlagban 100 objektumot jelent. A helynevek száma azonban a névalternánsokkal, alakváltozatokkal, történeti adatokkal együtt szerencsére jelentősen több. De feltűnő, hogy bizonyos objektumfajták, így például a mezei utak, vízlevezető csatornák, alig vannak jelen az adattárban. A legalaposabb gyűjtés a kapuvári, amely a térképekkel együtt 7 lapon összesen 337 objektum nevét tartalmazza.

Elöljáróban ismerkedjünk meg a kötet létrejöttének történetével. Idekapcsolva, ahol ennek szükségét látom, saját megjegyzéseimet, észrevételeimet is. A bevezetésből (9–11) megtudjuk, hogy egy több évtizedes munka eredményét tarthatjuk kezünkben, hiszen „Győr-Moson-Sopron megye földrajzi neveinek összegyűjtését — az országos gyűjtéshez kapcsolódva — 1965 szeptemberében határozta el a megyei tanács művelődési osztálya". A tudományos tanácsadást Ördög Ferenc és a helynévgyűjtés fáradhatatlan szervezője, a néhány éve el-

hunyt Végh József vállalta. A terepmunkát a megye középiskoláira, illetőleg azok tanulóira bízták. Az ellenőrzést a megyei bizottság szakemberei vállalták. 1965 októberében gyűjtéssel egybekötött módszertani megbeszélést tartottak. Kanyargós, de igen tanulságos az az út, amely a megyei gyűjtés tervbevételétől a most kezünkbe lévő első járási kötetnek a megjelenéséig tartott. Ennek főbb állomásai a következők: Kipróbálták a kérdőívek alkalmasságát, és a helyszíni munka során tisztázták a vitatott kérdéseket. Ezt követően önkéntes mozgalom keretében elkezdődött a terepmunka, de „A nagy lelkesedéssel elkezdett, s a megye legtöbb községére kiterjedő gyűjtés 1968-ban leállt". Az önkéntes gyűjtők ügyszeretetét elismerve és tisztelve is úgy vélem, bekapcsolásuk a gyűjtőmunkába igencsak elnyújtja a munkának ezt a fázisát, emellett állandó ellenőrzésük, oktatásuk stb. sok energiát köt le. És akkor még nem is beszéltem a gyűjtőtáborok szervezésének pénzügyi kiadásairól. A szerkesztők a kötet megjelentetését pénz híján reménytelennek látták, így a gyűjtéseket tartalmazó doszsziék a Győr-Sopron Megyei Xantus János Múzeumba kerültek. Másfél évtizedig tartó kényszerű szünet után Unti Mária, a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola tanára kapott megbízást a gyűjtés újraszervezésére. Erőfeszítései két évig (!) a már összegyűjtött anyag megtalálására, számbavételére, az elkallódott térképek pótlólagos beszerzésére, munkatársak megnyerésére irányultak. Az anyag áttekintése után kiderült, hogy a gyűjtés szinte minden faluban kiegészítésre szorul, sok esetben célszerűbb elölről kezdeni. 1985 májusában (!) szakmai tanácskozás keretében találkoztak a munkára vállalkozó munkatársak (tanárok, muzeológusok) az országos gyűjtés irányítóival, Ördög Ferenccel, Balogh Lajossal. A következő években a pótgyűjtések, az ellenőrzések élveztek elsőbbséget, de elkészültek a kataszteri térképek névanyagának leírásai is. Az 1980-as évek végére a Soproni járás néhány faluján kívül mindenütt lezárult a gyűjtés és ellenőrzés szakasza. Elkészült a Győri és a Mosonmagyaróvári járás kéziratának jelentős része, és 1997-re a Kapuvári járás teljes anyaga. (Itt jegyezném meg, hogy a járások nevét az 1984. évi szabálymódosítás óta a kötetben írtakkal ellentétben nagybetűvel kezdjük.) A megyei tanács művelődési osztálya 1989-ig szerény tiszteletdíjat biztosított az elvégzett munka honorálására. Az évenkénti pályázatok sem jártak sok eredménnyel. A kedvezőtlen financiális helyzet jellemzése is egyben, hogy a közismerten pénzszűkében levő Magyar Nyelvtudományi Társaság volt a szerkesztők, közzétevők segítségére a kéziratok tiszteletdíjának kifizetésében. De ezzel függ össze az is, hogy a megye helyneveinek megjelentetését a közzétevők a korábbi általános(abb) gyakorlattal ellentétben a régi járások szerint képzelik el, mert így egy-egy volt közigazgatási egység névanyaga kisebb költséggel adható ki. (Sajnos, nemcsak itteni jelenség, hogy a rendszerváltás óta nincs gazdája a munkának.)

A mintegy 30 évig (!) húzódó gyűjtés miatt a Kapuvári járás kötetének névanyaga nem homogén. (Miként nem lesznek azok a később, de remélhetőleg mi-

nél hamarabb megjelenő más Győr-Moson-Sopron megyei járási kötetek sem.) A gyűjtések nagyobb része ugyanis a 60-as, 70-es évek fordulóján keletkezett. Az 1989-es ellenőrzés során ezekből az ekkor is ismerteket felvették, és újakkal egészítették ki a névanyagot. Kapuvár és Vásárosfalu névanyagának felgyűjtése és ellenőrzése viszont már a rendszerváltás után történt, a névanyag e helységekben a legújabb változásokat is tükrözi. Ezekhez két megjegyzés is kívánkozik. 1. A szatmári járások névanyagának közzétételekor mi is támaszkodtunk a korábbi, főként az 1960-as évekbeli, zömmel hallgatói gyűjtésekre. Igaz, egyenetlenségük miatt sokszor csak emlékeztetőnek használhattuk őket, de adataikat (a megfelelő megjegyzéssel) mindig felvettük a névtárainkba (vö. KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984; JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor, 1987; KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen, 1989; KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993). A helynevek kihalása az utóbbi évtizedekben ugyanis annyira felgyorsult, hogy adatközlőink gyakran már csak bizonytalanul emlékeztek (emlékeznek) a korábban még jól ismert nevekre, vagy éppen már teljesen kivesztek a falu kollektív tudatából. De arra nem gondoltunk, hogy kihagyjuk őket az adattárból. (Ilyen alapon a forrásokban található, mára kihalt neveket sem vehetnénk fel a gyűjteményekbe.) Sok igen értékes régi névvel lettek így gazdagabbak adattáraink. 2. A rendszerváltás utáni ellenőrző pótgyűjtést nemcsak Kapuvárott és Vásárosfaluban (i. m. 10), hanem más településeken is célszerű lett volna elvégezni. Az ilyen ellenőrzések elmulasztásával ugyanis egyenetlenség forrásává válhatnak az újabb helynévi gyűjtemények. Csak utalnék rá, hogy a Csengeri járás névanyagának közlésekor mi is szembesültünk ezzel a problémával. De célszerűnek tartottuk közvetlenül az anyag nyomdába adása előtt az egész járásban elvégezni a pótgyűjtést. Ez nálunk főként a hivatalos utcanevekben beállt változásokra, a termelőszövetkezetek helyébe lépő új gazdasági társulások számbavételére terjedt ki (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, i. m.).

A kapuvári járás mai (és történeti) helyneveit tartalmazó adattár névanyagának közzététele a dunántúli megyei, illetve járási helynévgyűjtemények mintájára történt, azok szerkesztési, anyagközlési gyakorlatát követi. „Kötetünk mindenekelőtt adattár, s mint ilyenre, rá is meghatározott közlési elvek vonatkoznak: szűkszavúság, más földrajzinév-kötetekben megszokott rövidítések használata, de megtalálhatók benne a névre vonatkozó legfontosabb népi adatok, megjegyzések is" (i. m. 11). Más dunántúli kötetekhez hasonlóan ez az adattár is tudományos célra készült (i. m. 13). De a helynévgyűjteményeknek a honismereti szakkörökben, a helyi közművelődésben, az iskolai oktatásban történő felhasználásáról bizonyára ennek a kötetnek a szerkesztői sem akartak lemondani. A helyi érdeklődés nemcsak a gyűjtőmunkába való bekapcsolódás szintjén nyilvánulhat meg, az elkészült adattárak a településeken is közkézen forroghatnak, egy-

aránt elmélyítve ezzel a településről szóló ismereteket és a lokálpatriotizmus szellemét. Igaz, ez egy kicsit bővebb terjedelem, jobb áttekinthetőség, a folyamatos olvasást nehezítő rövidítések kisebb száma esetén hatékonyabban valósulhatna meg. (Ez azonban a szándékon túl nem utolsósorban pénzkérdés is.)

Az adattár első bekezdésében a helységgel kapcsolatos információkat találjuk: a község népi neve, a *hol, honnan, hová* kérdésre felelő és az *-i* képzős alakkal. A településekre és a lakosság lélekszámára vonatkozó adatok az 1973. évi állapotokat mutatják (!), de talán célszerű lett volna a jelenlegi lélekszámot is közölni. Itt szerepelnek a település nevére vonatkozó népi magyarázatok és az esetleges falucsúfolók is. A második egység a belterület neveit, a harmadik pedig a külterületét tartalmazza. A sorszám után következik az objektum népi neve, illetve ha van, ennek változata (változatai). Csak helyeselni lehet, hogy a már megjelent dunántúli névgyűjteményekhez hasonlóan ebben a kötetben is találunk bizonyos történeti névanyagot. Így bekerültek a kötetbe a múlt század közepén készült első, illetve az e század elejéről származó kataszteri térképeknek és Pesty névgyűjtésének adatai. (Kár, hogy ez utóbbiak a helytakarékosság miatt Pesty adatközlőinek magyarázatai nélkül.) A szerkesztők felhasználták a Magyarország földrajzinév-tára II. megyei kötetét is. De nem egészen értek egyet azzal a megoldással, hogy az itt közölt adatokat csak „mintegy előhívó, emlékezetfelidéző anyagként" hasznosították (i. m. 11). A földrajzinév-tár adataival kapcsolatban lehetnek fenntartásaink. Több esetben pontatlanok, nem létező „hivatalos" névalakot rögzítenek, vagy éppen olvasati hibákat tükröznek stb. De szelektálni, illetve a megkérdezett adatközlők (név)ismeretére bízni, hogy belőlük mi kerüljön be az adattárba, talán nem a legszerencsésebb megoldás. Hiszen előfordulhat, hogy mégis élnek az így kihagyott (hivatalos) nevek. De ha csupán annyi hasznuk lesz, hogy a hivatalos szervek névadó tevékenységére vonatkozóan nyerünk így adatokat, már akkor is megéri ennek az anyagnak a teljes (és betűhív) közlése. — A bel- és külterület névanyaga a korábbi gyakorlatnak megfelelően folyamatos számozással következik, csupán új bekezdéssel különül el némiképp. A nevek *hol* vagy *hová* kérdésre felelő ragos alakjai (ebből a kötetből is) hiányoznak. Pedig ennek olykor a névség megállapításában is szerepe lehet: *Kert alja: alá* vagy *aljára.* Nem mindegy. De a közzétevők (gyűjtők?) néhol takarékosan bántak a névmagyarázatokkal is. Jó lett volna olvasni, hogy miről kapta nevét a *Telefonos álé, Boldogasszony-eger, Műszaki álé, Bombatőcsér álé, Fekete-derekak* (Kapuvárról véve a példákat). Ennek hiányában a névadó motívumra csak a névből következtethetünk. Másutt a kelleténél is szűkszavúbb a magyarázat: *Borek álé:* Egy volt tiszttartóról nevezték el. (Miért? Ő használta, csináltatta?), *Markó-sarok*: Egy Markó nevű erdészről kapta a nevét. (Miért?) Annak bizonyítására, hogy a névhez fűzött magyarázat nélkül a névadó motívumról a név nem mindig árulkodik, álljon itt néhány példa. A *Gyura Vendel dombja* (1/310) akár a tulajdonosról is kaphatta volna a nevét,

pedig kivégzőhely volt, ahol őt végezték ki utoljára. *Dudás keresztfája* (1/301): „Azért állították, hogy a jégverés ellen megvédje a határt. Az egyik Dudás család földjének a végében állt". (Célszerű lett volna hangsúlyozni, hogy nem azonos (?) a belterületen levővel: 1/49.) *Kender-táblo* (1/253): A mellette levő kendergyárról kapta a nevét. *Vitéz-telkek* (1/328). Arra gondolhatnánk, hogy (miként másutt az országban) a vitézi érem tulajdonosai kapták. Pedig nem. Gúnyos elnevezés, a pártbizottsághoz közelálló nyugdíjasok kapták. Micsoda különbség! A hivatalos nevek alakváltozataival több esetben is „takarékosan" bánik a gyűjtemény. A *Dózsa György utca* (Kapuvár) csak ebben az alakban él? Nincs *Dózsa utca?* De az sem tűnik valószínűnek, hogy a *Rákóczi Ferenc utcá*nak csak a 4/10 esetében van meg a rövidebb *Rákóczi utca* változata, a többinél (1/128, 155, 7/16, 15/19, 31, 53) pedig a teljes hivatalos névforma élne. Van, ahol az objektum és a név viszonya tűnik problematikusnak. A beledi *Rákóczi Ferenc utca* háromszor szerepel az adattárban és a névmutatóban (15/19, 31, 53). Ez a neve a *Vasút utcá*nak, a *Fő utcá*nak és a *Páli utcá*nak. Az első és utolsó utcarész (Ur), a *Fő utca* pedig utca. Vagyis az egészet hivatalosan *Rákóczi Ferenc utcá*nak nevezik. A *Fő utca* azonban akkor ennek is csak része. Vagy egyenértékese a hivatalosan *Rákóczi Ferenc utcá*nak nevezett utcának? Az (U) rövidítés azt sugallja, hogy igen. Esetleg mi lehetett volna a megoldás? A *Rákóczi Ferenc utcá*t önálló objektumként felvenni, amely korábban három egységből állt. Feltehetőleg a lakosság ma is így tekinti, de a hivatal névadó tevékenységével egynek nyilvánította. A *Fő utca* hivatalos névformájának a *Rákóczi utca* van megadva, a névmutatóban azonban a *Rákóczi Ferenc utca* szerepel, ott a *Rákóczi utca* utáni sorszámok nem utalnak rá, hogy Beleden is van ilyen nevű utca. — Egyébként az adattárhoz csatlakozó névmutató nagyon hasznos egysége a kötetnek, amelynek terjedelme pontosan annyi, mint az egész adattáré (75–108). A korábbi gyakorlatnak megfelelően a névmutatóban köznyelvi formában találjuk meg a népi neveket is. A névmutató nemcsak a helyneveket (történeti, népi, hivatalos), hanem a földrajzi köznevekет, illetve az összetett helynevek névrészeit is tartalmazza. Az utóbbiak különösen a helynévi alapelemek szóföldrajzi vizsgálatához nyújthatnak értékes anyagot a kutatónak. Közöttük igen sok olyan köszóval találkozunk, melyek az ország keleti végében is gyakori névalkotó tényezők, így pl. az *éger, berek, erdő, fa* (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, A Csengeri járás földrajzi nevei 539–44). A tájra, a természeti környezetre utal a Szatmárban ismeretlen *hany* 'mocsár' köszó. A szerkesztők szándéka, hogy a földrajzi köznevek szójegyzékét és értelmezését az egész megyére vonatkozóan az utolsó járási kötetben teszik majd közzé. De a névmutatóból ennek jellegére, tartalmára már most is következtethetünk.

Az adattárban szereplő neveket fonematikus hangjelöléssel közlik. Jelölték a zárt *ë*-t, a mássalhangzók kiesését, hosszúságát, rövidülését, az *l*-ezést. Bár ma a nyelvjárások változásával egyre több hangtani változata él egy időben ugyanan-

nak a névnek, elsősorban az idősebb nemzedék kiejtésének visszaadására törekedtek. Sajnos ezzel korlátozták a névszociológiai jellegű vizsgálódás lehetőségét. Nem tartom valószínűnek azonban, hogy a Kapuvárról adatolt két *Dudás keresztfája* közül a külterületen levőt *Dudás keresztfája* (1/301), a belterületit *Dudás keresztfájo* (1/49) alakban ejtenék. A részadattárakba beillesztett térképek jók, esztétikus kivitelben készültek. Csak a legfontosabbakat tartalmazzák: a kül- és belterület határvonalát, a fő közlekedési utakat a nagyobb vízfolyásokat stb. A belterületi térképek az utcák vonalvezetését azonban csak néhány településnél mutatják (Vitnyéd, Gyóró, Beled és erősen vázlatosan Kapuvárnál), a többinél ez hiányzik.

Az ismertetés végére kívánkozik néhány megjegyzés: Úgy tűnik, a helynévgyűjtésben az utóbbi években tapasztalható megtorpanás nem átmeneti jelenség, hanem immár tartósnak nevezhető állapot, amely kétségessé teszi, hogy az 1960-as években szervezett keretek között elkezdett munka továbbfolytatódik-e egyáltalán. Azt gondolhattuk volna, hogy a rendszerváltás után a népi kultúrának ezekre a felbecsülhetetlen értékeire is nagyobb figyelem irányul. A pénz, helyesebben a pénztelenség azonban itt is döntő szerephez jutott. Talán még azt is mondhatjuk, hogy amíg korábban egy-egy ügyszerető vezető elvtárs megnyerése biztosította a szükséges támogatást (távol álljon tőlem, hogy indokolatlan dicséretüket zengjem), az új viszonyok között a kétségtelenül nehéz gazdasági helyzetben a pénzforrások elapadtak. Emiatt a jelen kötet megjelentetéséhez is több helyről kellett összegyűjteni a kiadáshoz szükséges pénzt. Erre utal a kötet elején található kisebbfajta lista is, amely a támogatók nevét sorolja fel. De a nyilvánvaló anyagi gondok mellett a tudományos közhangulat (meg)változása sem kedvez az ügynek. Korábban inkább olykor a *„Fogjuk meg, oszt vigyétek!"* kitekert (népi) bölcsesség érvényesülését tapasztalhattuk azok részéről is, akiknek feladatuk lett volna (lenne) ennek a munkának a szervezése, irányítása. Mostanában azok is hallatják elmarasztaló hangjukat, akiknek nem sok közük volt (van) ehhez az ügyhöz. Mit nekik Kniezsa, Bárczi, Szabó T. Attila vagy Kálmán Béla tudományos felfogása! (Vö. HAJDÚ MIHÁLY: NÉ. 18: 129). De olvashatunk olyan véleményt is, hogy a sok feldolgozatlan helynévi adat(tár) csak zavar bennünket, hiszen a gyűjtő-kutató, ha nem kezdi el azonnal anyaga tudományos feldolgozását, elfelejti a nevekkel kapcsolatos információkat. Így „Olyan megfigyelések is elveszhetnek e mulasztás miatt, amelyeket lehetetlen pótolni" (SZILÁGYI: BUKSZ. 4: 429–30). Ez bizony akkor is így van, ha azonnal hozzálátunk a több ezernyi saját magunk által összegyűjtött adatmennyiség feldolgozásához. (Szeretném látni azt a káptalanfejű szakembert, aki összegyűjtve egy járás kb. 7-8 ezer helynévi adatát, használhatóan emlékszik a legapróbb részletekre is. Én nem tudtam ennek az „igénynek" megfelelni, de úgy vélem, mások sem.) Többek között ezért kell minél több információt tartalmazó adattárakat készíteni. Meg azért, hogy esetleg ötven vagy száz év múlva is használhas-

sák majd a kutatók. Mert remélhetőleg a világ (és a tudomány) nem fog jelenkorunk nyelvészeivel véget érni. A névtudomány fejlődésének akadályát látni az egész országra (a magyar nyelvterület egészére) kiterjedő gyűjtőmunka folytatásában, önmagáért beszél. Milyen jó, hogy a finn névtudomány művelői nem hittek ennek a náluk bizonyára fel sem vetődő (ál)bölcsességnek. Hol lenne most a példaértékű Finn Névtani Archívum? E munka felbecsülhetetlen értékéről joggal írja egyik méltatója: „Mindenféle névtani munka előfeltétele, alapja a minél szélesebb körű, megbízható adattár, névgyűjtemény. Ilyen magas színvonalú központi gyűjtemény a Helsinkiben levő Finn Névtani Archívum" (HOFFMANN: MNyj. 25: 79).

Ezért is örülök a megjelent szerény kötetnek. Fentebbi észrevételeimmel semmiképpen sem a lelkes kis szerzőgárda kedvét akarom elvenni a munkától. Csupán néhány viszonylag könnyen kiküszöbölhető hiányosságra szándékoztam felhívni a figyelmet, hogy az újabb kötetek minél hamarabb és minél hasznosíthatóbb formában kövessék a most megjelent elsőt. Bizonyítva ezzel, hogy a fenti vélemények ellenére a „karaván halad".

KÁLNÁSI ÁRPÁD

K. FÁBIÁN ILONA, **A Váradi Regestrum helynevei.** Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997. (165 lap + 2 térképmelléklet)

Korai szórványemlékeink rendszeres, monografikus feldolgozása elengedhetetlen feltétele annak, hogy nyelvünk történeti fejlődésének ívét világosan láthassuk. A szórványadatok vizsgálata lehetővé teszi az ómagyar kori magyar nyelv hangtani, morfológiai viszonyainak elemzését, és a szóösszetételek, szintagmák grammatikai szintjének ismerete tovább viszi a kutatást a szöveg, a szövegemlékek szintje felé is.

Árpád-kori okleveleink rendszeres, nyelvészeti szempontú feldolgozásai közül az alábbiakat emelhetjük ki: MIKOS JÓZSEF a székesfehérvári johannita adománylevél szórványait (MNy. 31 [1935]: 152–67, 243–58, 288–309); PAIS DEZSŐ a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének helyneveit dolgozta fel (MNyTK. 50. sz. [1939]). Az 1211. évi tihanyi összeírás (MNyTK. 58. sz. [1941]) helyesírási és hangtani vizsgálatát GÁCSER IMRE végezte el. GYÓNI MÁTYÁS nevéhez a görög nyelvű szórványok vizsgálata fűződik (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943). KNIEZSA ISTVÁN pedig az 1156. évi dézsmajegyzék (Századok 73 [1939]: 167–87), illetve az 1111. és

1113. évi zobori oklevél (MNny. 6 [1947–49]: 3–52) szórványait; SZABÓ DÉNES az 1138. évi dömösi oklevél helyneveit (MNyTK. 85. sz. [1954]) dolgozta fel. A fenti munkák tapasztalatait is felhasználva BÁRCZI GÉZA készített először e témában valódi monográfiát „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék" (Bp., 1951) címmel. Klasszikussá vált munkájának alaposságával mintát teremtett a későbbi feldolgozó monográfiák sora számára.

A Váradi Regestrum történeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt rendkívüli jelentőségű, a középkori oklevelekkel rokon természetű forrásunk, az „Árpád-kori jog-, társadalom-, művelődés- és nyelvtörténetünk egyik legbecsesebb emléke" — írja róla a legfontosabb nyelvemlékeinket áttekintő Ómagyar olvasókönyv (Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929. 81). A Regestrum 389 jogesetet tartalmaz latin nyelven. A benne előforduló hely- és személynevek száma jóval több, mint az eddig feldolgozott szórványemlékekben összesen. A Regestrum fontosságát az is mutatja, hogy számos olyan helynevet tartalmaz, amelynek első előfordulása ebben a nyelvemlékben található meg, s nem kevés azoknak a helyneveknek a száma sem, amelyeket egyedül ebből a forrásból ismerünk.

A helyneveket, helynévi szórványokat tartalmazó nyelvemlékek feldolgozásának szerves része kell, hogy legyen a nevek lokalizálása, helyhez kötése. Az összeírás latin és magyar (kétnyelvű) kiadásában KANDRA KABOS tett kísérletet először e feladat megoldására (A Váradi Regestrum. Bp., 1898). Megállapításait az elmúlt száz év tudományossága jórészt elfogadta, több részletét azonban módosította. Az adatok többségének datálását, a lokalizáció pontosítását KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU végezte el (Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Bp., 1903). A helynévi adatok helyhez kötésének tökéletesítésében később MARJALAKI KIS LAJOS (MNy. 21 [1925]: 47–9), MIKESY SÁNDOR (MNy. 44 [1948]: 64–5), SZŰCS JENŐ (Történelmi Szemle 35: 41), és GYÖRFFY GYÖRGY (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1964–1998) járt élen.

K. FÁBIÁN ILONA e fent említett dolgozatok elemzési szempontjaira és eredményeire támaszkodhatott akkor, amikor a Váradi Regestrum XIII. század eleji (1208–1235) helynévanyagának 1550-ből ránk maradt (Fráter György által Kolozsvárott nyomtatott) kiadásának nyelvészeti feldolgozására vállalkozott.

A nyelvemlékkel kapcsolatos kutatási eredményeit K. FÁBIÁN ILONA több fórumon publikálta: a Regestrum általános ortográfiai sajátosságainak vizsgálati eredményeit tette közzé 1989-ben (Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. BALOGH LAJOS és ÖRDÖGH FERENC. Zalaegerszeg, 1989. 349–51), majd konkrét névanyagon (a *g, gy* kezdőbetűs helyneveken) mutatta meg e jellegzetességeket (Acta Acad. Paedagogicae Szegediensis, Series Lingu., Litt. et Aest. 1987–1988. 23–7). A feldolgozás néhány szócikkét tette közzé „A Váradi Regestrum néhány helynevéről" című tanulmányában (NÉ. 17 [1995]: 94–8), illetve a

„Mutatvány a Váradi Regestrum helyneveinek elemzéséből" (MNy. 92 [1996]: 501–4) című dolgozatában. Az V. Magyar Névtudományi Konferencián tartott s időközben nyomtatásban is megjelent előadása szintén e témakörből merített („Néhány népnévi eredetű helynév a Váradi Regestrumban" Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. Szerk. B. GERGELY PIROSKA és HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc, 1997. 253–8).

K. FÁBIÁN ILONA 1996-ban megvédett kandidátusi értekezését is a Váradi Regestrumnak szentelte (A Váradi Regestrum helynevei. I. (A–C) Szeged, 1994). A disszertációban a szerző az A–C betűkkel kezdődő (a Regestrum alig ötödét kitevő) helynevek komplex nyelvészeti elemzésére vállalkozott: a szócikkek első bekezdésében a lokalizáció, a másodikban az etimológia, a harmadikban pedig minden „egyéb" (összetételek, szótövek, képzők, jelek, ragok, helyesírás, kiejtés) megtárgyalására kerített sort. Az itt ismertetett könyv ennél bővebb abból a szempontból, hogy a Regestrum minden helynevét tartalmazza, ám szűkebb abban a tekintetben, hogy a szócikkek három bekezdése közül csupán az első, a földrajzi nevek lokalizációját tartalmazó rész kapott benne helyet. A helynévi adatok lokalizálását elsődleges feladatának tekintő munkák jelentősége azért különösen fontos, mert bármilyen természetű történeti névtani elemzés kiindulópontja a lokalizálás, hiszen a különböző alakú és datálású névadatoknak egy-egy denotátumra való vonatkoztatása teremtheti meg az alapját bármilyen hangtani és alaktani fejlődési sor felrajzolásának, minden megalapozott etimológiának. A szerző egyrészt a nyelvészeti feldolgozó munkához ad tehát „nyersanyagot", de munkája a történettudomány számára is fontos, hiszen az adatok azonosítása e téren is elengedhetetlen feltétele megalapozott hasznosításuknak. Nem véletlen tehát, hogy a könyvet a szerző „mint történeti földrajzi jellegű alkotás"-t (12) minősíti, s hogy a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatának egy darabjaként látott napvilágot.

A forrással korábban foglalkozó kutatók 600 körülire becsülték az összeírás helynévi adatainak számát. K. FÁBIÁN a Regestrum adatainak sikeres lokalizálása után a névanyagot a megállapított denotátumok alapján rendezi szócikkekbe. Ennek eredménye az a 711 önálló szócikk, amely tehát azt mutatja, hogy a szerző ennyi önálló települést azonosít; s habár véleménye szerint ez a szám „a valóságos értéktől már aligha állhat messze" (20), mégsem tekinti e megállapítást teljesen véglegesnek.

Az adattár a névadatokat betűrendben közli. Címszóként a szerző a datálás szerinti legkorábbi névadatot szerepelteti betűhív formában. A szórványadatok betűhív közlésétől csak abban tér el, hogy a néhány eredeti kisbetűs névkezdés helyett nagybetűvel írja a nevet. A névváltozatok datálásában a szerző KARÁCSONYI–BOROVSZKY-féle időpont-megállapításokat veszi alapul, s ez határozza meg a szócikken belüli sorrendet. Minden adat után kerek zárójelben szerepel a névváltozat forrás által megadott latin minősítésének magyar fordítása.

Elég gyakran előfordul azonban, hogy az ómagyar kori forrásanyag szövege erre nézve nem ad eligazítást. Ilyen esetekben a szerző szögletes zárójelben közli saját besorolását. Ezt követi a jogeset sorszáma, amelyben a névalak előfordult.

A munkát felhasználni kívánó kutató tájékozódását azzal is igyekszik megkönnyíteni K. FÁBIÁN ILONA, hogy a dolgozatban az alakváltozatokra és a javított névalakokra egyaránt utalószóval hívja fel a figyelmet, illetve felsorolja azokat a forrásokat is, amelyekben az azonosított településekre vonatkozó egyéb, a Váradi Regestrumon kívüli, további adatok találhatók.

Ezután az adott névvel jelölt település helyének azonosítása, megállapítása következik, ahol a szerző véleményétől esetlegesen eltérő nézetek is helyet kapnak. A szócikket a helység mai magyar — az ország határain kívül lévő települések esetében az idegen — nyelvi megfelelője zárja az ország, illetve a megye megjelölésével.

A Regestrum helynevei 43 Árpád-kori vármegye és várispánság területén fordulnak elő. A monográfia nagy értéke az a két térképmelléklet, amely megkönnyíti a térbeli tájékozódást. Ezeken kizárólag azok a települések szerepelnek, amelyek lokalizációja teljesen biztos vagy nagy valószínűséggel az. Az egyik térkép az egész Kárpát-medencét ábrázolja, a másik pedig a helynevek sűrűsödési helyét (nagyjából a Tiszántúlt és a Tisza mellékét) kinagyítva mutatja. Az adattárban a települések sorszáma után tett * utal arra, hogy a kérdéses földrajzi objektum nem szerepel a térképeken. A településeket a dolgozat szócikkeinek sorszáma jelzi a mellékleteken. A 711 helynévi adat közül 619-nek (az egész anyag 87%-ának) sikerült a pontos, vagy elfogadható, valószínűsíthető lokuszát megtalálnia a szerzőnek.

Amikor a kutató bármilyen nyelvemlékünket vizsgálata alá vonja, tisztában kell lennie azzal is, hogy annak nyelvészeti felhasználásában milyen tényezőket, körülményeket kell figyelembe vennie. K. FÁBIÁN ILONA szerint a Regestrumnak „az eredetihez képest 300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához" (Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg, 1989. 349–351). Óhatatlan azonban, hogy a szövegben előfordulhatnak olyan névalakok is, amelyek a hibás nyomdai szedésnek, a félreolvasásnak estek áldozatul. K. FÁBIÁN ILONA azt is vállalta, hogy az általa rontottnak gondolt — s nem is kevés számú — alakot javított formában közölje.

Az ómagyar kori nyelvi adatokat tartalmazó oklevelek feldolgozása nehéz feladat elé állítja a kutatót akkor, amikor a vizsgálatok egyik első adódó kérdéseként azt kell megválaszolnia, hogy mi tekinthető valódi, a maga korában élő helynévnek, és mi nem. Az elemzések megkezdésének alapfeltétele, hogy elkülönítsük a személyneveket a helynevektől. E problémával találjuk szembe magunkat az Abaúj vármegyei *villa Alexandri* ('Sándor faluja', 24), az Abaúj–Borsod megyei vonatkozású *praedio Martini* ('Márton prédiuma', 93) és a Békés

vármegyei *insula Myskae* ('Miska szigete', 95) névadat esetében. Az első adatról azt állapítja meg a szerző, hogy „a *villa* szóval összetett személynevek tapasztalat alapján rendre szilárd helynévi megnevezéseknek mutatkoznak" (24). A történész SZABÓ ISTVÁN ezt írja a *villa* szóról: „A klasszikus latinságban előbb nem falut értettek alatta s csak az idők folyamán alakult ki ez a jelentése. Nálunk már kezdettől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt. Így a történeti források villája pontosan fedi a magyar falu fogalmát. Törvényeink szövegében nem is lehet a falunak más megjelölésével, mint a villával találkozni" (A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század). Bp., 1966. 36). A *villa* latin nyelvű kifejezés tehát valóban utalhatott lakott helyre, falura, ám hogy a település magyar nevében helyet kapott-e ennek *-falva* megfelelője, az nem törvényszerű. Ennek eldöntése akkor okoz különösen nagy gondot, amikor a *villa* genitivusos személynévhez kapcsolódik. A téma avatott szakértője, a *falu* utótagú helynevek monográfusa KÁZMÉR MIKLÓS erről a kérdésről a következőket állapította meg: „A középkori forrásokat publikálók vagy feldolgozók igen gyakran egy *villa* + genitivusos s z e m é l y n é v szerkezetből magyar s z e m é l y n é v + *falva* helységnevet rekonstruálnak... Ezeket a konstrukciókat adattáram nem tartalmazza, ugyanis nem láttam biztosítékát annak, hogy ezek valóban *-falva* utótagú helységnevek lettek volna. A *villa* + genitivus-féle szerkezet igen gyakran egyéb típusú helységnév adattárában is szerepel... Ha a latin szerkezet után magyar *-falva* adat következik, akkor természetesen a latin adatot is figyelembe vettem (A »falu« a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század). Bp., 1970. 53)". KÁZMÉR tehát csak akkor fogadja el a *villa* + genitivusos szerkezetet kétségtelenül *-falva* utótagú településnévnek, ha annak később valóban létezett ilyen, magyar nyelvű adata, hiszen az ómagyar kor jellegzetes településnévformája a puszta személynévből metonimikus úton született helynév. A jogos bizonytalanságot elmélyítik bennünk azok a szerkezeti változások, amelyek a településnevek körében a *-falva* utótaggal való nem ritka bővülést mutatják.

A másik két esetről azt mondja a szerző, hogy „bizonytalan, hogy megszilárdult helynév volt-e, vagy csak alkalmi, az éppen akkori tulajdonosra utaló megnevezés" (93). A *praedium* eredetileg földesúri gazdasági telepet jelölt, s lakói házas-földes rabszolgák voltak, s jelentékeny volt a szerepe a magyar falurendszer kialakulásában. „A XI–XIII. századokban a faluszerűen önálló nevet viselő, körülhatárolt, lakott, egyidejűleg vagy utóbb kétségtelenül faluval egyértelmű települések körülbelül 45–50 százaléka az oklevelekben a prédium köznevet viselte, s arányuk még a XIII. század első felében is körülbelül 30 százalék volt" (A falurendszer 48). Az alkalmi vagy megszilárdult megnevezés kérdésének eldöntése nem egyszerű, ám tisztában kell lennünk azzal, hogy bizonyos adatoknak a Váradi Regestrumban való egyszeri előfordulása nem jelenti azt, hogy azok nem tölthették be akár viszonylag rövid ideig is a tulajdonnévi értékű hely-

név szerepét. (A már említett *insula Miskae* adat denotátumával esetleg azonos lehet a Pesty-féle összeírás egy adata, a Bihar megyei Nagyharsány településről: *Miskarét*, amelyet a következőképpen határoztak meg: „Korábban kákát sást termett nagy területen feküdt rétség vólt s vizét részint az esö s hóvizből ~~vette~~, részint a Körös kiáradásaikor a Fenyes érből vette. Most nagy része, a viz leszaradván róla, kopár haszonvehetetlen" (Bihar vármegye II. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS. Debrecen, 1998. 380).

Azt, hogy milyen szerepe van e nyelvemlékünknek egyes települések, helyek első vagy éppen egyetlen említésében, jól mutatja az Árpád-kori Bihar vármegye településeinek adatolása. Az összeírás 711 önálló helyneve közül e megyére 156 szócikk, vagyis a lokalizálható helyek névadatainak 22%-a vonatkozik. Ezek közül 128 falu (82%) megtelepedésének első nyoma, legkorábbi írásos említése a Regestrumhoz kötődik. Az összeírás összes helyneve közül 71 (10%) soha többé nem szerepel írott forrásokban, tehát egyedi előfordulású; s 22-ről (3%) megállapítható, hogy további középkori adatai nincsenek. A fenti két csoport (a soha többé, ill. a középkorban többé nem szereplő) Bihar megyei adatok között (156 = 100%) való előfordulását vizsgálva megállapítható, hogy arányuk itt 22 (14%), amely szinte pontosan megfelel a Regestrum egészében megállapított arányoknak.

Az egy alkalommal előforduló névadatok lokalizálása különösen nehéz, nem egy esetben megoldhatatlan. Ilyen esetekben a szövegkörnyezetben esetlegesen előforduló egyéb helynevek jelenthetnek támpontot, ha azok helyhez kötése biztonsággal elvégezhető.

Azokat az adatokat, amelyek az 'egy bizonyos helyről való' jelentést hordozták, s genitivusos személynevet tartalmaztak, grammatikai szerkezetként közli a szerző (1214: *de ponte Cepan* 'Cepán hídjából való' [45], 1217: *de monasterio Gabrielis* 'Gábriel monostorából való' [66], 1234: *de predio Iouse* 'Józsa prédiumáról való' [82], 1219: *de villa Marcusy* 'Marcusius falujából való' [92]), tehát az adat utáni zárójelben nem az objektum minősítését adja meg, hanem lefordítja a szerkezetet. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy K. FÁBIÁN kellő óvatosságot mutatva nem vállalta annak eldöntését, hogy mi lehetett a korszakban használatos névalak: mi számít minősítésnek, és mi tekinthető a név testének. Talán kiolvashatjuk a szerző állásfoglalását e kérdésről a kandidátusi értekezéséből, mivel azonban a dolgozat csupán az A–C kezdőbetűs helyneveket tartalmazza, így a fenti adatok közül csupán a *de ponte Cepan* 'Cepán hídjából való' (1214) adat található meg benne (142–4), s az erről írottakból vonhatunk le következtetéseket. Címszói minőségben a *Cepan* van kiemelve, s ez azt jelenti, hogy ezt az elemet tekinti helynévnek. Elemzésében megállapítja, hogy a településnév „puszta személynévből keletkezett magyar névadással". A fenti adatok által jelölt helyek később *Csépán* (1332–7/Pp. Reg: *Chepani*, v. [Gy. 1: 607]),

Gáborján (1217/550: *Gabrielis*, mon. [Gy. 1: 618]), *Józsa* (1794: pars praedii Szent György nunc *Jozsa* nuncupata [MúzKur. 4/7. sz. 26]) és *Márkos(i)* ([1163–73]>520k.: *Markus*, v. [Gy. 1: 642], 1219/550: *Marcusy*, v. [Gy. 1: 642]) névvel éltek tovább.

A Regestrum helynévi adatainak legnagyobb része (491) a *falu* földrajzi köznévi minősítéssel szerepel, a *település* kategória ehhez képest elenyésző számban (39) fordul elő. Jelentős mennyiségben található még *falusiakat* (19), *földet* (15), *megyét* (13) megnevező szócikk, de számos más minősítésű (*prédium, provincia, apátság, vár, folyó, völgy, hegy* stb.) névadat is előfordul.

Sokszor nehezíti a kutató dolgát több azonos hangalakú, ám különböző denotátumra vonatkozó névadat megkülönböztetésének szükségessége, vagy éppen több különböző hangalakú, ám azonos földrajzi objektumot jelölő adat egy szócikkbe sorolása. Jelentős az olyan szócikkek száma (56), amelyek több azonos megnevezésű, de különböző minősítésű, így különböző objektumokat jelölő nevet foglalnak magukba (1222: *Naugrad* [megye] ~ *Naugrad* [ispán], 1234: *Nougrad* [vár]; 1208: *Neueg* [falu], 1213: *Neuegy* ~ *Neueg* [prédium]; 1219: *Paztuh* ~ *Patztuh* [település] ~ *Paztuh* [falu], 1222: *Pazthuchij* [település], 1234: *Paztuh* [egyház]; 1219: *Porozlou* [hely] ~ *Poroßlo* [monostor] ~ *Porozlo* [apát] stb.) Ezek együttes bemutatása segítségére lehet a névtörténeti kutatásoknak.

Az adattár jó néhány szócikkében az előfordulások nagy mennyisége miatt a szerző nem közli a Regestrum minden egyes vonatkozó névadatát, ám valamennyi önálló alakváltozatot szerepelteti, így tehát az adattárban előforduló névadatok száma nem esik egybe a Regestrum névadatainak számával, hanem annál valamivel kevesebb.

Az adattár jelentős forrás lehet mindazok számára, akik a Váradi Regestrum helyneveit együtt szeretnék látni, elkülönítve kívánnák vizsgálat alá vonni, de azok is haszonnal forgathatják e könyvecskét, akik a 43 vármegye területén előforduló helynevek lokalizálásához keresnek támpontot.

Sajnálatos, hogy a nyomtatásban megjelent munka nem a szerző eredeti szándéka szerint látott napvilágot (8). Éppen az a rész esett áldozatául az anyagi szűkösségnek, amely a komplex nyelvtörténeti elemzést tartalmazta volna. Talán nem hiú dolog abban reménykednünk, hogy egy nagyobb vállalkozás keretében még erre is sor kerülhet.

RÁCZ ANITA

M. FEDOTOV, **Szlovar csuvasszkih licsnih imjon.** [A csuvas nem keresztény személynevek szótára]. Csuvasszkij goszudarsztvennij insztyitut gumanyitarnih nauk. Csebokszari, 1998. (148 lap)

Minden olyan alkalommal, amikor valamely törökségi nép nyelvtudományi vagy néprajztudományi kiadványai között az adott nép által a múltban és régmúltban használt személynevek korpusza lát napvilágot, újabb és újabb lehetőség nyílik a magyar nyelv török eredetű személynevei terén végzett kutatások eredményeinek pontosítására. Ezért volt fontos megismerni a hakasz személynevek gyűjteményét (В. Я. БУТАНАЕВ, Личные имена хакасов. Абакан, 1994), vagy a karaim személynevek korpuszát (М. Э. ХАФУЗ, Русско-караимский словарь. Москва, 1995) és fontos számon tartanunk a legújabb ilyen jellegű kiadványt, FEDOTOV alább ismertetendő könyvét.

A személynevek kutatásának nincsenek nagy hagyományai a csuvas nyelvtudományban, ezért üdvözlendő a Csebokszariban frissen megjelent névtani munka. Noha a címben a szerző csuvas személynevek szótáráról szól, a könyvben korántsem csak személynevek alfabetikus rendben történő felsorolását találja az olvasó.

A csuvas nyelvészprofesszor, MIHAIL ROMANOVICS FEDOTOV könyvének funkciója KÁLMÁN BÉLA A nevek világa c. monográfiájáéhoz hasonlítható, hiszen KÁLMÁN BÉLA a nagyközönség számára is élvezetes stílusban foglalta rendszerbe általában az európai és speciálisan a magyar személynévadás motívumait, a személynevek eredet szerinti csoportjait és strukturális típusait. FEDOTOV ugyancsak a művelt nagyközönség számára írta könyvét, de ő nem a teljes csuvas személynévállományt vizsgálja, hanem „csak" azt a részét, amelyik nem biblikus eredetű és nem a kereszténység elterjedésével került a csuvasokhoz. (A korpusz ilyetén kiválasztásának főleg történeti és művelődéstörténeti okai vannak, de szerepet játszott benne a bolgártörök identitástudat erősítésének szándéka is a csuvasok körében.)

Ez a névállomány ugyanis jórészt azokat a személyneveket tartalmazza, amelyeket a csuvasok elődei a kereszténység felvétele előtti korokban használtak (vagy a „pogány", vagy az iszlám kultúrában gyökereznek) és amelyek használatát a pravoszláv egyház szigorúan tiltotta. Minthogy azonban az egyház csak a 18. sz. második felében, a Biblia csuvasra való lefordítása által érte el a csuvasok keresztény hitre való tömeges áttérését, e nevek — mai kifejezéssel élve „fakultatív módon" — jelen voltak a nem hivatalos csuvas névadásban. Így kerültek rá részben az I. Katalin idején (1718–1722) a csebokszari járásban végzett első népszámlálás kéziratos fóliánsaira, részben a II. Katalin uralkodása alatti 1782-es és 1795-ös népszámlálások adatlistáira, amelyeket aztán V. K. MAGNYICKIJ, a csuvas kultúra 19. századvégi kutatója kijegyzetelt és megjelentetett (В. К. МАГНИЦКИЙ, Языческие имена. Казань, 1905). A régi csuvas neve-

ket a szovjet korszakban sem használhatták a csuvasok hivatalosan, hiszen az autonóm köztársaságok számára az orosz névhasználatot írták elő a szovjet törvények. MAGNYICKIJ névanyagán kívül bekerült FEDOTOV szótárába ASMARIN Thesaurus szótárának csuvas személynévanyaga és még néhány kisebb terjedelmű egyéb, 20. században gyűjtött névjegyzék.

FEDOTOV összesített korpusza kiadásakor és feldolgozásakor abból az alapelvből indult ki, hogy az eredeti személynevek köznévi eredetűek, egyedítő funkciójuk van, tehát mind jelentéstanilag, mind alaktanilag és mind etimológiailag elemezhetők.

A szerző az alaktani elemzéssel kezdi a feldolgozást, a 20–32. oldalon felsorolja azokat a képzőket, amelyek a csuvas személynevek képzésében modern nyelvi formában jelen vannak. Rámutat funkciójukra és sok esetben kitér a képzők eredetére is, de a csuvas személynévképzők rendszeres összehasonlító-török hangtani és funkcionális vizsgálata e könyvben nem valósítható meg, mert nem áll rendelkezésre valamennyi török nyelv személynévi anyaga, mint szükséges adatbázis.

A jelentéstani és etimológiai elemzés a címszót követi. E két szempont nem válhat el egymástól, hiszen akkor állapítható meg valamely szó jelentése, ha sikerül azonosítani a szó eredetét. Ha abból indulunk ki, hogy az eredeti személynevek minden nyelvben közszói eredetűek, akkor a csuvas személynévi korpusznak ugyanolyan etimológiai rétegekből kell állnia, mint a közszói csoportnak. Ennek megfelelően feltételezhető benne bolgártörök eredetű tőszó, belső keletkezésű bolgár-török eredetű képzett szó, közvetlen átvételű arab és perzsa eredetű jövevényszó, tatár közvetítésű arab és perzsa jövevényszó, tatár jövevényszó tőalakban és képzővel, mari jövevényszó tőalakban és képzővel, orosz jövevényszó tőalakban és képzett változatban. Kétségtelen, hogy a legnehezebb feladat e származási rétegek pontos elkülönítése, amit az is nehezít, hogy a MAGNYICKIJ által kiadott listáról származó nevek átírásában nyilvánvaló következetlenségek és pontatlanságok fordulnak elő. (A népszámlálást végző orosz hivatalnokok a 18. sz. elején az orosztól eltérő speciális csuvas hangok jelölését ad hoc módon végezték, akkor még nem is végezhették másképp.) A korpusz etimológiai vizsgálata ezért és más módszertani egyenetlenségek miatt sem tekinthető lezártnak. A könyvben számos jó etimológia mellett bőven akad megfejtetlen, és a megfejtettek között is jónéhány fog vitát kiváltani a kutatók körében.

Feltétlen érdeme azonban a könyvnek, hogy a régi csuvas személynevek ma lehetséges legteljesebb gyűjteményét adja közre, széles választékot nyújtva azoknak a szülőknek, akik újszülött gyermekeiknek régi csuvas keresztnevet kívánnak adni, és egy olyan névtani adatbázist bocsát a kutatók rendelkezésére, amely egy kultúrájában unikális nép művelődéstörténetének és nyelvtörténetének jobb megismerését fogja szolgálni.

AGYAGÁSI KLÁRA

THEODORA BYNON, **Történeti nyelvészet.** Fordította: GHERDÁN TAMÁS, SZÁMADÓ TAMÁS. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. (322 lap)

THEODORA BYNON könyvének — mint a modern nyugati történeti nyelvészeti irodalom első hazai előőrsének — megjelenését bizonyára igen komoly várakozás előzte meg. A kiadó a vállalkozást vélhetően hiánypótlónak szánta: a történeti nyelvészet általános módszereit sokoldalúságukban is bemutató és egyben kellő alapossággal reflektáló munka eddig ugyanis nem jelent meg magyarul. A könyv kiválasztása sem véletlenszerűen történt: BYNON munkája eredetileg a *Cambridge Textbooks in Linguistics* egyik köteteként jelent meg, amelyet nemzetközileg talán a legnívósabb, legáltalánosabban elfogadott nyelvészeti tankönyvsorozatként tartanak számon. Mindenképpen problematikus viszont az a tény, hogy BYNON könyve több mint két évtizede, 1977-ben látott napvilágot, és ez még egy olyan, aránylag kiforrott és kevés meglepő tudományos forradalmat produkáló diszciplínában is hosszú idő, mint a történeti nyelvészet. Míg a mű maga ennek ellenére még ma is olvasásra érdemesnek mondható, a magyar kiadás igen sok kívánnivalót hagy maga után, és kérdéses, hogy el tudja-e látni azokat a feladatokat, amelyeket a kiadók és a fordítók szándéka szerint vélhetően el kellene látnia.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy kinek szól ez a könyv, tehát melyik az az olvasóközönség, amelynek a magyar kiadó szánja. Bár ezt a fordítók maguk nem mondják ki, a munka tankönyvként való megjelentetését, illetve a benne található szakterminusok erőteljes mértékű magyarítását tekintve feltételezhető, hogy — a szűkebb szakmai körökön túl — elsősorban az egyetemi és főiskolai hallgatóságnak, ezen belül is a magyar és nyelvszakos hallgatóknak van címezve ez a kiadvány. A továbbiakban ennélfogva elsődlegesen ebből a szempontból, mint egyetemi tankönyvet igyekszem bemutatni, illetve értékelni BYNON könyvét.

A munka a nagy nyelvtörténeti irányzatokat, illetve az ezeken túlmutató, az adott elméletektől függetlenül elemezhető jelenségeket tárgyaló fejezetekre van osztva.

Az első három fejezet az újgrammatikus, a strukturalista, illetve a transzformációs-generatív történeti nyelvtudományt mutatja be, tehát két komoly hagyományokkal rendelkező és egy (a mű eredeti megjelenése idején) újszerű, új szempontokat előtérbe helyező iskolát.

Míg az újgrammatikus és részben a strukturalista iskola módszereit és eredményeit jórészt befogadta a magyar történeti nyelvtudomány, a generatív nyelvtörténeti irányzat BYNON által bemutatott fogalmi hálója nem termékenyítette meg tudományunkat ezekkel összevethető mértékben. A munka erőssége és érdekessége talán mégsem az eddig ismeretlen elméleti rendszer bevezetésében

rejlik, hanem a klasszikus megközelítéseket a modern nyelvtudomány módszertani tudatosságának jegyében ismertető fejezetekben. BYNON e megközelítések számos hagyományos fogalmát és elgondolását láttatja az olvasóval új szemszögből: többek között a változások szabályszerűségéét, az analógiáét, a rekonstrukcióét, a nyelvrokonságét, valamint a fonológiai változásokat absztrakt, rendszerszerű jegyek kölcsönhatása által motivált folyamatként szemlélő elméletet. Mindezek működését jól ismert és tudománytörténetileg igen fontos példákkal illusztrálja és gondosan elemzi, feltárva számos rejtett előfeltevésüket, és szembesítve egymással a különböző módszerek alkalmazásával nyerhető eredményeket. BYNON ennek kapcsán sok olyan elméleti kérdést vet fel, amely a magyar történeti nyelvtudományban nem kapott megfelelő figyelmet. E rész értéke (függetlenül attól, hogy az elméletek BYNON általi bemutatásával egyetértünk-e), hogy tudatosítja a különféle módszerek alkalmazásának feltételeit, vázolja korlátaikat, valamint felhívja a figyelmet a különböző vélemények által alkotott pluralizmusra, és így a nézetek dogmaszerű elfogadása ellen hat, újabb kérdések felvetésére ösztönözhet.

Míg tehát e két rész mind tudományos, mind didaktikai szempontból szerencsésen van felépítve, a transzformációs-generatív modellről szóló fejezet kapcsán több probléma is felvethető. Először is itt tűnik talán leginkább szembe az a tény, hogy a munka több mint húsz éve készült, a tudomány akkori állását tükrözi. Mivel a generatív nyelvészet igen dinamikusan fejlődő irányzat, és BYNON könyvének megjelenése óta legalább két jelentős irányváltás zajlott le benne (egy a 80-as évek elején, egy pedig az évtizedforduló környékén), a szerző által a transzformációs elmélet központi fogalmaiként bemutatott konstrukciók az elmélet mai önértelmezése szerint szinte kivétel nélkül már mintegy tizenöt éve elavultnak mondhatók (a mély- és a felszíni szerkezet elkülönítésétől a transzformációk fogalmán át gyakorlatilag az összes bemutatott technikai eljárásig).

Ettől az e rész aktualitását legalábbis szaktudományos szempontból kérdésessé tevő ténytől eltekintve számos egyéb probléma is adódik. A leglényegesebb ezek közül, hogy a szerző gondolatmenetét (részben a téma igen absztrakt jellegénél, részben a terminológia meglehetősen szokatlan voltánál fogva) igen nehéz követni. A nyelvészettel és a nyelvtörténettel ismerkedő hallgatóknak a generatív megközelítésről való tájékoztatására ez a rész nem alkalmas, ugyanis komoly generatív fonológiai és nyelvelméleti ismereteket feltételez, amelyekkel viszont ez az olvasókör általában nem rendelkezik. Ez a rész egyébként is szemmel láthatóan alakulóban lévő, a kutatás akkor adott stádiumában igen kevés általánosan elfogadott eredményt felmutatni tudó irányzatot mutat be, így az általa közvetített információk szükségképpen kevésbé megbízhatóak; ez a többi rész valóban tankönyvszerű jellegétől való eltérés sem válik e fejezet előnyére.

A további fejezetek a nyelvtörténeti változások terjedésének módjával (4.), szociolingvisztikai hátterükkel (5.), a nyelvek közötti érintkezés jelenségeivel

(6.), valamint a nyelvek őstörténetével (7.) foglalkoznak. Ezek a fejezetek igen sokoldalúan és szintén a kortárs tudományos eredményeket (pl. az akkoriban még fiatal szociolingvisztika időközben vitathatatlanul klasszikussá vált korai megállapításait) is felhasználva nyújtanak tömör összefoglalást az adott témákról. Bár a szerző itt is törekszik a hagyományos megállapítások kommentálására, a kevésbé egyértelmű és a problematikus mozzanatok kiemelésére, gondolatmenete itt jóval összefogottabb, tömörebb, mint a korábbiakban, és nem nyújt komolyabb mennyiségű új információt a hallgatók által is ismert magyar és finnugor nyelvtörténeti szakirodalomba foglaltakon túl (eltekintve a szociolingvisztikai adatok már említett figyelembe vételétől, valamint a glottokronológiáról és a pidzsin, valamint a kreol nyelvekről szóló igen rövid és vázlatos anyagtól).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy BYNON tankönyve tartalmilag jó áttekintést ad a történeti nyelvészeti kánon húsz évvel ezelőtti állapotáról. Egyik téma kapcsán sem válik tárgyalása elfogadhatatlanul felületessé, de általában a részletekben sem vész el. Bizonyos, hagyományosan mindenképpen jelentős és gyakran említett témákat viszont egyáltalán nem érint, és ez bizonyára hiányosságaként róható fel. Nincs (pontosabban csak az említés szintjén van) szó például a szubsztrátumok és szupersztrátumok fogalmáról és jelentőségéről a nyelvtörténet szempontjából. Az is különös, hogy BYNON a strukturalista iskola bemutatásakor szinte csak a fonológiai kérdésekre korlátozza vizsgálódását, és nem esik szó a német és francia strukturalizmusban meglehetősen erősen jelenlévő (az angolszász ágakban viszont kevésbé elterjedt, főleg passzívan befogadott és alkalmazott) jelentéstani elméletalkotásról és kutatásokról; elsősorban a szó- (vagy jelentés-) mező-elmélet érdemelt volna tudománytörténeti jelentősége és ma is érezhető hatása miatt hosszabb ismertetést.

A szerző is igen helyesen látja a magyar kiadás egyik fontos problémáját: a tudomány kétségkívül sokat alakult (ha úgy tetszik, fejlődött) az első kiadás óta eltelt időben, így sok olyan kérdés nem szerepelhet benne, amelyek időközben merültek fel vagy kerültek a figyelem középpontjába. A grammatikalizációnak a 90-es években kétségkívül igen intenzíven kutatott jelenségén túl, amelyre a szerző felhívja a figyelmet, sok egyéb téma is hiányzik, amelyek pedig különösen a nyelvtörténeti változások magyarázatával és előrejelezhetőségének lehetőségeivel (tehát központi fontosságúnak minősíthető kérdésekkel) kapcsolatban hoztak új felismeréseket. Ilyen például a természetes fonológia és morfológia mára komoly múlttal rendelkező elmélete, valamint — a 80-as évek végétől kezdve rendkívül divatossá vált és azóta virágzó — szűkebb értelemben vett kognitív nyelvészeti elméletek és feldolgozások, amelyek célul tűzték ki többek között a történeti kutatás méltó helyének visszaállítását a modern nyelvészetben. BYNON e hiányosságok orvosolására az olvasók figyelmébe ajánl több, az újabb fejleményeket összefoglaló munkát; mivel viszont a magyar (és egyéb nyelv-) szakos egyetemi hallgatók többsége nem gyakorlott angol nyelvű szakirodalom

önálló feldolgozásában, ez semmiképp sem jelent elfogadható megoldást, nem tudja enyhíteni a kiadás megkésett voltát.

BYNON tankönyvének kiadása más szempontból sem tűnik kellően átgondoltnak: olyan példaanyagot szerepeltet ugyanis a jelenségek és módszerek illusztrálására, amelyek szinte kivétel nélkül indoeurópai nyelvekből valók, és ezen belül is többségében a germán nyelvekből származnak. A szerző részéről természetesen teljesen ésszerű ez az összeállítás: azoknak a hallgatóknak, akikhez könyve szól, többsége nyilván angol anyanyelvű, és saját nyelvének történetével jobban tisztában van (és tisztában kell lennie), mint bármely másikéval. A kérdéses példák egy részének olyan nagy a tudománytörténeti jelentősége, hogy ezeket bármely nyelvtörténetet tanuló hallgatónak illik ismernie (ilyen pl. a GRIMM-törvény, a VERNER-törvény). A példák ilyen megoszlása — a germán példák fölöslegesen bő sora egyfelől, a visszacsatolást lehetővé tevő és a magyar nyelvtörténet szempontjából közvetlenül jóval érdekesebb szláv és török nyelvekből való, valamint finnugor nyelvekbeli példák teljes hiánya másfelől — viszont magyar hallgatóknak készült tankönyv esetében teljesen indokolatlan és ésszerűtlen is.

Már a fentebbiek alapján is kétségesnek tűnhet, hogy BYNON könyve-e a legjobb megoldás a magyarországi egyetemi képzésben. Ezek mellett a kifogásolható koncepcionális pontok mellett viszont a magyar kiadásban torzulások, önkényesen használt terminusok, valamint olyan durva, részben értelemzavaró, részben csak bosszantó hibák is gyakran előfordulnak, amelyeknek különösen egyetemi tankönyvben nem lehet helye. A kifogásolható mozzanatok egy része már az eredeti kiadásban is szerepel (így pl. a fonémák jelölésével kapcsolatos hibák), így ezek nem feltétlenül vethetők a magyar fordítók, illetve a kiadó szemére. Kérdés viszont, hogy nem lett-e volna jobb, ha (jelezve az eredeti szövegtől való eltérést) helyesbítik ezeket. Ez nem jelentett volna különösebben nagy eltérést a magyar kiadás egyéb helyeken alkalmazott gyakorlatától, ti. az eredetihez képest több formai módosítást figyelhetünk meg benne. Ezek közül a legfeltűnőbb a lábjegyzetek áthelyezése a fejezet végére, ami ráadásul nehezíti is a könyv használatát.

A továbbiakban több problematikus pontra szeretném felhívni a figyelmet. A legegyértelműbb, tisztán objektív kritikai megjegyzésekkel kezdem. Minden általam talált ilyen jellegű hiba felsorolása ezek nagy száma miatt nem áll módomban, így csak néhány kirívó vagy didaktikai szempontból különösen hibáztatható esetet mutatok be.

Feltűnően sok hiba található a könyvben szereplő fonológiai reprezentációkban. Ez különösen azért okoz gondot, mert BYNON művének jelentős része (mintegy háromnegyede) a fonológiai változások témáját dolgozza fel: e hibák következtében épp az érvelés alapjául szolgáló adatok sérülnek.

A 2. fejezet első táblázata (32. l.) halmozottan tartalmaz ilyen hibákat. (Az angol átírások helyességét nem áll módomban megítélni, így csak a német példák kommentálására szorítkozom.) A táblázatban szereplő szavak affrikátái és diftongusai egyszerű hangkapcsolatokként szerepelnek, pl.: *Stein* /ʃtain/, *sitzen* /zitsən/. Míg a német affrikáták fonológiai státusza nem teljesen tisztázott (ti. nem egyértelmű, hogy egy fonémát alkotnak-e vagy két részre kell felbontani őket), és így ez az ábrázolásmód akár jó is lehet (bár mindenképpen szokatlan), ugyanez a diftongusokra nem vonatkozik: ezek ugyanis semmiképp sem két magánhangzóból álló hangkapcsolatok a fonológiai reprezentációban, hanem egy magánhangzóból és egy félhangzóból állnak. Ennek jelölése elengedhetetlen, elmulasztása súlyos hiba. A *Stein* szóban szereplő diftongus jelölése egyébként is hibás: a félhangzó elem nem /i̯/, hanem /e̯/, tehát a helyes átírás a következő lenne: /ʃtae̯n/. Hasonló a helyzet a /troü/-ként átírt *treu* szó kapcsán: a félhangzó magánhangzó-párja is tévesen van megadva, /ü̯/ helyett /ö̯/-nek (illetve IPA-jelöléssel /ø̯/-nek) kellene szerepelnie (bár az /ü̯/-s átírásra is van példa, a szakirodalom általánosan mégis az utóbbit fogadja el, így ezt lenne szerencsésebb megadni). Ráadásul itt a diftongus első, magánhangzó eleme is hibásan szerepel: /o/ helyett helyesen /ɔ/ fonéma szerepel e diftongusban, amelynek helyes átírása tehát /ɔø̯/. A könyv teljesen elfogadhatatlan módon soha nem különíti el egymástól a hosszú formában vagy nem őshonos német szavakban előforduló magánhangzókat (/ɑ/, /e/, /i/ stb.) az őshonos rövid magánhangzóktól (/a/, /å/, /ɪ/ stb.), annak ellenére, hogy ezek önálló fonémák a németben. Még durvább hiba az /ə/ átírása. Ez ugyanis nem fonéma a németben, hanem az /å/ fonéma hangsúlytalan szótagokban szereplő allofónja. A könyv mégis fonémaként kezeli (mint a *sitzen* ige fent idézett átírásában is). A hosszúság jelölése is hibás: bár a *was, das, Warze* szavakban rövid a magánhangzó, a táblázat /da:s/, /va:s/, illetve /va:rtsə/ formában írja át őket (megjegyzendő, hogy az /a/ fonémának a németben nincs is hosszú változata, csak az /ɑ/-nak van). Összességében megállapítható, hogy a táblázat 22 német példája közül kivétel nélkül mindnek a fonológiai reprezentációja legalább egy helyen rossz. Ezek a hibák egyébként a későbbiekben is következetesen ismétlődnek.

Újabb hibaként említhető, hogy a /ç/ palatális zöngétlen réshang a könyvben következetesen /c/-ként szerepel (58, 94). Ez igen zavaró, mivel a szöveg sehol nem hívja fel a figyelmet a standard IPA-jelöléstől való eltérésre, és első pillantásra még akkor sem könnyű azonosítanunk a jelölt hangot, ha sejtjük, hogy minek kell ott állnia.

Nyelvtörténeti tankönyvben igen súlyos hiba, mint történeti alakulási folyamatok hibás felírása. Ilyen is előfordul viszont BYNON magyar kiadásában. A latin *genus* szó alakulását elemezve BYNON rögzíti a *genesis* genitivusi formából *generis* alakot létrehozó szabályszerűséget; ez viszont épp fordítva szerepel a magyar szövegben: „*generis*, ahol *-r-* > *-s-*", 49; az eredetiben helyesen: „ahol

-r- lett a korábbi *-s-*ből". Szerencsére a szövegkörnyezet alapján nem túl nehéz rekonstruálni a folyamat helyes formáját.

Nemcsak a fonológiai anyagban találhatók hibák. Az idegen nyelvű példák magyarra való átültetése is nemegyszer rosszul sikerült. Így pl. a *Hans zerlegte und Gabi belegte* mondat magyar fordítása így hangzik: 'Hans darabolta és Gabi kente' (150); a tárgyas ragozás használatát itt nem indokolja semmi. Az angol példaanyag fordításában is akad hiba. A *While the rich were feasting* tagmondat fordítása pl. a következőképpen szerepel: 'Míg a gazdagok mulattak' (62). Ez pontatlan, mivel a *feast* ige nem 'mulat'-ot, hanem 'lakomázik'-ot jelent: a mondat folytatása (ti. *a szegények éheztek*) is igazából így értelmes.

A latin példák átírása kapcsán (különösen 37, valamint 202–4) mindenképpen ki kellett volna térniük a fordítóknak arra, hogy miben és miért nem egyezik meg a BYNON által alkalmazott átírás a magyar iskolai latin és a művelt köztudat által elfogadott latin kiejtéssel. Pl. a *civitas* szó BYNONnál /k/-val, és nem /c/-vel kezdődik, sok olvasó várakozásától bizonyára eltérően. Egy rövid lábjegyzettel ezt a problémát megnyugtatóan ki lehetett volna küszöbölni.

Végül ki kell térnem a könyv szövegének fordításában található problematikus mozzanatokra. A fordítás stílusa nem mondható igazán jól sikerültnek, ami időnként a megértést is nehezíti. BYNON könyve egyébként sem könnyű olvasmány, számos absztrakt gondolatmenetet találunk benne. A magyar szöveg viszont néha meglehetősen esetlen megoldásokat használ az átültetéskor. A jelen recenzió szerzője pl. csak sokszori átolvasás után volt képes feldolgozni a következő mondatot: „A kizárólag a felszíni szerkezetekkel dolgozó taxonomikus nyelvtanban a nyelvtani kategóriák ahhoz a szófajhoz tartoznak, amelyik a kitevőiket hordozza." (136) Hasonlóan bonyolult mondatokat különösen a 3. fejezetből lehetne szép számmal idézni.

Az idegen terminológia magyarra való átültetésével kapcsolatos nehézségeken túl találunk olyan rossz megoldásokat is, amelyek világosan fordítási hibának minősülnek. A fordítás szerint pl. „a rokon nyelvek és a nyelvjárások rekonstrukciójából" (159) kaphatunk meg bizonyos adatokat, pedig itt nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a rokon nyelveket és a nyelvjárásokat rekonstruáljuk, hanem hogy azok alapján rekonstruálunk. A *nyelvjárási térkép* kifejezésnek a *nyelvatlasz*-szal való azonosítása (161) is meglehetősen különös.

Hibát követtek el a fordítók a 137. lapon: „a transzformációs nyelvtan a személyt főnévi kategóriának tekinti, amely meghatározza, hogy a főnév által jelölt dolog a beszédhelyzetben a „beszélőnek", a „címzettnek" vagy a „topiknak" (téma) felel-e meg." A *topik* kifejezés e mondatbeli előfordulása első olvasásra nem érthető, viszont egy kevés gondolkodás után rájöhetünk, hogy valójában nem többet és nem kevesebbet jelent, mint a zárójelben szereplő *téma* szó, az angol *topic* ugyanis ebben a hétköznapi jelentésében szerepel itt. Alighanem elvárható lenne egy tankönyv fordítójától, hogy képes legyen megítélni, hogy

egy adott kifejezés egy adott kontextusban köznyelvi használatban vagy szaktudományos terminusként szerepel-e.

Nem helyes a terminológia használata a következő ponton sem: „Egy szabály topikalizál valamely összetevőt, vagyis kihelyezi az igétől balra" (144). A balra kihelyezés fogalma ugyanis nem azonosítható a topikalizációéval: a StrMNyt. I. a topikalizáció egy sajátos fajtájának a megnevezéseként vezeti be, azt a folyamatot jelöli ugyanis, amely az ÚMNyt. által kontrasztív topiknak nevezett — és ott strukturális szempontból már másképp értékelt — jelenséget előállítja.

A *kormányoz* kifejezés a magyar nyelvészetben — szemben az angol *govern* igével, amely egyszerűen 'vonz'-ot jelent — nem él mint általános terminus, csak jóval szűkebb területen értelmezzük, mint a generatív nyelvelmélet egyik részelméletét. Ennélfogva az „elöljárószó kormányozta eset" (157) fordítás helytelen, jobbára ismeretlen kifejezést használ egy olyan helyett, amely teljesen közismert. Helyesen *a prepozíció által vonzott eset*-ről beszélhetnénk.

Mindenképpen említést érdemel a fordítók kísérlete egy új magyar nyelvtörténeti szakszókincs létrehozására. Bár kétségtelen, hogy bizonyos, a nemzetközi nyelvészetben alkalmazott szakkifejezések hiányoznak a magyar terminológiából, és így annak bővítése állandóan aktuális és fontos feladat, az mégis legalábbis erősen kétséges, hogy a Történeti nyelvészetben javasolt új szakkifejezésekre szükség van-e. A fordítók ugyanis az előkerülő terminusokat meglehetősen erőszakosan magyarították, tekintet nélkül arra, hogy a magyar (és finnugor) történeti nyelvtudomány használ-e már megfelelő kifejezéseket.

Az újonnan javasolt szakszavak között igen sok fonológiai kifejezést találunk, pl. *kétajki* (23), *fogi, fogmedri* (29), *lágypadlási* (87) *hang*. Ezek a magyarítások teljesen fölöslegesek, és az adott kontextusban (tankönyvről lévén szó) határozottan zavaróak, mivel egyrészt már vannak általánosan ismert és tanított magyar megfelelők is (*foghang, ajakhang* stb.), másrészt pedig, ha nem is lennének ilyenek, akkor sem kellene újakat létrehozni. A fonetikában ugyanis a megfelelő nemzetközi terminusok általánosan elterjedtek, így a hallgatók egyébként sem kerülhetik meg, hogy megismerjék azokat. Más terminusok többértelműségük miatt nem tűnnek szerencsésnek: a *szóközben* kifejezés 'szóbelseji helyzetben' értelemben való használata (53) meglehetősen furcsa, az ember inkább az ellenkezőjére gondolna (arra, hogy 'két szó között', bármi is legyen az), a több fonéma konvergens alakulására az *összeolvadás* szó pedig a kifejezésnek (ráadásul szintén a hangtan területén) már lefoglalt volta miatt nem tűnik elfogadhatónak.

A generatív nyelvészet alapfogalmainak — a *kompetenciá*-nak és a *performanciá*-nak — a magyarítása ma már meglehetősen anakronisztikus vállalkozásnak mondható, mivel a terület teljes magyar szakirodalma a nemzetközi terminusokat használja (bár kétségtelen, hogy *A mondattan elméletének aspektusai* magyar kiadása például nem). Hogy ettől függetlenül sem szerencsés megoldás,

azt mutatja a *kommunikatív kompetencia* kifejezés magyarításának kísérlete. A fordítók ezt a *kompetencia* = 'nyelvtudás' megfeleltetést követve *közlési nyelvtudás*-ként adják vissza (160), ami nem pontos: a kommunikatív kompetencia nemcsak a nyelv kommunikatív alkalmazásának a képességét foglalja magába, hanem az emberi kommunikáció általános szabályainak és a nyelven kívül egyéb kommunikációs eljárásoknak az ismeretét is.

A fordítók hajlottak arra, hogy a terminusokat az angol szavak tükörfordításával magyarítsák. Ez viszont nem mindig bizonyul célravezetőnek. A *transitive verb* kifejezés *átható ige*-ként való magyarítása például a közismert *tranzitív ige* vagy a még szerencsésebb *tárgyas ige* megfelelőkhöz képest rendkívül szokatlan (még ha előfordul más munkákban is). A *finite verb véges ige*-ként való magyarítása talán ennél is szerencsétlenebb megoldás. Ez a kifejezés ugyanis nem az angolban keletkezett (ahol a *finite* szó mai 'véges' jelentése alapján közvetlenül nem is értelmezhető), hanem a latin grammatikákban, ahol a latin *finire* 'meghatároz' ige alapján tökéletesen értelmes is: helyesen *grammatikai kategóriáira (időre, számra, személyre stb.) nézve meghatározott ige*-ként adhatjuk vissza értelmét. A *native* jelző *bennszülött*-ként való fordítása (pl. *bennszülött szó*, 206) ehhez hasonlóan különös és nem támogatható megoldás.

Összességében úgy vélem, BYNON Történeti nyelvészetének magyar kiadása nem képes megfelelni a hozzá fűzött elvárásoknak. Mivel két évtizede adták ki először, nem tudja a történeti nyelvészet újabb megközelítéseit és eredményeit a magyar közönséggel ismertetni. Felmerülhet a kérdés, hogy nem lett-e volna célszerűbb egy újabb, modernebb nyelvtörténet-tankönyvet kiadni a BYNONÉ helyett.

Mint tankönyv a Történeti nyelvészet magyar kiadása egészében semmiképp sem ajánlható. Ehhez túl ingadozó a különböző fejezetek nehézségi szintje és részletessége, valamint ez ellen szólnak a kivitelezéssel kapcsolatban fentebb megfogalmazott aggályok is. A számos hiba, az általánosan elfogadott és alkalmazott terminológia figyelmen kívül hagyása aligha teszi lehetővé azt, hogy a nyelvtörténeti tanulmányait kezdő hallgatónak kellő mértékű nyereséget jelentsen.

A magyar nyelvészet sokak által súlyos problémaként felfogott elszigeteltsége csak a kortárs nemzetközi szakirodalom legjelentősebb munkáinak kiadásával szüntethető meg. Helyesebb lenne tehát a kötetek meglehetősen borsos árához és az Osiris Kiadó elegáns kivitelű tankönyvsorozatához mind tartalmi, mind formai szempontból méltó, a magyar nyelvtudományt valóban megtermékenyíteni képes könyveket megjelentetni az alaposan átgondolt koncepciót nélkülöző, bizonytalan értékű kiadványok helyett.

PETHŐ GERGELY

Stilisztika és gyakorlat. Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. (373 lap)

A kiadvány az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stilisztikai kutatócsoport harmadik tanulmánykötete. Szerkesztése 1997. február 5-én zárult le, a könyv 1998 őszén jelent meg az Országos Tudományos Kutatási Alap, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával. Az anyagi támogatás és az érte járó köszönet azért emelendő ki, mert a működés a sikeres pályázatokon múlik, amint azt az elmúlt két évben — amióta a csoport tagja vagyok — már én is nyomon követhettem. Reméljük, a munkának továbbra sem lesz pénzügyi akadálya.

A Stilisztikai kutatócsoport munkáját reprezentáló három tanulmánykötetet végiglapozva jól látható, mely irányokba teljesedett ki a kutatómunka az elmúlt évek alatt (erről részletesen ír SZATHMÁRI ISTVÁN: Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok). Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1996. 7).

Az első kötet, a *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* (1989) egyaránt közöl elméleti megközelítéseket és egyes alkotókról, művekről, módszerekről szóló tanulmányokat. Az elmélet egyrészt a korstílus, stílusáramlat, stílusirányzat fogalmakat állítja középpontba, másrészt a stilisztikai vizsgálatot funkcionális keretben jelöli ki. Már ebben a kötetben is felvetődik a műfajok és stílustípusok modern leírásának, összehasonlításának kérdése.

A második kötet, az 1996-ban megjelent *Hol tart ma a stilisztika?* stíluselméleti tanulmányokat tartalmaz, átfogó jelleggel a funkcionális stilisztika, az alakzatelmélet és a kognitív grammatika keretében.

A legújabb tanulmánykötet, a *Stilisztika és gyakorlat* (1998) mindkét előző kötethez kapcsolódik: dolgozatai a *Tanulmányok*-ban vázolt utat teljesítik ki a gyakorlat irányába a *Hol tart ma a stilisztika?* elméleti kereteinek valamelyikében.

A *Stilisztika és gyakorlat* kötetben SZATHMÁRI ISTVÁN bevezetőjét (7–12) három fejezetben követik a tanulmányok: I. Költői művek stilisztikai vizsgálata (13–150), II. Szépprózai művek stilisztikai vizsgálata (151–280), III. Más stílusrétegek, műfajok stilisztikai vizsgálata (281–373). A három fejezet összesen 22 szerző 26 írását adja közre. A fejezetekre osztás a szerkesztő döntését tükrözi (12).

Bevezetőjében SZATHMÁRI ISTVÁN mindössze fölvillantja a kilencvenes évek nemzetközi és hazai stíluskutatásának egyes mozzanatait. A kutatás nemzetközi újjáéledését itthon is dicséretre méltó törekvések követték és követik, melyek középiskolai és egyetemi tankönyvek formájában is megjelentek (SZATHMÁRI ISTVÁN, Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Bp., 1994; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A magyar nyelv stilisztikája. Bp., 1996; BENCZE LÓRÁNT, Mikor Miért Minek Hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Budapest. 1996). Az „egykönyvű" egyetemi oktatásnak talán szokatlan a többféle tankönyv-

vi állásfoglalás, ám ez mindenképpen azt mutatja, hogy a stilisztika jól tudja hasznosítani a pragmatika, a kognitív grammatika, a szövegnyelvészet eredményeit. Az orientálást követő válogatás az oktatók dolga.

A *Stilisztika és gyakorlat* kötettel a Stíluskutató csoport lezárt egy korszakot: új, átfogó tematika kidolgozása lett a cél. Több javaslat is fölmerült: voltak, akik a két háború közötti másodvonalbeli irodalom kutatását tervezték folytatni, voltak, akik az alakzatok mellett voksoltak, és voltak, akik ezektől eltérő, egyéni kutatást kezdeményeztek. Az útkeresés előzményei ebben a kötetben jól láthatók, hiszen a tanulmányok java része vagy az alakzatok, vagy a két háború közötti irodalom vizsgálatát tűzte ki célul.

I. Az első fejezet 10 tanulmánya az elméleti igényre való egymás mellett élő törekvéseket példázza. Megújulva jelenik meg a funkcionális stilisztika SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányában, de funkcionális szemantikai keretben dolgozik KOZOCSA SÁNDOR és HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET is. A retorikára épül GÁSPÁRI LÁSZLÓ, DANYI MAGDOLNA és SZIKSZAINÉ NAGY IRMA dolgozata. A szemiotikai textológia eredményeit NAGY L. JÁNOS mindkét írásában megtalálhatjuk. Hermeneutikai alapú, a nyelvészetben kognitív lecsapódást hozó KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN dolgozata.

Bővebben azokról szólok, akik markánsan és — amint azt a szerkesztő bevezetőjében említi — a lektori vélemény szerint is plauzibilisan érvelnek elméletük mellett.

SZATHMÁRI ISTVÁN Stíluselemzés és stílusirányzat c. dolgozatában kijelenti, hogy szükség van a szépirodalmi nyelv elemzésére, és ez lehetséges is a stilisztika objektív törvényszerűségei miatt. Szathmári a XX. sz. legjobb hagyományait ötvöző funkcionális stilisztika keretében komplex elemzést végez Ady Endre A vár fehér asszonya c. versén. A komplexitás egyrészt a teljességből indulást és visszatérést jelenti (pragmatika kontra grammatikai tartományok), másrészt a módszertani pluralizmust.

Az elméletek egymás mellett élése két tanulmányban különösen szembeszökő: GÁSPÁRI LÁSZLÓ megtartja a homogén retorikai elméleti keretet (Az ősszöveg érvelése és Kosztolányi Dezső Halotti beszéd című verse), SZIKSZAINÉ NAGY IRMA pedig ugyanezen mű intertextuális kapcsolatait helyezi előtérbe (HB. — halotti beszédek — Kosztolányi: Halotti beszéd. Disszonancia és konszonancia szövegen belül és szövegek között).

A retorika szükségképpen a pragmatikából indul, és a grammatikán ár oda is tér vissza, felhasználása így kézenfekvő és gyümölcsöző, amint ezt a fejezet két Pilinszky-tanulmánya is igazolja (GÁSPÁRI LÁSZLÓ: A szövegtelítettség mibenléte Pilinszky nyelvében Egy arckép alá című versének alapján). DANYI MAGDOLNA a metaforatípusokat vizsgálja Pilinszky János költői nyelvében. A szövegvizsgálat a formateremtő elvre, illetve az életműben kiteljesedő metafo-

rák rendszerére terjed ki. Mindkettő a szó igazi értelmében jelent intertextualitást, hiszen ezeken a „kapukon" át megsokszorozódik a versek jelentése, több műalkotásban kitapintható a lüktetés.

Homogén elméleti hátterű KOZOCSA SÁNDOR írása: Tóth Árpád lírájának egyik motívuma és HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET tanulmánya: A nevek és az elmúlás stilisztikája Sinka István költészetében. Mind a motívumkutatás, mind az irodalmi műben szereplő nevek rendszerezése megkívánja szemantika és retorika súlyozott összekapcsolását, ami azt eredményezi, hogy ebben a két tanulmányban megint szerencsésen van együtt a szorosan vett grammatika és a fölérendelt kategóriák.

KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN elemzése Szabó Lőrinc Az Egy álmai c. verséről (Különbség — másként) a kutatás új megállapítását fejti tovább. A tanulmány „visszaírja a szabadságot Szabó Lőrinc szövegébe" (107), azaz a hermeneutika dialógusfelfogásának komolyan vevésével igazolja, hogy a *Te meg a világ* kötet újszerűségét elsősorban a lírai én szólamában feltáruló nyelvi magatartásformák együttes jelenléte adja.

II. A második fejezet kilenc dolgozatában az elbeszélő szövegek tipológiai jegyeinek keresése dominál. BENCZE LÓRÁNT Prohászka Ottokár püspök elmélkedésével foglalkozik, DOBÓNÉ BERENCSI MARGIT a Cserebere c. Móricz-novellával, KINCSES KOVÁCS ÉVA Csáth, Kassák és Örkény egy-egy művével, TOLCSVAI NAGY GÁBOR pedig Szentkuthy prózájával. Részletesebb ismertetésre közvetlen kollégáim munkáit választottam.

KOCSÁNY PIROSKA A szerző hangja, az elbeszélő hangja és a szereplő hangja c. írásában az irodalomtudományban „felülről", illetve „belülről" láttatónak nevezett Németh László, illetve Móricz Zsigmond egy-egy regényét tárgyalja. A tanulmány folytatása a téma elméleti alapozásának (KOCSÁNY PIROSKA, A szabad függő beszédtől a belső monológig: Hol tart ma a stilisztika? 329–348).

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES két tanulmánnyal szerepel a kötetben. Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a Varju nemzetségről c. dolgozatában meghatározza, hogy számára mit jelent a másodvonalbeliség, és Kós Károly alkotóművészetének, nyelvművészetének jellemző vonásait kiemelve rendre amellett érvel, hogy az írót csak a hatásfokot tekintve lehet másodvonalbelinek venni. Kós Károlynak sikerült a kort egységes írói szöveggel érzékeltetnie, Gulácsy Irénnek — szintén történelmi regényben — kevésbé. (A Fekete vőlegények c. Gulácsy-regényről R. MOLNÁR EMMA ír ugyanebben a fejezetben.)

KORNYÁNÉ másik tanulmányában a tulajdonnevet jelentéstani keretben és rendszerszerűségében vizsgálja Németh László Gyász c. regényében. A szerző vizsgálatának eredményét így foglalja össze: „a tulajdonnevek és köznévi jelölők nem egy lajstrom egyedeiként hordoznak információt, azaz stilisztikai értéket, hanem... felhasználásuk módjában..., valamint a mű cselekményének hely-

hez és időhöz kötésében" (267). Ez az összegzés rímel HELTAINÉ idézett dolgozatának azzal a megállapításával, hogy a sinkai líra is „ilyen tudatos, nyelvbe, névbe kapaszkodó" (88).

BODA I. KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT Füst Milán Feleségem története c. regényét közelítik meg néhány kiemelt szempont alapján. Számítógépes program segítségével vizsgálják Füst Milán különleges nyelvét. Tanulmányuk központi kérdése a műfajiság, szövegtípus (mixtúra), melynek nyelvi jellemzőit részletesen adatolják.

III. A kötet harmadik fejezetének írásai az esszé (TOLCSVAI NAGY GÁBOR, FÜLÖP LAJOS, KABÁN ANNAMÁRIA), a rövid szöveg (RAISZ RÓZSA), a lírai úti jegyzet (R. MOLNÁR EMMA), a tárca (CZETTER IBOLYA), a reklám (RÓKA JOLÁN) tipológiai jegyeit keresik.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR Babits esszéjének elemzésére tesz módszertani kísérletet: a Jauss-féle befogadásmodellba helyezi el stílus és típus fogalmát. Módszertani szempontból hasonló következetességgel jár el CZETTER IBOLYA is, aki a tárca szövegtípusának leírására az alakzatok jól alkalmazható elméleti hátterét használja Márai Sándor Búcsú c. publicisztikájáról szóló írásában.

Kinek ajánlom a *Stilisztika és gyakorlat* kötetet? Mindenkinek, aki a mai stilisztika és szövegnyelvészet gazdag eredményeivel magyar nyelven akar megismerkedni. A tanulmányokból egyértelműen azt olvasom ki, hogy azok az elemzések sikeresek, amelyek a szöveg természetéből adódóan választják meg elemzési szempontjaikat, mert ezeknek követése megnyugtató eredményt hoz. A homogenitás semmiképpen sem jelent egysíkúságot.

Olvasás közben nekem az szerezte a legtöbb örömöt, hogy a művek valóban megszólaltak — bennem.

TUBA MÁRTA

BALÁZS GÉZA, **Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón.** (Tanulmányok). A–Z Kiadó, Budapest, 1998. (203 lap)

Az 1994 és 1998 között született tanulmányokat tartalmazó kötet a kultúra fogalmát a legszélesebb, a kulturális antropológia által használt értelemben véve ad keresztmetszetet az évtized nyelvkultúrájáról: vagyis a nyelvhasználat minden szintjéről, nyelvi világunk teljességéről. Ezt a képet foglalja keretbe a bevezető cikk: a nyelv tudományos leírásának, megközelítésének különböző módjait

bemutatva; illetve a lezáró tanulmány: a nyelvhasználat tudatos szabályozásának lehetőségeit és korlátait mérlegelve.

Az Előszóban (5–7) BALÁZS GÉZA a „külső" nyelvtudományt, a szemiotikát, a kommunikációelméletet, a tömegkommunikácó-kutatást, a szociolingvisztikát, a nyelvpolitikát, a nyelvstratégiát és a nyelvművelést jelöli meg munkája legfőbb témaköreiként, majd tematikailag rendszerezi a kötet tizenöt, részben már korábban is publikált írását, rámutatva azok kapcsolódási pontjaira is.

A *Külső nyelvészet: kilépés a nyelvészetből, avagy a nyelvészet újramegtalálása?* című (9–22) tanulmánya a nyelvtudomány lehetséges útjait mutatja be a mai, az információrobbanás teremtette kommunikációs helyzetben. A nyelvészet történeti alakulását hatásos stilisztikai fogással az út-metafora toposzára építve, szépirodalmi idézeteket, ábrákat is felhasználva jeleníti meg. A strukturalista leíró nyelvészet csak a nyelv rendszerszerűségére figyel, vagyis saussure-i fogalommal belső nyelvészet; s ez a szemléletmód a szerző megítélése szerint tudatos egyszerűsítés, öncsonkítás. A nyelv és nyelvhasználat tudományos leírásában azonban nyelven kívüli szempontokat is figyelembe vehetünk: a nyelvtudomány görögök óta szélesedő útja az elmúlt negyedszázadban olyan, a külső nyelvészetbe tartozónak tekinthető tudományágak, mint a szövegtan, számítógépes nyelvészet, etnolingvisztika, szociolingvisztika, pszicholingvisztika, antropológiai nyelvészet, kommunikációelmélet, retorika, stilisztika, pragmatika vagy akár a kognitív nyelvészet térnyerésével „már-már többsávos autósztrádává szélesedett" (11). A külső és belső nyelvészet nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő megközelítési módokat jelent, amelyek beágyazódnak a kommunikációelmélet, s azzal együtt a szemiotika tudományába.

Nyelvünk sajátosságainak antropológiai nyelvészeti indíttatású bemutatása a második, *A magyar nyelv jellege* (23–37) című írás, melyben a hangtan, a szókészlettan, a szövegtípusok és a kommunikációs stratégiák tekintetében is a normatívan leírt, osztályozott nyelvtani kategóriákon kívül eső jelenségeket sorakoztat fel a szerző. Figyelemfelkeltő és néha merész problémafelvetéseihez példaanyagként felhasználja a periferiális nyelvváltozatok nyelvi formáit, szövegtípusait is. A leírt jellegzetességek megismerése azért különösen fontos, mert ezeket a tényezőket, elsősorban a magyar nyelv szintetikus voltát, asszimiláló erejét a magyar nyelvstratégiának is figyelembe kell vennie.

A nyelvpolitika körébe tartozik a két következő tanulmány. *A magyarországi államnyelvek nyelvpolitikai tükörben* című (39–47) tisztázza a témakör alapfogalmait, majd történeti áttekintést nyújt a magyarországi államnyelvekről (latin, német, magyar) és szerepükről, majd vázolja a magyar nyelvhasználat helyzetét a szomszédos államokban, végül kitér a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos magyarországi nyelvpolitikai feladatokra. A *Névpolitikai küzdőtér* című írás (49–53) azt a folyamatot mutatja be napjaink példáival is illusztrálva, amelyben az egy-egy közösségre jellemző névkultúra egysége a névpolitika tudatos be-

avatkozása miatt megbomlik, s a természetes megnevezések helyett elidegenített nevek kerülnek a tulajdonnevek rendszerébe.

Egy évtized jellegzetes nyelvi-szemiotikai sajátosságainak, változásainak tárháza *A rendszerváltozás időszakának politikai-közéleti szemiotikai-nyelvi jelenségei* című (55–65), a jelvilág sokkszerű telítődésének különböző szintjeit bemutató cikk. A „tömeges jelfogyasztást" (57) determinálják a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban a reklámok manipulatív szemiotikai-nyelvi világa. A szövegműfajok szintjén a jelszó és a falfirka mint a vizsgált időszak igen népszerűvé lett szövegtípusai jelennek meg: a körülöttünk levő terek is megtelnek szövegekkel. A hangzó kommunikációt vizsgálva a beszédiram gyorsulása, az illogikus hangsúlyozás és a nyelvjárási hangzás negatív megítélése figyelhető meg. A szókészlet tekintetében az angol kifejezések dominanciáját, a folyamatos átkereszteléseket, az új nevek sokaságát, az archaizmusok és a nyelvi játékok stílusteremtő hatását emeli ki a szerző. Ezeken túl megemlít egyes, bár kevésbé látványos, nyelvtani rendszerbeli változásokat: például a mozaikszók, szócsonkítások, a rövid alakok tréfás továbbképzésének gyakoriságát.

A kapcsolatteremtésben jelentkező, elsősorban nyelvi nehézségek és manipulatív törekvések okait, tüneteit és megoldási lehetőségeit tárgyalja a *Kommunikációs zavarok mindennapi nyelvhasználatunkban* című helyzetkép (67–80). A zavarforrások között azért szerepelhet kiemelten az életmód megváltozása és a technikai eszközök fejlődése, mivel ezek a tényezők eddig ismeretlen kommunikációs helyzeteket teremtenek. A kommunikációs zavarok leírásában és megnevezésében BALÁZS újszerű s néha igen találó szóösszetételeket alkalmaz: például *szószürkület, nyelvikörnyezet-szennyezés, gyorsbeszéd, szómegvonás*. A különböző művelődési tevékenységek, a kisközösségek szerveződése, a család kommunikációs közösségének erősítése, az átgondolt nyelvpolitika és a nyelvhasználati különbségekkel kapcsolatos tolerancia mind lehetőségeket jelenthetnek e zavarok kezelésében.

A kommunikációs nehézségek megelőzésének egyik meghatározó terepe lehet az iskola: erre hívja fel a figyelmet *A nyelvtan jó!* című, *Új kommunikációs szükségletek az iskolában* alcímet viselő írás (81–90) is, hiszen a nyelvtan oktatása nem szorítkozhat kizárólag a grammatika tanítására, az anyanyelvi nevelésnek a hatékony kommunikációra is fel kell készítenie. A szerző szerint az iskolai oktatás folyamatában a kommunikációnak komplex tantárgyként kellene megjelennie: ennek igazolására olyan szempontokat sorakoztat fel, amelyek mind jogos igényeket jelenthetnek a nevelés és oktatás folyamatában; megítélésem szerint azonban a nyelvtan tanításának mai tantervi keretei nem tűnnek alkalmasnak ilyen széleskörű szükségletek — a teststilizáció értelmezésétől az esztétikai hatás magyarázatáig — kielégítésére.

A különböző kommunikációs folyamatok között napjainkban kiemelkedő szerep jut a tömegkommunikációnak: ebben a munkában is öt rövidebb tanul-

mány foglalkozik a média nyelvezetének egyes kérdéseivel. *A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése* című cikk (91–6) felveti azt az elmélti alapproblémát, hogy mintának vagy tükörnek tekintsük-e ezt a nyelvhasználatot. Mivel ez a kérdés így nem dönthető el egyértelműen, azonban a média nyelve mindenképpen orientációs alapot jelent a megszólalásban, a médianormának a normáknak a csoportnormáktól a művészi normáig terjedő rendszerében a köznyelvi norma és a művészi norma között kell elhelyezkednie. A tömegkommunikációs eszközök megnyilatkozásai cselekvésértékűek, többszintű hatást fejthetnek ki, jelenlét nélküli közösségeket hívnak létre, megjeleníthetnek egy-egy helyi normát, az absztrakciós szintet tekintve konkrétabb nyelvhasználatra törekszenek, sokféle nyelvhasználatot mutatnak be, megjelennek bennük a nyelvhasználat etikai dimenziói, nyelvi kapuőr szerepük van és információs összekapcsoló erőként is működnek. E tényezők miatt a szerző meglátása szerint nagyon lényeges a helyes médiahasználat tanítása és a médiaetikai szabályozás. Az *Egy utcában a média* című írás (97–102) a médiakonvergencia jelenségével vet számot, ami azt jelenti, hogy a különböző szintű és különböző szektorba tartozó médiumok sajátosságai bizonyos okok miatt egyre inkább hasonlóvá válnak. *A nyelv és etika a tömegkommunikációban* című elemzés (103–8) azt mutatja be, hogy milyen tényezők miatt hárul nagy etikai felelősség a tömegkommunikációra, *A reklámnyelv a közszolgálati rádióban* című (109–13) pedig megfogalmazza, hogy a „reklámhatás lényege a meghökkentés és az ismétlés", s felteszi azt a nyelvműveléssel kapcsolatos állásfoglalásunkkal szorosan összefüggő kérdést, hogy szükség van-e a reklámok nyelvi szabályozára.

A médiával kapcsolatos problémafelvetések után következik *A kommunikációs létformák és átcsapások* című tanulmány (125–40), amely a szövegek megjelenési formáját véve figyelembe a kommunikáció hangzó, képes (részben írott) és hangzó-képes létformáit különbözteti meg. Az élőbeszéd, az írott szöveg és a különböző „ábratextek" sajátosságait, szövegtani jegyeit bemutatva megállapítja, hogy az e létformák közötti határok a különbségek ellenére átjárhatóak.

A számítógépes kultúra térnyerésével járó hatalmas nyelvi kihívás problémájával szembesül a *Digitális nyelvújítás, illetve az anyanyelvivé tétel iskolapéldája* című írás (141–6) számos példát hozva különböző sikeres és sikertelen magyarosítási kísérletekre, keresve a meghonosodásban vagy elutasításban szerepet játszó tényezőket, végül kitér az internetes folklór sajátos szóalkotásaira is.

A könyv legterjedelmesebb munkája a zárótanulmány: *Hatóerők a nyelvstratégiában, A magyar nyelvstratégia (nyelvművelés) mozgatórugói* (147–96), amelynek fő gondolati serkentője az 1997-ben folyt nyelvművelésvita volt. A szerző véleménye szerint az, hogy nyelvünk megfelel a mai magyar társadalom kommunikációs szükségleteinek, részben a szervezett nyelvművelő tevékenységnek köszönhető. Nyelművelésünk eredményeinek bemutatása után a nyelvműve-

léskritika leggyakoribb érveit cáfolja (pl. a nyelvművelés nem tudományos; a nyelvet nem lehet befolyásolni), illetve fogadja el részben módosítva a nyelvművelés céljaival kapcsolatban élő sztereotípiákat. Új utakra, módszerekre is rámutatva győz meg a nyelvművelés szükségességéről. Történeti keretben összefoglalja a nyelvművelésben megtalálható fontosabb felfogásokat, a kilencvenes éveket a nyelvművelés megújításának időszakaként tárgyalva. A jelenleg zajló nyelvi változásokat összefüggéseiket kiemelve írja le. A nyelvstratégiának szerinte a nyelv jellegére, a társadalom nyelvszemléletére és a nyelvművelés hagyományaira is tekintettel kell lennie, s nyelvtudományi alapkutatásokra: szókincsfelmérésre, nyelvrétegződés-vizsgálatokra, beszélt nyelvi felmérésekre és a kommunikációkutatásra kell épülnie. A kötetet záró írás sajátos, egy szempontot kiemelő összegzésnek is tekinthető, hiszen az egyes cikkek által bemutatott nyelvi jelenségek mind figyelembe veendők a nyelvstratégia kialakításában.

Mivel ez a gyűjtemény önmagukban is megálló tanulmányokat tartalmaz, az egyes szövegekhez tartozó irodalom megadásán túl nincsen összegző jellegű bibliográfiája. A cikkek sora után a Jegyzetekben fellelhetjük a már publikált tanulmányok megjelenési helyét, az esetleges módosítások jelölésével együtt; ezt egy angol nyelvű összefoglaló, a szerző munkáinak jegyzéke, illetve egy igen alapos, a főbb fogalmakat és szakszavakat felölelő tárgymutató követi.

A kötet majdnem minden írását ábrák, táblázatok egészítik ki, amelyek csaknem mindig szemléletesebbé, érthetőbbé teszik a szöveget, eltekintve egy-két olyan esettől, ahol ezek túlnőnek a magyarázaton, mint például az utolsó tanulmány táblázatainak esetében. A szövegben vastagított kiemeléseket találunk, amelyek rámutatnak a kulcsmotívumokra, s tematikailag is tagolják az írásokat. Az egyes cikkek előtt található fotók a nyelvkultúra egy sajátos részébe, a feliratok világába vezetnek el, képileg is megjelenítve nyelvi közegünket: az ezredforduló magyar nyelvkultúráját.

BALÁZS GÉZA tanulmánygyűjteménye tudományos igényű, élvezetes, közérthető stílusú, gyakran szórakoztató példákkal tarkított munka, amelynek egyes írásai különböző szemszögből és különböző mélységben mutatják be napjaink nyelvhasználatát, egymás utáni, egymásra vonatkoztatott olvasásuk azonban a tematikai sokrétűség ellenére szemléletbeli egységet mutat, s láthatóvá teszi a nyelvi környezetünkben felmerülő problémák összességét.

DOMONKOSI ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVI, 185–212

DEBRECEN
1999.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Szövegfölvétel Koppányszántó nyelvjárásából

Több mint harminc éve folytatok szöveggyűjtést különböző nyelvjárásterületeken. Kezdetben elsősorban szülőfalumban, Nagykónyiban, majd — főképpen a magyar nyelvjárásszigetek vizsgálata kapcsán — egymástól távoli és egymástól eltérő tájszólásokról készítettem szövegfölvételeket.

Különösen az 1970-es években végeztem intenzív gyűjtést, ugyanis akkoriban — a nagykónyi nyelvjárás mondatszerkesztési jellemzőit kutatva — nagy mennyiségű szöveganyagra volt szükségem. A nagyszámú — különféle nyelvjárási vizsgálatra felhasználható és néprajzi szempontból is értékes — szövegfölvétel adta az ötletet ahhoz, hogy ezekből egy önálló kötetet állítsak össze. A gyűjtést a szülőfalummal szomszédos községekre is kiterjesztettem, mivel arra gondoltam, hogy Értény, Koppányszántó és Nagykónyi nyelvjárásából jelentetek meg szövegeket. Elképzelésem csak részben valósult meg, a tervezettnél ugyanis kisebb terjedelemben láthatott napvilágot a „Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykónyiból" című összeállításom (MNyTK. 163. sz. Bp., 1982). Az Értényben és Koppányszántón gyűjtött anyag egy részét később különböző folyóiratokban tettem közzé.

Az itt közölt nyelvjárási szöveget még az 1960-as években rögzítettem magnetofonszalagra Koppányszántón. Ez a község Tolna megye északnyugati határán található, mintegy hat kilométerre a Somogy megyei Törökkoppánytól, amelynek nyelvjárása erősen *ö*-ző, s ebben nagymértékben különbözik a gyengén *ö*-ző koppányszántói tájszólástól. Ez más jellegzetes nyelvjárási jelenségekkel együtt jól tükröződik azon a szövegfölvételen is, amelynek fonetikus átírásában a DEME LÁSZLÓ kidolgozta hangjelölést alkalmaztam (vö. MNyj. 2: 18–37). Az adatközlő nevét, életkorát és a fölvétel készítésének idejét a közzétett szöveg végén tüntettem föl.

Az aratásról

Az aratásrol? Mijem buzafajtág vótak? A buzát, rozsot, árpát, zabot termētünk. Buzábul szoktunk kopaz buzát, magyar buzát. Szokták mondani, hogy a magyar buza talán jobban terëm még mindannyiná, hogy jop tęrmő mindannyiná.

(Mikor vetették a búzát?)

Ősszel. Szeptembër utójján, októbër ęleje. Akkor szoktug vetnyi. Ha sok hó vót télën, akkor szokták mondani, hogy: na most jó ám, mer van hó, takargya ja buzát, az ęgerek nëm tuggyák kiënnyi, mer a hó alat nyőt'ť, bokrosodott a buza. De ha kevézs vót a hótakaró, akkor az ęgerek nagyon ki szokták ënnyi, akkor nagyon hiányozs vót a buza.

(Tavasszal nem vetettek?)

Tavasszal izs vetëttek. Tavasszal izs vót a tavaszi buza is. De az nëm ujan jó termő vót'. Ēre ja mi vidékünk az nëm nagyon szerette a tavaszi buzát. Az | kęveset adot lë.

(Mi után szoktak vetni búzát?)

Hád zab után. Ëtetnyi, amit szénának lë szoktak kaszányi. Zabot szoktag vetnyi vagy mohard vagy valami ijen takarmánt. Utánna szoktag buzát. Akkor aszt főszántották, mëgganyészták, és ugy vetëtték el ősszel a buzát, hoty három szą́ntą́zsbą. A harmadik szántázsba vetëtték a buzát, hogy jó lëgyën a termés, mer aki nëm háromszor szántotta mëg a fődet, asz kivát a határba, annak nëm vót jó a buzájja.

(Meg szokták nézni a búzát közben?)

Mëg-mëg. Amikor má kikēt, akkor ē szoktak mënnyi mëgnéznyi, hogy hijányos-ë vagy mijen, hogy jól vót-ë vedvel, a gép is, hogy nëm-ë hijányossan vętëtt. De azér mindig rá köllöt figyēnyi, hogy jó lëgyën, amikor vód vedvel is, a géppel is.

(Hogyan fejlődik a búza?)

Hát először amikor kikel, akkor csak két kis lęvele kel, utą́nną bokrosodik. Akkor azutám mëg ahogyan nyőll, hazsba van a buzafej, de hát az má később, am má nyár felé van. Hazsba van, utą́nną mëg gyün a fęje. Azutám mëk kigyün a fęje, akkor má láccik, hoty hozza a szëmët, hozza a szëmit, amibü később a pojva van. Akkor mëg láccik a kaláha, amikor má a fęjit kihoszta. Utánna láccik az is. Azutám má mikor kimënnek, mëgnézik, hogy lëhet-ë aratnyi, akkor uty szokták mëgnéznyi az embërëk, hogy dörgűtek ki ëty fęjet a markugba. Akkor mëgnészték, hogy jó-jë. Ē lëhetët harapnyi, hogy má annyira kęmény vót a szëm, hogy ē lëhetët harapnyi, akkor aszonták: na mos má lëhet aratnyi, mer ölég érëtt, mer ē lëhet harapnyi, má nëm kovászos. Utą́nną mëk szoktuk kęzdenyi az aratást'.

(Csak búzát vetettek?)

Nëm. Rozsot is. Rozsot is szoktung vetnyi, de ja rozsot asztat jobban csak, akineg zsuppos háza vót, asz csépűte, mëg jobban az is szokot csak termēnyi rozsot[c]*. Akinek nëm vód zsuppos házą az nëm annyira. Asz csak annyit szokod vetnyi, hoty kötélnegvalód, amibü aratásra szoktunk kötelet csinyányi. De akineg zsuppos háza vót, asz termēte jobban a rozsot, mer szoktunk csépűnyi mék tizënöt-husz körösztöt is.*

(Hogyan történt az?)

Kézzel. Kézzel is szoktunk uty, hoty cséppel. Cséppel is szoktung vęrnyi, mëg azután ugy is, hogy az embërëk cséppel, fąvąl, uan hadaróval kiverték a szëmët. Azutám mëg az asszonyok mëg... Szoktak csinányi az embërëk a szürübe dëszkát, végig uan hosszan ijen ülézsdëszkát, fęnégdëszkát. Akkor kézzel ahhó vertük, avvā pucúțuk ki | a rozsot. Akkor szépën lë szoktuk raknyi. Mikor kipucútuk, kitisztogattuk, hoty tiszta vót, akkor aszt az embërëk fő szokták kötnyi zsupnak.

(Mivel kötötték?)

Csag vót, hoty kézzel, mëk hotyha csépësëg dógosztak, hogy azok csépűték, azok mëk fąvąl, uan kévekötőfával, avvā szoktág bekötnyi. De jaki csak maga csépűt, mëg nëm tudott uty kötnyi, asz csak kézzel bekötötte. Aszt abbu szoktunk csinyáni kötelet[c]*.*

(Árpát is vetettek?)

Árpát is. Asztat is szoktunk. Őszi árpát, tavaszi árpát. Asztat mëk hát csak az álotok részire, disznók részire, marhák részire mëk szoktug darątatnyi, őletnyi. Asztat is szoktunk termēnyi árpát is. Tavaszit is, őszit is.

(Még mit szoktak?)

Mëg zabot is. Zabot is szoktunk, asztat mëk szénának jobban, mer asztat szęrették az álotok, a marhák is mëg a lovak, mindëmféle. Asztat mëk csalamádénak szokták hijnya. Aszt lë szokták kaszányi rëndre. Mikor mëkszą́rott, mikor má ujjan vót, mëk szoktuk forgatnyi. Utąnna mëg mëntünk főkötnyi vagy összegyűttenyi. Ugy isz szoktuk, hoty csak összegyűtöttüg vëllával.

(Milyen vellával?)

Négy águ vazsvëllával vaty favëllával. Favëllával is szoktunk.

(A favellát honnan szerezték be?)

Hát asztat uty szokták a bódba jobban vënnyi, mëk szokták árúnyi régëm még az uccán is. Kátoszták, hogy mënt a kocsi, aszt kátoszták, hogy: favëllád vëgyenek, gęrébgyéd vëgyenek! Szokták árúnyi az uccán uty kocsival. Aki avval foglalkozot csak. De hát jobban azér csag vazsvëllával, hogy avval jobban lëhętëtt[c] *azér dógoznyi.*

(Hogyan történt ez?)

Hát hogyan történt? Hát ugy összehajtogattuk, összehajtottuk ujam pętrëncégbe, asztákkor uty föl a kocsira, fölraktuk, összeraktug bag'gyába. Akkor másnap mëg mëntünk, akkor fölraktuk a kocsira. Az asszonyok fölatták, az embërëk mëk fönn a kocsin elrakták. Asztán ity történt. Hát ëty kicsit nehéz

munka vót, mongyuk hogy igy az asszonyok részire is, mer sokat mëk köllöt nekik ęmēgetnyi.

(Csak takarmánynak használták a zabot?)

Nëm. Nëmcsak takarmányną̄k, ëtetnyi is. A lovaknak is abraknak asztat szokták legjobban, mer az legjob vót a lovak részire abraknak mëg a tikoknak. Nagyon jó vót a tikoknak, mer attul — aszt szokták mondanyi — mindik sokat tojnak a tikok a zaptul.

(Hogyan kötözték össze akkor, ha nem takarmánynak használták a zabot, kinn a földön?)

Akkor mëk kinn a fődön csinyą̄tunk köteled vęrecsënnyel, ijen kézi hajtóval, hogy a bal kęzüngbe foktuk a vęrecsënyt, jop kézzel mëk hajtottuk. Aszt akkor avval csinyą̄tunk kötelet, aszt ugy bele szoktuk abba raknyi, aszt akkor fő szokták kötnyi. Akkor aszt kępébe össze szokták raknyi az embërëk. Tizënnéty kévét szoktak ëggy-ëty kępébe. Alul a legalsó kepét, vagyis a kévét monták, hogy bujókéve, akkor mëg nétyfelü mëg a válkévék, a lęgteteje mëg vót a pap. Aszt szokták mondanyi, hogy mos má gyühet a pap, rá lëhet tënnyi a papot. Hát ijen, igy mënt ez is ennek a gyüjtése is, kötözése.

(Mikor lehetett az aratást megkezdeni?)

Az aratást hát Pétër-Pál, akkor szokták mëkkęzdenyi jobban. Akkor el szoktak mënnyi mëgnéznyi. Előbb az embërëk elmëntek mëgnéznyi, hogy mijen, hogy má érëtt-ë. Hotyha kidörgűték aszt a buzát, hoty kemény vót a szëm, elharapták, hogy nëm kovászos, akkor má mëg lëhetët kęzdenyi az aratást.

(Mivel kezdték az aratást?)

Hát kaszą̄val.

(De milyen gabonával kezdték?)

Lęgelősször a rozsot[ᶜ]. A rozs a legēső, asztat szokták legelősször a rozsot mëg az őszi árpát, mer az őszi árpát aszt is előp köllöt még aratnyi, mind a buzát. Akkor ugy utánną̄ szokták a buzát aratnyi. De ja rozsot asztat is köllöt előbb aratnyi, mer hotyha az mëg nagyom mëgérëtt, nëm jó vód zsupnak. Akkor aszt monták, nagyon erőtlen, nëm jó zsupnak. Csak az is ugy vót jó, ha nëm elérvel a rozs igy a zsup miat[ᶜ]t[ᶜ]. A szëm miat mongyuk nëm, de ja zsup miatt ugy vót jó, hotyha nëm vót annyira elérvel. De jaz árpát hát asztat mëk szokták, ugyan asztat së hatták uan nagyon, nagyon-nagyom mëkhannyi érnyi, mer aszt monták, különössen a tavaszi árpára, hogy visszamén a fődbe. Má asztat lë köll aratnyi, mer visszamén a fődbe, hogy má sokszor uan vót, hogy mëkhëgyësëdëtt, főfelé át a feje annak az árpának. Nëm vót mëkhajúvā, mer annyira mënd vissza inkább a fődbe. Akkor aszt monták, asztat is köll aratnyi. Hát a buza vót talán a lęgutóssó, az még legjobban vą̄rhą̄tott. A legtovábbá vą̄rhą̄tott a buzaaratás, mer asz hotyha később vót is, akkor së vót annyira baj, de nagyon asz së lëhetët mëkhannyi mëgérnyi, mer akkor ot mëk sog vót a szëmvęszteség.

(Milyen teendői voltak a gazdának aratás előtt?)

Hát aratás előtt ugyë má ë köllött, ë szoktuk készittenyi a kötelet legelősször. Lë szokták kaszányi a rozsot kötélnek. Az mëkszárott, akkor haza szokták hoznyi. Amikor kötelet akartunk csinányi, hogy másnap csinájjuk a kötelet, akkor előtte nap má mëk szoktuk öntöznyi. Estefelé mëgöntöszték, akkor az ugy jól ádgyöngűt, akkor másnap uty szoktunk kötelet csinányi. Kézzel is, hoty kézzel is csinyátuk mëG.

(Hogyan történt az kézzel?)

Kézzel is uty, hogy ëvëttük kétfelé, két marég buzád vagy rozsod vëttünk kęzüngbe, akkor annak a felit összefoktuk, ugy összehajtottuk, akkor odafoktuk igy a bal hónunk alá, jop kézzel mëk csavartuk, uty takartug be. Aszt akinek, hogy nëm sikerűt ujan szép simárą mëkcsinányi, hanëm kin vótak azok a fęjek, uty kin lóktak, akkor asz szoktuk neki mondanyi: Na ide lëhetne hijnya a barbét, aki mëgnyirné. Mer az is ugy vót szép, hotyha sima vót. De hát nëm mindënki ţutta azért uan simárą mëkcsinányi, mëg nëm is tudot mindënki kötelet csinányi ity kézzel, mer sok uty csinyáta mëk, hotyha kötösztek az embërëk, széjjëcsuszott. Hát persze azok mérgelőttek.

(Hány kötelet tettek egy csomóba?)

Hát szoktak öt körösztöt. Öt köröszt kötél össze vót ködvel ëty csomóba. Akkor aszt mindik ţutţuk, hotyha mëntünk aratnyi, akkor má asztat ţutţuk, hogy mennyi köteled viszünk, mer hát annyi csomót tëttünk föl. Ha mongyuk tisz körözd vót azon a fődön, ahová mëntünk aratnyi vaty tizënöd vaty husz, akkor annyi kötelet. De mindik tuttuk, mer öt körösztöt tëttünk mindig ëggy-ëty kötélbe. Mindik tuttuk, hogy męnnyi a kötél. Uty szoktug bęleóvasnyi.

(Csak kézzel csináltak kötelet?)

Nëm. Verecsënnyel is szoktunk csinányi mëk kötélcsinyállóvą. Asztat mëg othun az udvarba lëütöttek ëggy ujan karót, aszt abba mëgenn ëggy ujan fád beledukţak, aszt asztat szoktuk hajtanyi kézzel. Aszt a végin vót mazzag, aszt oda szoktak tënnyi ëgy marék rozsot, akkor asztat mazzaggą lëfogatták. Akkor asztat, ahogyan hajtottuk, aszt ugy ęresztëttég bele a másik felit annak a rozsnak, a másik marékkal. Aszt avval is szoktuk csinányi. Később mëg még az a gyors kötélcsinyálló is, hogy ami ijen vazsbu vót | má vaskerékkel. Hát avval nagyon gyorsan lëhetëtt. Annak ujan kampójja vót. Abba köllöt csag bęleakasztanyi. Avval má nagyon szaporán lëhetët kötelet csinąnyi.

(Hányan csinálták?)

Kęttęn. Kętten köllöttek hozzá, mer az ëggyik hajtotta, a másik mëg eresztëtte.

(Verecsennyel hogyan csinálták?)

A verecsënnyel is, hogy a bal kęzüngbe foktuk a verecsënyt, jop kézzel mëk hajtottuk. Mer az is ujan vót, hoty fognyi is köllött — ity kézbe köllöt fognyi —, mëk hajtanyi is köllött. Ahhol is kęttő köllött, mer hát az embërëg vaty hát aszszony is ęreszthette aszt a kötelet, mer az nëm ujan nagyon nehéz vót, nëm ujan

vęszéjëzs vót, de oda is kętő köllött. Utyhoty két szëméj köllött a kötélcsinyáláshó.

(Miből csináltak kötelet?)

Hát szoktung buzábul is szoktunk csinyányi mëg rozsbul is.

(Meg még miből?)

Mëg mék szénábul is mëk szómábul is szoktunk csinyányi, hotyha nëm vód valakinek rozs. Különössen ha árpánag vagy ijennek, mék szómábul is szoktunk csinyányi kötelet. De árpábu abbu nëm lëhetëtt.

(Hát ha a rozsot elcsépelték, abból nem lett?)

Abbul is. A zsubbul, a zsubbul abbul is.

(Melyik volt a legerősebb kötél?)

A zsupp. A zsupkötél az vót a legjob mëg a lęgerőssebb izs vót, mëk hát avval nagyon is jó vót kötnyi. Mëg asztat azután lëhetët hasznányi, mer hogy masinállás után össze szoktuk szënnyi a kötelet, mer aszt mindik féredobátuk. Ahogyan kiódosztuk a kévét masinálláskor, aszt féredobátuk, akkor ősszel avval mëk csutát szoktunk kötöznyi. Hát a zsupp az vót a legjobb, mer buzakötéllel, ha avval kötöttünk, aszt nëm lëhetëtt azutám má hasznányi, a kukorica- vagyis a csutaszárd belekötnyi, mer az nëm jó vót. Az nëm vót ujan erős, de ja zsupkötél hát az a legjobb. Az még másik évbe is jó. Még akárhányszor, még másik évëm még az árpát is abba szoktuk főkötnyi az előtti évi zsupkötélbe.

(Mivel szoktak aratni a faluban?)

Hát kaszával.

(Mással nem, előtte?)

Hát előtte régëm má hallottam róla, hoty sāróval. Hoty sāróval is szoktak aratnyi. Ëggy-ëty fürtöd bęlefoktak a kezügbe, a balkezügbe bęlefoktak ëggy-ëty fürtöt. Akkor sāróval vákták. De hát az nagyon lassu munka vót. De utánna má csak kaszával. Hát avval mënt azér szaporánn.

(Milyen kaszákkal arattak?)

Hát mijen kaszákkal? Hát a bódba szoktag vënnyi kaszát. Ott árúták, a bódba árúták ezëket a kaszákat. Aszt akkor onnan szoktag vënnyi.

(Milyen részei vannak a kaszának?)

Hát a kaszánag vannak | ez a kaszájjo, kaszanyél, takaró hozzá, kaszabankó.

(Mire szolgálnak ezek?)

Hát az aratásnál vaty kaszállásná. Mindënhogyan hát esztet, eszt hasznájják, mindëhhun eszt hasznájják. Ha aratáshó, ha rétën kaszátok, akárhun kaszátak is. Hát esztet használták, vagy ity köllött.

(Hogyan fogja meg a kaszát a gazda?)

Hát a bal kezivel mëkfokta ja kasza nyelit, a jop kézzel mëg a kaszabankót. Hát akkor ugy-ugy vákтok. Ugy vákták a rëndet. Ha a buzábul, vaty hát amikor mit arattak.

(A takarót azt miből készítették?)

A takarót asztat orgonavesszőbül is szoktak takarót csinyányi, de mëg még legjobban fábul. Hogy valami ujan fát faraktak ki. Akkor annak a végit ugy mëkfogaszták, mind a gerébgye foga. Akkor asztat oda szokták szerënyi, kötnyi a kaszabankóhol a végit. Akkor az a másik, az a gerébgyés forma vége, az mëg od vót a kasza nyakáná. Aszt akkor ahogyan vákták a rëndët, az mindik takarta. Az mindig uan szépën takarta, hogy nëm vót kuszát't. Akkor fő lëhetët szënnyi szépënn a markot. De amëllik nëm tudot szépën takartatnyi, vagy nëm vót neki ijen takarójja, hát az utám bizony nehéz vót a marokszëdés. Ot nëm vót jó ujan után, aki uty kaszát, ujan csunyán kaszát, az után nëm vót jó markot szënnyi. De hát igy jó vót, mer hát igy lëhetët könnyen, szaporánn.

(Hogyan tanították meg a legényeket kaszálni, amikor fiatalok voltak?)

Hát el szokták üked vinnyi, el szokták üked vinnyi, hoty tanújjanak azok is kaszányi. Hát mutatták nękijje, kinek az aptya, kinek az öregaptya.

(Mindjárt aratni vitték?)

Hát nëm. Nëm mingyá aratnyi vitték. Elősször mék csak ē szoktág vinnyi, még a rétre is el szokták üked vinnyi, hogy ottam próbágassák, hoty hogyan is köl kaszányi. Hát mingyá aratnyi nëm lëhetëtt, mer előb még mëk köllöt neki tanúnyi kaszánnyi. Vaty ha ijen zapszénát, hogy ijent kaszátak, akkor oda is ē szoktág vinnyi. Vaty ha lóhert kaszátag vagy valami ijent, hogy most is ēvisszük, hogy majd it mëktanul kaszányi.

(Hogyan vették meg a kaszapengét? Hogyan vizsgálták meg?)

Hát a bódba amikor vëtték a kaszát, akkor uty szoktak, odaütötték a pult ódalához. Ha jó pöngése vót, akkor aszt monták, na ez jó lëssz. De hotyha ujan nagyon halg vót a pöngése, akkor aszt monták, ez nëm jó lëssz, mer ennek nëm jó éle lëssz, ez nagyon lágy lëssz ez a kasza. De hotyha jó pöngése vót, akkor, akkor jó a kasza. Akkor aszt monták, na ez jó lëssz, ęszted vësszük mëg. Mer abba izs vót külömpség.

(Hol szerezték be a gazdák a kaszanyelet?)

A kaszanyęlet is a bódba. A kaszát is mëk kaszanyelet is a bódba szoktag vënnyi, mer árúták a bódba a kaszanyelet | kaszávał ęggyütt. Aszt akkor othun uty szerēték föl. Kováccsal szoktak csinyátatnyi ujan kaszafejęt. Akkor abba bęle szokták tënnyi. A kaszanyélre aszt rátëtték, abba mëg bęlę ja kaszát, a kaszának a végit ugy beledukták.

(Mibe?)

Asztat mëk kujcsal szokták mëkszorittanyi | a kaszakujcsal. Asztat mëg ugy rászoritották, aszt akkor uty könnyen ţuţţag vele dógoznyi, kaszányi. Hát régën csak ijennel szoktak, kaszával, ijennel dolgosztak.

(Hogyan élesítették a kaszát?)

Asztat mëg... Vót ülő. Akkor a męzőre is el szoktág vinnyi aratázsbą mëg othun is. Asztán a kalapáccsal. Rátëtték āra jaz ülőre. Abba mëg vót ëggy ujan vas | bęlęvervel, akkor āra rátëtték a kaszát. Aszt mindig a nyakánál szokták

kęzdenyi, aszt akkor ugy az éle felé ugy mënteg végig rajta, uty szokták mëkkalapányi a kaszát. Mëk kinn a mezőnn is, hotyha mëntünk aratnyi is, oda is szokták hoznyi. Vót ujan amëlliknek ujan vót, mind a szék, mind a kis'szék. Meg ujan is, hoty csak ëggy, ëggy ujan tuskóba bele vód vervel az a kalapálló, az a vas. Akkor āra rátëtték a kaszát, aszt azon kalapáták kalapáccsą. De a kalapács is hát jó köllött, mer as së jó vót mindannyi, mer aszt is mëk szokták néznyi, hogy mëllik kalapács jó. Mer az is hotyha ujan lágy vót, as së jó vót.

(Ki élesítette meg a kalapácsot?)

Hát aszt a kovács, kovács szokta mëgélësittenyi. Hotyha vëttek, akkor a kovąccsąl mëk szokták élësittetnyi.

(Mi a neve annak az ülőnek, amire rá lehetett ülni is?)

Hát az mëg ijen ülőszég vaty kalapállószék. Mindënnek, igy is monták, hogy ülőszék is mëk kalapállószék. Mëg ujan vót, mind a, mind a kis'szék. Ugy mongyák, hogy a fęjőszék. Akkor annak is a végin vót uam magossap fa, oda rá vót szerëvē, akkor āra verték, abba bęlęverték aszt az ülőt, aszt āra rá tuttak űnyi is. Akkor mëg a végire mëg rátëtték a kaszát, ąsztąm mék könnyebben, még jobban ţuttak kalapąnyi.

(Mikor szoktak kalapálni?)

Hát ithun is, mëg akkor mire mëntünk, hogy aratnyi, hogy mëntünk, ithun előb mëkkalapátak, mëg akkor débe, débe ebéd után. Mikor mëgëttük az ebédët, akkor azután előb mëk szoktak kalapányi, hogy jobban fog'gya, mer ēvëtte jaz élit, akármit arattunk, ha buza vagy rozs, akármi vót. Hát ēvëtte jaz élit.

(Az asszonyok addig mit csináltak?)

Az asszonyok mëg azér lęktöpször gerébgyéteg vaty kępétek. Huszkották össze ja kévét. Össze szoktuk huszkonnyi. Akkor azután, hotyha jaz embërëk rakták össze, kępétek, az asszonyok addik huszták a nagygerébgyét. Mëg monták ugy is, hogy a bőggőt'. A nagybőggőt, mer a nagygerebgyének aszt is szokták mondanyi, hogy a nagybőggőt.

(Napközben mivel élesítették a kaszát?)

Asztat mëk kaszaküvel. Kaszaküvel élësitëtték. Hát abba is legjob vót ez a smirglikü. Amëlliknek az vót, avval könnyen élësitëtte ja kaszájját. De amëlliknek nëm vót ez a smirglikü, azér az nëm ujan jó vót.

(Még milyen fajta vót?)

Hát másik fajta is vót. Tuggya fene, mi vót annak mëg a nęvę, de valami más izs vót. Hát jobban azért csak esztet árúták, eszt a smirgliküjet, hogy az az job vót. Vót ëgy másik fajta is. Az uan sötét, majnëm ujan fękęte vót. De az nëm vót jó, asztat nëm szęrették, hanëm ez amellik ujan szürkézs vót', inkább ujan világosszürke. Asztat szoktág vënnyi, mer asz monták az a jó, hogy az a smirglikü.

(Hogyan történt az élesítése a kaszának?)

Hát az élësittése mëg... Lë szokták tënnyi a kasza nyelit a főthöl, asztákkor mëk szokták fognyi. Bal kézzel mëkfokták fönt a kaszát, akkor jop kézzel mëg a

kaszának az élit fenték. Isz szokták mondani, hogy më kő fennyi a kaszát, mer nagyon ēmënt az éle. Mëkköszörüllik.

(Ugy is mondták, hogy köszörüllik?)

Ugy is. Ugy is, hoty köszörüllik. Még, még ugy is, hogy mëk kő köszörűnyi a kaszát. De hát āra vigyáznyi köllött, hotyha köszörűték, mer sok | különössen hotyha a lęgényëket tanitották kaszányi, mëk hogy mëk köl nekik köszörűnyi a kaszát is, vigyáznyi köllött, mer bizony az ujjukat hama ēvąktą ja kasza, hotyha nëm figyētek rąjją, hoty hogyan tëtték lë eszt a kaszanyelet. Mer ha ëty kicsit mëgbillent, hát hama ēfokta ja kęzüket.

(Melyiket mondták inkább: köszörülték vagy fenték? Hogyan mondták?)

Inkáp köszörűték. Inkább uty, hoty köszörűték. Jobban asz szokták mondanyi, hogy mëk kő köszörűnyi a kaszát.

(Miben tartották a kaszakövet?)

A kaszaküjet mëk tokmąnybą. A tokmány az mëg bádogbul izs vót, de legjobban ijen tęhén szarvábu. Abba szokot lënnyi a kaszakü. Hotyha arattak izs, vaty kaszátak is, akkor abba szoktag vizet öntenyi, abba beletëtték a kaszaküjet. Akkor ëty kis füjed vagy valamit szoktak azér beletënnyi, mer ha a dërëkukra akasztották, hogy nëhogy a dërëkuk mëg mëktējjen vizzel. Mer belefód vóna a dërëkugba ja viz az embërëknek.

(Hogyan kezdődött el az aratás?)

Hát az aratás kézzel. Kézzel kaszáták, kaszátak az embërëk.

(Mekkorát fogtak egyszerre?)

Hát ēfoktak jó nagyot, jó nagyot elfoktak. Hát mongyuk talám még métër vagy másfél métër szélëssen is ēfokták, hogy mëlliknek mekkora vót a kaszą́jja. Mer a kasza izs vót hoty kilencfen centis is, mëg ëgymétërës, ëgy métër tisz centis kasza izs vót. Hogy mos mëllik mijen. Hát ujam pą́sztągbą. Pą́sztągbą ēfokták, hogy nëm mënteg végig a fődön, hanëm csak ujam pą́sztągbọ elfokták. Akkor ëggy-ëty pásztám mikor kiértek, akkor mëg ugy a másikat.

(Hogyan vágták le? Mit néztek meg a vágásnál?)

Rëndre. Rëndre vákták, vagyis hogy rá a másikra. Ahogyann a buza ą́t, aszt mindig mëgnészték, hoty hogyann áll a buza, aszt akkor rá a buzára köllöt rávágnyi. Nëm ugy, hogy a fődre lëvákták rëndre, hanëm rá ja buzára vagy az árpára, ugy rą́vákták, akkor eszt uty köllött az asszonyoknak mëk főszënnyi a markot.

(Milyen volt a jó kaszás?)

Hát az, amëllik szépën ṭakarṭaṭott. Az vót a jó kaszás. Vót ám ujan is, aki aszt monta, hogy ém mëktanútam kaszányi, az asszony mëk tanújjom mëg markot szënnyi. Uan is elüfordút.

(Nehéz vót az asszonyoknak?)

Hát aki nëm szépën takartatott, annak nehéz, akkor nehéz vót. De aki szépën takartatott embër, az után nëm vót nehéz a marokszédés.

(Hogyan szedték a markot?)

Sāróval, sāróval. Asztat mëg uty szoktuk, hogy a bal lábunkal ot mëntünk mindig, mindig a rëndné. Utyhoty ami ą́lvó maratt, ą́vó marad gabona, mindit ot mëntünk, hogy a bal lábunk ot mënt, akkor a job lą́bbą̄ avvā mëk tó̧tuk mindig előrébb aszt a gabonát. Aszt mikor vót ëgy marok, akkor a sāróval asztat összegyöngyörgettük, akkor te̦ritëttünk kötelet. Vót, amikor vót kötélterittő, de hát lektöpször mëg azér csak ugy vót, hogy a dërëkunkra rákötöttük a kötelet, hotyha mongyuk ëty tisz-tizënkét szá̦lo̦t, tizënötöt odakötöttunk a dërëkunkra. Aszt akkor asztat magunk ki szoktuk teritte̦nyi, akkor abba be̦le szoktuk tënnyi a markot. Akkor a következő rëndët mikor vákták, akkor mëgen ráhortunk, mëgën ëgy markot ráhortunk, akkor aszt azután ugy lët még be̦kötözvel. Utánna lëd bekötözvel | a kéve. De elősször utyhoty két markot előb be̦le köllöt tënnyi, aszt azutám mëk kötöszték. Asztat má jobban az embërëk kötig be a, kévét nëm az asszonyok, mer szorosabban kötik, aszt takarodázsba akkor jobban kidűt, hotyha az asszonyok kötösztek, mer azok tą́gą̄bban kö̦töttég be, mind az embërëk, a kévéket.

(Milyen gabonákat szoktak rendre vágni?)

Rëndre vágnyi mëg a szénát. Ami szénának vót, zapszénát | vagy mëg asztám mék hotyha ą́rpát, asztat is szokták rëndre, mer az ą́rpát asztat mëg lektöpször ugy is szokták, hogy vagy lóherrel vaty fenyerrel elvetëtték.

(Milyen fajta árpát?)

A tavaszi árpát. A tavaszi árpát ēvetëtték lóherrel vaty fenyerrel. Akkor asztat rëndre köllöt lëvágnyi, hogy be̦nne a ződ lóher mëg az a zőt fenyer, hogy a is mëkszároggyon, mer ha nëm, mire lett a masinállás, takarodás, akkor ērohatt. Még az ą́rpą̄ is, még a fe̦je is akkor ugy mëkpe̦nyhett, mëgrohatt. Aszt asztat lë szokták rëndre. Akkor utánna mikor az mëkszą́rot'ť, akkor uty szoktuk főkötöznyi.

(Zabot is szoktak?)

Hád zab izs vót, a zab izs vót, amikor hogy rëndre lë vód vą́gvą̄l, asztán szárot rëndënn. Akkor azután asztat is uty szokták főkötöznyi, mer annak is ugy jó vót a zabnak is, hotyha szárott, hotyha tovább | szárott, mer az is job vót, mint hotyha mingyá fő vót ködvel.

(Milyen gabonát volt legnehezebb aratni?)

Hát a dűttet. Ami mëg vód dűvel.

(Hogyan köllött?)

Asztad bizony forgolónnyi köllöt, hoty hogyan is lëhessën lëkaszányi, hoty hogyan lëhet az alá alaja vágnyi aszt a kaszát, mer nëm lëhetëtt uty, hoty csak a te̦tejinn, hanëm hát szépën lë szokták kaszányi, hogy na tārójja së maraggyon, a fődön në lëgyën az a naty tāró së. Asztat nehéz vót összeszënnyi is, mëk lëkaszányi is, az embërëknek is nehéz vót a dűd buzát, vagy akár mi vót, vagy ha árpa vót is, akármi vót is a dűtt. Nehéz vót asztat lëaratnyi. De amëllik szépënn

át, hogy a lábánn át szépënn, asztat könnyi vót aratnyi. Nëm vót nehéz | munkájja.

(A marokszedőnek nehéz volt a dolga?)

Hát mongyuk annyibu nehéz vót a marokszëdőnek a dóga, hogy abba ja mëlegbe a dërëkán köllöd vinnyi a kötelet. Hát annyibu nehéz vót, ahun nëm vót kötélterittő. Ahun vót ujan gyerëk, vagy nëm tudom, ujan öreg, hogy aki ëmënt segényi nekik, hoty kévét kötnyi, akkor az ëterittëte a kötelet is. Elősször ëterittëte a kötelet, utánna másik sorba mëg bekötötte. De ahun nëm, csak kettő aratott, akkor ott az asszonynak a dërëkára köllöt kötnyi a kötelet. Aszt akkor köllöt nekijje vinnyi. Hát az ëty kicsit nëm jó vót ujam melegbe, mikor az a kötél od vót a dërëkánn.

(A sarlót hol szerezték be?)

Aszt is a bódba. A bódba asztat is.

(Még mire használták?)

Asztat mëg még a csutaszárot mikor szoktág vágnyi. Mer régëm mëg lë szoktág vágnyi még a csuta hëgyit is. Asztat mëg āra is hasznáták a sārót. Mëk hát azér jobban ity, hogy igy markot szënnyi. Jobban āra vót hasznávó. Mëk hát régënn āra is, hogy még avval arattak is. De hát má má nagyon régi dolog vót, amikor avval arattak, sāróval.

(Milyen kötélbe szokták kötözni az egyes gabonaféléket?)

Hát a lektöbbet azér zsupkötélbe, mer az vót a legjobb a zsupkötél. Ha nëm vód zsupp, akkor hád buzábu, buzakötélbe is lëhetëtt. De hotyha zsub vót, akkor avval, mer hát az vót a legjobb. Akármit is abba legjobban lëhetët kötnyi a zsupkötélbe.

(Hányan szoktak aratni?)

Hát hotyha kętten, mëg mongyuk aki pusztánn aratott, ottam mëk hát sokan vótak. Ot mëg uty szoktak, hoty három pár összeát ëgy bandába. Ottam má annyibul job vót, hogy vót kötélterittő is mëk kévekötő is, mëg a két kaszás. Az ëggyik ēteritëtte ja kötelet, akkor vót aki elü szëtte a markot, az beletëtte ja markot, mëg utánna a második kaszás utám mëk szëtte a marokszëdő, am mëg ujra rávitte āra. Akkor aki gyütt utánna a kévekötő, az mëg bekötöszte. Hát ottan azér má job vót, szaporábbam mënt.

(Hol kötik át a kévét?)

Hát uan dërékonn. Dërékon kötik át, hogy annyira ja tüjire së, mëg a hëgyire së, mer akkor kidül a kéve.

(Hogyan történt ez?)

Hát asztat mëg összefokták, mëkfokták két, mind a két kézbe ja kötélnek a végit. Akkor aszt ugy rá szoktak térdēnyi a marokra. Aszt akkor mëkhuszták, jól összehuszták, uan szorosan összecsavarták, akkor aszt ugy alaja törték a kötél alá a végit, hoty ki në óddzon. Aszt akkor igy össze lët ragval.

(Utána milyen munka volt még?)

Még a kępéllés. Mikor az mëgvót, akkor utánna mëg a kepéllés. Össze lët ragval kępébe. Asztat mëg mëgen tizënnéty kévét ëggy-ëty kępébe. Azutám mëg össze köllöd gẹrébgyényi. Akkor a kuszáttat összeszënnyi. Amikor össze vót, a nagygerébgyével összehusztuk, azutám még a kuszáttat is sāróval össze köllöt szënnyi.

(Hova tették?)

Asztat izs bękötöttük, aszt a kępeligba. Bęle szoktuk tënni asztat mëk kępeligba, ahová mëgesött. Ahun vót ëggy-ëty kępe, akkor oda kepeligba beletëttük aszt a kuszátkévét.

(Az mire lett jó?)

Hát asztat lektöpször csak ē szoktuk hoznyi haza ja tikoknak. Azok is szẹrettek rajta lënnyi a tikok is. Ēvótak rajta. Hát marat kinn is, de asztat jobban csak — kocsival szoktunk járnyi —, asztat ē szoktuk hoznyi haza a tikoknak.

(Mi a neve a gabonaszálaknak, amik ugy elmaradnak, azt összeszedik?)

Hát a kuszátt, a kuszátt.

(Kepélni kik szoktak?)

Hát aszt szoktak az embërëk is, asszonyok is. Asztat mindannyian szoktuk, asztat tuttuk, hogy hogyam, mindënki, hoty hogyan köllött összeraknyi.

(Hogyan történt a kepélés?)

Hát a kévéket... Allu vót a bujókéve, akkor utánna ja válkévéket. Rá lëttek ragval néty felü. Amikor mëgvót, akkor a tętejire mëg a papot. Az vót a tizënnëgyedik kéve.

(Nem fújta le a szél?)

Hát nëm szokta lëfujnyi, mer lë vót kötözvel, lë vót csavarval. Szoktag belüle kihuznyi ëggy-ëggy ujan fürtöt, akkor asztat ugy mëkcsavarták, akkor a másik kéve alá mëg odatörték. Akkor a szél azér nëm tutta lëfujnyi, mer azér fokta. Ha má naty szél vót, hotyha lëfujta. Mëg akkor má lë köllöt neki fujnyi a másik két-három kévét izs vele.

(Mennyit tudott aratni két család egy nap?)

Hát hotyha jó vót a buza, hogy nëm vót ujan dűtt, akkor lë tudott aratnyi uan ezër nétyszögölet. Uan tizënöt-husz kępe körü, hotyha nëm vód dűtt. De ha dűd vót, akkor bizony nëm ujan sokat, akkor ölég vót még, mék tizet is lëaratnyi, tisz kępét is. De hotyha jón vót, akkor hogy nëm vód dűtt, akkor lëhetët szaporán azér aratnyi.

(A részes aratók hogyan kerestek?)

Hát azok tizedikér, tizedikér arattak | a részesëk. Akik ki szokták annyi az aratást, akkor vót, aki igy ēvádúta tizedikér. Mindën tizedik kepe azé vót.

(Hát az uraságnál?)

Az uraságnál is, ott is ugy mënt, ott is tizedikér arattak a pusztákonn.

(Mit szoktak ebédelni az aratók?)

Hát akik a pusztánn araṭṭak, azoknag vitték kocsival. Mindën rëggel onnand a pusztáru gyütt a kocsi, aki vitte jaz ebédët. Aszt akkor szoktak főznyi. Mindig vót főtt ebéd. Jól étek az aratók, mer mindig a jó ebédëket szokták künnyi nekik, mëk hát ithun is, ithun izs vitték, a fẹjükön vitték az asszonyok a vékát. Uty szoktág vinnyi az ebédët, vaty kosárba ja kezügbe. Akinek mëg nëm vót ujan, aki vitte vóna utánnug vékába az ebédët, am mëg ēvitte maga.

(Milyen vékában vitték?)

Uan ebédëzsvékába mëk cserënvékạ́bạ. Ugy is hijták, hoty cserënvéka, ebédëzsvéka. Am mëg ujan vẹsszőbü vót fonyval. Asztán abba szoktág vinnyi az asszonyok a fẹjükön vitték a nagy véka ebédët.

(Hogyan öltözködtek az aratók?)

Hát legjobban, mongyuk, régënte gatyáḅạ szoktak lënnyi az embërëk. Azog gatyába vótak, mer hát ugy nëm vót — bőgatya —, nëm vót uam mẹleg'gyük. Hát az asszonyok azok mëk hát csak, mind máskor vagy régën hát csak szoknyáḅạ.

(A lábukon meg mi volt?)

A lábukom mëk szurkos ṭutyi.

(Az mire volt jó?)

Hát az mëg azér vót jó, hogy a tāró në böktye ja lábukat, në böktye föl a lábukat a tāró. Asztán az jó vót. Asztat mëk fonálbu kötötték, kẹndërbü. Kendërt mëkfonták fonálnak, aszt akkor abbu kötöttek tutyit. Asztán uty szurkútág be | ien fóró szurokkal. A szurkot fő szokták óvasztanyi, aszt akkor ugy ráöntöszték. Aszt az ugy mëkkeménkëdët rajta, hoty ki szokta birnya az aratást. Mëg mék különössem mëk szoktág vizeznyi, hogy az a szurog vizes lëgyën. Aszt akkor kibirta jaz aratást. Asztán jó vót, mer könnyid lábbeli vót.

(A kévekötőnek mi volt?)

A kévekötőnek mëg vót a kezire vászombu csinyáṿạl, a takácsok amit szűteg vásznat, abbu ujan ṭuszli. A végin főn szokot lënnyi kötő. Szoktag belehuznyi ëty kötőt. Akkor főm mëg vót ködvel, lëm mëg be vód gombúval. Aszt akkor az üngit is nëm ëtte ja kéve, mëg a kezit is nëm hasogatta ki az a tāró. Nëm bökötte mëg a kẹzeszárát.

(Volt-e valami szokás, ha befejeződött az aratás?)

Hát mongyug vót. Különössen a pusztánn. Ottan szokot lënnyi. Mikor befejeződött az aratás, akkor az urasák szokott annyi nekik ạ́domást. Mëk hát itt is, falun is, akineg vót aratójja, a falun izs vót szokás, mer akkor a gazda, aki kiatta az aratást, akkor a legutóssó nap asz szokot nekik ẹbédët annyi mëg bort, hát mindënt. Akkor mëg vód vẹndégűvel, mëg vótag vẹndégűvel akkor az aratók. Mëg a pusztánn is, akkor az uraság mindig a legutóssó nap, amikor arattak, akkor mindig az is szokot nekik annyi ạ́domást. Mëg ithun is. De mëk hát ithun azér mindig jobban kaptak az aratók, mer mindën nap kaptag bort is. Mëg ē szoktág vinnyi üket. Aki kiatta az aratást, az aratókat az mindën rëggel elvitte

kocsinn | āra a főthöl, ahun arattak. Ēvitte nekik a kötelet, akkor mëg még értük izs vót, aki ēmënt. Mongyuk nëm mindënki, de azér vót sok, aki ēmënt az aratókér. Estefelé, mire hoty köllöt hazagyünnyi, akkor ē szokott értük mënnyi kocsinn | a gazda, aszt akkor asz hazahoszta jaz aratókat. Mëg rëgel mëk hát, mindën rëggel el izs vitte, mer a kötelet ē köllöd vinnyi. Aszt akkor vitte vele az aratókat is.

(Az utolsó nap volt a legjobb az aratóknak?)

Hát mongyuk az utóssó nab vót a legjobb, mer hát akkor kaptag vendékségët is.

(Nótázni nem szoktak?)

Hád vót ugy. Vót az is, hogy még nótásztak is, hotyha különössen uan fijatalog vótak, akik arattak, akkor azok nótásztak is.

(Ilyen aratónóták nem voltak?)

Hát nëm tudom. Vót az izs, vót azér, hogy ijen aratónóták izs vótak. Mek különössen akik pusztánn arattak. Aszt mikor szoktak mënnyi a kocsik, mer mindën szombaton este hazahoszták az aratókat, akkor vasárnab délutám mëg vittég vissza. Aszt akkor szoktak | danúnyi. Ujankor vótak ijen aratónóták is.

(Ilyent nem ismer?)

Hát ismernyi ismerëk ijent is, ijent is ismerëk ijen aratónótát is ismerëk, meruty hallottam má uty töpször is, hogy ahogyan szokták igy danúnyi. Hát mongyuk asztat tudom, hogy mikor Gyarlódon arattak — innen Koppányszántóru is odajártag Gyarlódra aratnyi —, aszt akkor az vót, asztat szoktág danúnyi, mikor mëntek ity a kocsin, hogy:

Ihajra, Kisgyarlódom mëkkesztük az aratást,
De sok anya siradgattya a lányát,
Nëm siradgat engëm az édësanyám,
Ihajra, a szeretőm, a kaszásom vigyáz rám.

Mëg vót hát, több izs vót ijen aratónóta. De hát asztat tudom, ez gyut eszëmbe énnekëm is, hogy esztet szoktág danúnyi. Mëk szombaton este, mikor szoktak hazagyünnyi, hát akkor is, akkor is mindik szoktag danúnyi. Hát oda jobban ugyë fiatalság mënt azért aratnyi, hogy lányok mëg legényëg vaty fijatalembërëk, hogy ijenëk mëntek jobban azér igy pusztákra aratnyi. Amikor szoktak onnand is hazagyünnyi a pusztáru az aratásru ity szombaton este má, mindik tutták, ha gyünnek ám az aratók, mer danútak. Má messzirü is hallaccott, hoty hogyan danúnag vagy mid danúnak. Hát arrul izs vannak... szokták asztat izs danúnyi, hogy:

Két fényës csillag mutattya ja hazámat,
Nëmsokára mëglátom a babámat.

Eszt is szokták igy az aratóg danúnyi, mikor hazafelé szoktag gyünnyi szombaton este.

(Volt-e valami babonaság az aratással kapcsolatban?)

Hát nëm tudom asztat, nëm emlékszëm én āra, hogy valamijem babonaságot montag vóna az aratással. Nëm hallottam āru | sëmmit én.

Elmondta: Bilecz Jánosné, 48 éves.
Koppányszántó, 1966. augusztus 15.

SZABÓ JÓZSEF

Szövegközlés a debreceni cívisnyelvből

Az alábbi szövegrészlet mutatvány a készülő Népi beszélgetések Debrecenből című kötetből, amely a Debreceni cívis szótár nemrég újraindított anyaggyűjtéséhez kapcsolódik. A munkában részt vevők a Csűry-iskola sajnálatosan félbemaradt szótári vállalkozását igyekeznek folytatni. A kismesterségek szókincsének összegyűjtésén kívül a beszélt nyelvből is minél több adatot szándékozunk feljegyezni a szótár számára. Különösen a század eleji cívis életforma emlékei becsesek számunkra, melyekből máig sokat megőrzött az idősek emlékezete. (Bővebben lásd KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen 1998. 62–71.)

(Beszélgessünk a tejhordásról! Hogy volt a tejhordás?)

Hát hogy vót a tèjhordás? Hát, ahogy mekfejtük a tehenet, este. Én aszt a tejet kihűtöttem, akkor hàjnalba fèlkeltünk, uty hogy má hat órára Debrecembe, a városba vótunk. És akkor mán aszt a melek tejet hozzáöntöttem a hidek tèjhe. És akkor lefettük ' bádogba, széb bádogruhám vót, ami azér vót a bádogra rátéve, hogy' ha löttyög a tèj, ne lötyögjön ki a bádogra, hanem nagyon széb bádogruhám vót, én aszt minden nap kimostam, kivasàltam, aszt ugy vóut. Nekem nem tutta a szóugálóm se kimosni a tejesruhát, mèrd benne hatyta a tèjfóutot. Énnekem ne aszt, én magam mostam, magam kezèltem. Preciz asszony vótam éin. Azért, hogy iję szerencsétlen vagyok.

(A tejet a tanyától hordták?)

Pērsze, a tanyáról, igen. És vót, amikor többen hòrtuk a tejet közösen, teccik tudni, a szomszédok öten-hatan. És akkor tuttuk, hogy na, mámma Buraji viszi, hóunap viszi Vértesi. Azok ott, az ottani gazdák, akik vótak körülöttünk. És azok is má jöttek korán reggel, utyhoty hat órakor mán a városba vót a tēj.

(Beosztották a tejhordást?)

Szette fel, ahogy jött a tanyábóu̯[l]. Például elindùlt Vé̯rtesi, mondom csak az, az ot vót a Vedrezs-dülőu̯be, akkor jött átà[l]fele a másig dülőu̯be, ot vód Burajinak a tanyája, akkor mink a Látóképnél laktunk, ot vót a mi tanyánk, akkor fèlvette a tejet, és hoszta befele a városra. Ot meg osztán, kinek hova kellett, leatta.

(Kicsoda?)

Hát az, aki hàjtotta a lovat, meg aki hoszta be a tejet.

(Akkor ez mindig változott?)

Pērsze, mindenki, amikor ránk következett, akkor hoszta. Például miránk hàrmadnap következett, akkor hàrmadnap az uram hoszta be. És őu̯ is tutta, hogy na kinek a teje hol van, meg vót jegyezve hogy ez ennek a bádogja, az amannak a bádogja, és akkor aszt az uram ot leatta. Meg a mijenket is ugy leatta, aki hoszta a tejet, aki soros vót.

(Akkor maguknak, mivel beljebb laktak, ki kellett menni a tejért.)

Pērsze, pèrsze...Hát az uty történt, hogy a tejet közösen hòrtuk, hogy az én uram befokta a lovat a szeké̯rbe, és akkor mán ment ahoz, ahoz ment elébb, amé̯ik lekkinteb vót, a tanyába. Amék a lekkinteb lakott. Akkor ot fèlvette, akkor jött [1] bentebb, ot fèlvette a Vértesijét, mondom én csak a nevet, mer igy vót, ot vót Vé̯rtesi, akko[r] fèlvette a Szilágyijakét (!), felvette a Petőu̯jét, vaty tuggya a jó Isten, ki vót mán az a másig gazda. És akkor jöt mihozzánk, és mán akkor az én tejem el vót ké̯szitve szépen a bádogba bele vót tőu̯tve. És akkor csak vót egy szóu̯gálónk, mer Ilonkám akkor vót kicsi, és asz fogattuk, mert nem bírtam, beteges vótam akkòr, és az mán akkor elkí̯szitett, egy nagyo̯ rendes asszony vóu̯t, èlvált asszony, akkor hatyta ott az‿urát, Nádudvàrra való vóu̯t... És akkor ugyi, az is kivitte a tejet, oda, az‿uramho, az‿uram fèltette a szekérre, és akkor jöd befele a városra. É̯is mindenkinek leatta ott a tejet, ahova hörták. Például Vértesi hörta a, a Kosut uccára, hörta a Csapóu̯ uccára, hòrta a Kétmalom uccára, aszt oda vitte a tejet, az‿uram. Mi oda hòrtuk Péterfijára, ahon most a hentesüzlet van. Mink odahòrtuk a tejet, hosszu éven keresztül. Vitéz Nagy József vót a fűszeres. Nem! Ahon gyótyszèrtár van, az ot vót, vitéz Nagy József, a fűszeres.

(Mivel hordták? Szekérrel?)

Szekérrè[l], pèrsze. Hát èlsőu̯ ülís vócs csak, nem vót karos ülís, csak ety sima első üléi̯s, és a háta pediglen szàlma vót. És a szàlmába vótak bele ízélve a bádogok, hogy ne lötyögjenek széjjēl. Abba vód bele igazítva, hogy mongyam mán igy jobban. Abba igazitotta bele az‿uram. Széi̯tnyomta a szalmát, oszt akkor beletette, rányomta körülötte, és akkor nem lötyögöt széjjel a tèj. Összeszette a, mondom a szomszédokét is, ahányan hòrtuk közösę, és mindegyiknek ugy [1] csinálta a tejit.

(Miben volt a tej?)

Bádogba, kannába. Igen, vót, nekem pé̯idául, hát amikor tehenészetünk vót, akkor nekem vót huszonötliterezs bádogom, hát àra nem kelleted bádogruha.

De, àra is tettem. Hazudok, mer àra is tettem. Huszonötliteres kannába vót, akiknek meg nem, hát az meg ojan, mint a vizeskanna, ojamba hòrtuk a tejet, vaty tőűtöttík a tejet, oszt akkor az uram tutta, hogy na ez a Burajijék tejük, esztet ide viszem, ez a Szabóujék tejük, eszt oda viszem. Vette le a szekérről, oszt vitte be.

(Hogy nézett ki ez a bádog?)

Há, mint a vizeskanna. Vizeskannának nevesztük réigen az ojan bádogot.

(Hány literesek voltak ezek?)

Hát, ahányat akartunk. Vód benne ötliteres, nyóucliteres, tizliteres. Igen, hát inkább a kissebbet vettem, mert nagyon sokszor megesett az, mikor az uram háborúba vóut, hogy én vittem be a tejet, én hàjtottam be a két lovat, szekeret, végig a Pijac uccá, mert az uram meg a Szoboszlaji úton ot vót az iskolába katona. Éis én oda végigmentem a Pijac uccán, és oda kimentem a Miklós uccán, ki oda a Szoboszlaji ùtra hozzá, hogy na, beszélhessek vele, amìg el nem vitték. Vámospércsre vitték, és akkor vót az, amit a tegnap is az, a tévé mondott, hogy oja sok hadifogòj vót mán kint Oroszországba, hogy nem vitték tovább a fogjokat ki, hanem ot marattak Románijába. Nem tudom mán, mijen, pedig monta most is az izéi, a téivé, a falut, hogy mék faluba vótak, és ot monta az uram, hogy nem tuttak még le se feküdni, le se űlni, mer térdig... Tízezer ember vót, akit nem vittek má ki a fokságba, mēr nem kelletett mán, és nem is tutták hova tenni Oroszországba, és tízezer ember vóut ott a fokságba, de oja sár vóut, hoty térdig ért a sár, éis nem is tuttak még le se ülni nemhogy lefeküdnének.

(De térjünk vissza a tejszállításhoz! Mikor fizettek a megrendelők?)

Há, mindik hónap köz, hónap utóuján fizettünk (!). *Akkor bementünk, éin is ìrtam, hoty hány liter tèj ment, akkor őű is ìrta, hoty hány liter tej ment. Mindig monta apja, de csak a mijenket monta, a többivel nem törődött, csak a mijénket monta, hoty huszonkét liter vóut, vaty hatvan liter vót. Mikor mán tehenészetünk vót, akkor vót mék szászhusz liter is. Ugye akkor monta az uram, de mán akkor kis kocsivàl hòrtuk a tejet. Mikor mán tehenészetünk vóut, akkor csinátatott az uram egy ije. Nem! Vett az uram egy ije kis sárga kocsit. Hát asztat átal lehetett alakítani egy üléisesre, ami hátul, be vót rakva a sog bádog, abba is ugyanuty szàlmát tettünk, éis... De vóut, amikor kiszette az uram a szàlmát, és rátette a hátsó ülíst, és akkor valódi kocsink vót, kocsi vót. És akkor bele lehetet fogni két lovat is. De amùty csak a tejet egy lóval hòrtuk. Akkor csak egy lovat foktung belle. Akkor két rud vót az izé, az egy lóuhoz, mikor majd átváltosztatta apja, hoty két lovat fogjung belle, akkor középre dug, bedukta a rudat, és akkor két lóu vód benne. Amivel le is vagyok fèképezve, a fèképet is mek tudnám mutatni.*

(Mit csináltak a tejből?)

Hát é semmit nem csináltam, de a tejből csináltak, szóval nem jóul mondom, mer én a tèjből csináltam èlsőű évbe, mert tizenhat kilometèrt (!) *laktunk a Vedrezs-düllőbe ki, és ojan főűdut vót nekünk, mik ki nem jöttünk a kövesùtra, a*

pesti kövesùtra. Éịs akkor én minden szombaton vaty pénteken megàltattam a tejet fazikagba, és akkor befűtöttem a kemencéịbe, és amikor mą́ langyos vót a kemence, akkor beraktam a fazikakat, és ot kihevűlt a tēj. Akkor letőtöttem zacskóụba, igen, és akkor kiszítattam hideg vizzèl.

(Mit csinált, kiszívatta?)

Kiszítattam hideg vizzèl, ahogy a zacskóba beletőtöttem aszt az‿aluttejet, akkor kiszívattam hideg vìzzèl, hogy ne legyen savóụ íze. Mer külömben savó íze let vóna, és akkor én aszt uty hosztam a pijacra be az én túróm, tèjfelemet. Tèjfel csináltam, a tetejit leszettem, abbul tèjfel vót, hát aszt is uty kellecs csinálnom, hogy... Elmongyam? Hagy mongyam el!

(Persze, tessék csak!)

Ucs csináltam a tējfèlt, hogy letőụtöttem, hogy lecsorogjon a savója. És akkor màjt fēlszettem, például ha jöttünk szombaton a pijacra, mindik szombaton, péntek este fèlszettem ety fazégba, és akkor melek tèjjel én asztat fel, ahogy mekfejtük a tehenet, akkor fèlkavartam melek tèjjel, aszt az örek tèjfelt, mán ami lecsòrgott, a savója, akkor fèlkavartam melek tejjel, és hàjnalba négy órakor, mikor mán majdnem indútunk, akkor megint felkavàrtam. Utyhogy az én tèjfelem ojạ vóụt, hogy megállott a fakanál benne, az nem fojt. A drága jó anyámnak aszt üzente haza a húgomtú a tèjkofa, hogy mond meg drága anyukádnak, hogy az Isten ijẹ gyèrmeket nevējen, mint amit anyuka, aki ijen túrót mek tèjfel tut szállítani, hogy esz csak a méịltóságos asszonyok kapják.

(Ki mondta ezt?)

A tèjkofa, aki megvette a, ot vót a Simonfi ucca, ahogy átjárunk a, micsodára, jaj, tessék mą́, a halászcsárda van ottą, és ott, avval szembe vót egy ijen hēj, ot vót a tèjpijac, és ott, ottan mẹ́rtem én el aszt a tejet meg a tèjfelt. De az‿enyémet nem kelletett, aszt nem vette le a kofa, nem engette levenni másnak. Nagyọn haragudott, mert, hát asz monta, eszt..., ojạ túrót mek tèjfelt ˈ csináltam, hogy ijet nem mindenki tut csinálni.

(Milyen volt ez a tejpiac?)

Hát semmi más, ott általk az asszonyok, és ot vót előttök a bádog. És ha jöt valaki, akkor tőụtöttek a fedőụbe ety kicsit, hogy mekkóstòja a naccsága, mer mekkóstòlta a naccsága, de hát az én tejemet annyira megösmertéịk mą́, hogy az enyémet nem kóstōgatták. Nem bizony! Asz tisztán kezèlve vót, és az nem ment össze, mert én nem uty kezèltem a tejet, hogy az összemennyen.

(Mit csináltak a tejkofák?)

Hát azoknak, vót egy ijen kis sátorok ottan, mindeggyiknek. Hogy mongyam: Mijen vót az a sátor? Nincs most ojạ mą́ Debrecembe. Ojạ kis nétyszegletes, nem nagy vót az. Ojạ kis nétyszegletes, mint ez a két fotel itten /mutatja/. *Asztán teteje vót, óụdala vót, egymás mellet vót ot három-néty sátòr. Azok mind ˈ tèjfelt mek túrót árùltak. Igen. Csakhát nem mindenkinek vót jó tèjfele meg jó tùrója, de az enyim kiválóụ vót, utyhogy, utyhogy az uramnak nem is engette levenni az*

izéį, ez a kofaasszony. Jaj, hamar ki akartam mondani, hoty hoty hifták. Nem engette levenni, asz monta mindig, hogy ne vegye le Bak ur, asz mongya, a tejet, asz mongya, meg a túrót, mert elviszik akkor tüllem, mer it nem kapok iję finom túrót mek tèjfelt, asz mongya, nincsen ijen. Nem mindenki tud ijen finomat csináni.

(És miért ne vegye le?)

Hogy nehogy elvigye más. Hogy na, másik kofa èlvigye.

(De ő csak levette, nem?)

Nem vette ő, màj csak akkor, mikor megérkezett ez a (!) *asszonyka ezzel a, mindig vót neki egy agyutánsa, aki segitet neki leszedni a tèjfelt meg behòrdani, meg vizet vinni, hát mosogattak ot mindig, asztán avval, segitett apjának bevinni mindig az az asszonyka vagy nőų. Hát egy nőų vóut. A tulàjdonos az mą nem jöt ki, az asszony, az mán bent męrte a tùrót, tèjfelt, a vót neki. De mondom, az enyém, túrót, tèjfelt, asz mindik hátra tette. Asz monta nekem, abból csak a méįltóságos asszonyok kapnak. Ojan tèjfel, túrócs csináltam. Mondom, hogy az üzent haza édesanyámnak, hogy álgya meg az Isten, aki ijen gyèrmeket nevel, hogy ijen pòrtékát tut csinálni, mint az én édesanyámnak a lánya, ugy monta. Róuzsi hùgomtul üzente.*

(Mihez használták a tejet?)

Hát tejet mek tùrót, hát āra használták, hoty tējfèlt, gondolom, süteményre, a tùrót süteményre tették, megint a főt tęsztára vagy lehetett izébe is tenni, süteménybe is. Hát a tejet mek hát aszt, avvàl kelesztették a kőųttéįsztát. Hát a tejet is, a tèjfelt is rátették a tùróra, hoty finomab legyen a masszája, összetörtík vele jól, és akkor uty tettįég bele a tésztába. Ha pediglen nem törték össze, akkor csak a tèjfelt rátették a tésztára, fèlkavarták vele, mint ahogy most én, nekem monta Ilukám valamék nap, hoty felkülte a tèjfelt, eszt én nem tettem rá. Hát nem az a tèjfel vót, amit én csinátam! Nem szerettem.

(Ez miért volt más?)

Hát mèrt savanyu vót a tèjfel, savanyu vót, és azér nem szerettem. Az én tèjfelem nem vót savanyu, mer én nem uty kezèltem.

(Hogyan tetszett kezelni?)

Há montam, hoty hoty kezèltem, hoty fèlkavàrtam, meg vízbe raktam, az nem savanyodot meg. A túróm se, as se hullot szįéjjèl. Majd mikor szűltem a lányomat, akkor héten a szomszédasszonyom átājött, pedig megmutattam neki, az a sógòrnőmnek a nővérje vót, osz megmutattam neki, hogy na Esztike néni, ity tessék mekcsinálni a túrót meg a tējfèlt. Asztán hazahoszta az uram, nem vette át, Nánási néninek híjták, asz mongya, hazahoszta az uram a hászho édesanyámékho. Asz mongya: Kébzeld anyám, itt a túró meg a tèjfel, nem vette át Nánási néni. Mondom, hát miért nem? Asz mongya, hát nem ucs csinálta meg Esztike néni, igy monta, Esztike néninek hìjták, asz mongya, mint ahoty te mutattad neki. És asz mongya, csòrgott a savó, a turóųbul is. A tèjfel se vót ojan ízű, asz

mongya, hijába megmutattad neki. Hát oszt izent az én anyámnak az a tèjkofa, hogy a hùgomtú, hogy mongya meg az édesannyának, hogy bòldog lehet, aki ijen gyèrmeket nevelt, mint én...

(Még mit csináltak a tejből?)

A tèjbőűl? Túrót, tèjfelt.

(Mást nem?)

Hát, aluttej csináltak, aki...

(Azt hogyan?)

Hát letőtöttík eggy üvegbe, és akkor kitették a napra, és az ot megalut magátóul, és akkor betettük a hűtőbe, aki szerette, én nem szerettem. Betettük a hűtőbe, és finom vót az, ojan, ojan édes vót, a jó tèjből.

(De régen nem volt hűtőszekrény!)

Nem vót hűtőszekrény, de akkor beletettük egy ' hotyhivjágba, vízbe állitottuk a fazikat. Hagy mongyam mán, csakugyan jóul mongya, hogy nem vóut még akkor hűtőszekrény. Vízbe állítottuk a fazikat, hideg vízbe, és cseréltük a hideg vizet, mert ugy a kudba, lent a tanyán, lent van a vìz, amit ugy izéi. Mijen kudbùl? /gondolkodik/. *Gémeskudbùl, abbóul, ugyi lent van a víz, nagyon, a tanyán. Legalábbis az én apám tanyájába, ott is oja nagyon jóu viz vót, meg ahun most mink laktunk utóujára, ot is ojan nagyon jó vìz vót.*

(Vajat csináltak a tejből?)

Hát valaki csinált... Hát a tèjfelt ki kelletet kavàrni, és akkor mikor mán összeált, akkor abbahatytuk, és akkor a savót letőtöttük rulla. Ha hatytunk ety kis tejet, akkor rátőtöttük a savóra, mikor mán forrot fèlfele, és akkor finom zsendice led belőülle. Az a zsendice az vót, hogy ojan jó túróus vót, ojan jó édes túróu vót a tetejin.

(Mi a zsendice?)

A zsendice ijen savóbùl lett, túrós, szóval savóbul kelletett, hozzátenni ety kis tejet, asztán abbul lett, finom izé zsendice.

(Most térjünk vissza a vajhoz!)

Asz csak kavàr, kavàrták..., pèrsze a tējfèlt kavàrták, meg rászták. Hát mikor a Jani bátyám lakadalma vót, egy nyócliteres vájlingba ot vót a tèjfel, az atya úristennek se ment össze. Aszt vette anyám a tèjfelt a pijacon, és nem led belőle vaj, akkármit(!) csinált vele anyám. Pedig zörgettük, mán az onokahugom is ot vót, oszt a szobába görgettük a bádogot eggyik hèjrül a másikra, hoty hagy mennyen mán össze a tèj, nem ment össze, a tèjfel, mert tuggya fene, rosszul vót kezèlve.

(Milyen bádogot görgetek?)

Beletőtöttüg bádogba, egy vizezs bádogba. Rászoritottuk a izé, a, hotyhíjják, a fedőjivel meg avval a, amivel a tejeskannát rátettük, avval a ruhával rászoritottuk a hotyhìvjákot. Oja bádogba tőütöttük, améknek nem vót füle, és akkor asztat leheted görgetni. Igen. Hogy na, lenne má vaj. De nem tuttuk, igy is

rásztuk, de nem ment a jó Istennek se. Utyhogy anyám akkor, én nem is tudom, hogy mi csinált a tèjfellel, kiöntötte aszt a nyóc liter tèjfelt, vagy mi csinát vele, én nem tudom. Nem öntötte ki! Hazudok, kalácsot sütöd belőűlle. Meg még akkor vót cselédünk is kint a tanyán, és azoknak is kűdött anyám ety kemence kalácsot.

(Köpülőjük nem volt?)

Nem, nem vót nekünk, vàjköpülőnk nem vót.

(Nem is ismerték?)

Hát hallottuk híribe, de nekünk nem vót, vàjköpülőnk nem vót.

(Másoknak volt itt Debrecenben?)

Vóűt másnak is hallottam, hogy vót, de én nem is láttam sohase. Nekem nem vót.

(Akkor maguk hogyan csinálták a vajat?)

Igen, rásztuk, semmi más. Rásztuk meg gȍrgettük, a bádogba, beletőtötte anyám, gȍrgettük, hogy, hagy álna mán össze az a tējfel. És akkor a savóját asz meg letőtöttük. Hotyha vóűt tejünk, akkor mék tettünk rá ety kis tējfèlt. Nem. Tejet, és akkor fínom, felatta, ojan zsendice led belőűlle. Igen.

(Az írót ismerték?)

Pērsze. A vajnak az◡íróűja... Én nekem, nem csinátam ijet, nem, csak az anyámtùl hallottam, mer az◡én Makaji nagyapámnak, az édesanyám édesapjának szászhuz darab magyar juha vót neki. Ferenc Jóskátu[l], őű sütötte meg a Ferenc Jóskának a combot, a bírkacombot, az én Makaji nagyapám, a Nagyerdőűn. Éįs akkor kitüntetís kapott az én nagyapám, mer neki vót szászhusz magyar anyajuha...

(Maguknak mennyi tehenük volt?)

Nem sok vót nekünk, csak tíz, tíz. Elíg vót az. Tizęhárom hold legelő vót a Nacscseréįn, od bìrtunk harmincöt hòlt fődet Ormóűséktùl, a Rákóci uccán laktak, és od bìrtunk. Mēr a saját fődünk nekünk, oda vót a Vedrezs-düllőűbe, ot nem vót tanya, mèrt hát az a saját fődünk, az vót, ami az uramra jutott, meg ami én, az enyém vót az Ebesen, az uramé meg az◡Ondódon. És ez let vóna húsz hòlt fȍld. Hát ebből meg lehetet vóűlna [i]élni, de esz kétfele vóűt. És hát nem vót ràjta tanya. És ezér kellet nekünk haszonbérbe kivenni a tanyát. És ez doktòr Ludmán Gyula államügyészéį vót ez a tanya, amibül(!) Naccsereji úton laktunk, a hőűfòrásnál. Esz husz hót fȍld vót, és azér vettük ki esztet, hogy a gyerekek is onnę jártag be iskolába, mert csak a Kiráj Ferenc uccán, most Piroska ucca ez, azon végigjöttek, mán akkor a városzba vóűtak, és onnan jártag be, a lányom a Dóciba, a fijam pediglen a Faz, Fazekazs gimnázijomba. Igen, ők odajártak.

(Milyen volt ez a tanya?)

Hát ez a tanya, ez egy bádogtetőűs vót ez a tanya. Nem nagy vót az. Két szoba vót rājta, így /mutatja/. *Az eggyiken vót véksőű ablak, nem èrrűl, errű[l] ahogy van a tanya, így nyúlt a tanya èl, és azon ijen óűdalablak vóűt, kettőű. Az eggyik*

szobán, amé̜ik, amé̜igbe kemence vó̜ut, azo̜ vót kettő̜ ablak, és akkor a középen vót a konyha, amit hát én előszobának használtam nyár, izé té̜ilen, nyáron mek konyha vót. És a másik mek tiszta szoba vót. Ot pediglen, hát utólak kivittem a bútoromat, na, mer féltem, hogy lebombázzák ithon a házat. Kígyó̜u uccán vót az apósoméknál a bútorom, és kivittem oda, és az meg a tiszta szobába vód berakva, oda. Hát onnen vittéi̜k el az eggyik szekrényemnek az ◡àjtaját, betörte a muszka, má̜ hogy ity fejezzem ki magamat, a tetejin vót a sog befő̜ütt, és az mind leborùlt, széjjèlment az egísz, minden szobába, és a, ajtaját meg elvittéi̜k. Azér, mèrt āra tul ràjtunk vót három gazdálkodó lány, a Nyilas jányok, annak a staférungját összeszettík, oszt ucs csak a szekérbe fèlgó̜urták. Oszt egy magyar asszony vót velük, amit a Nyíl uccán sokszor mektanátam, de sose szóltam neki, mèr fé̜ltem, hogy valahova be, valami komonistának bepanaszòl. És akkòr, kébzèje el, hoty hát az vó̜ut vele, és asz csag bele vót az a sok, rengetek fehérnemű csag górva ugy a szekèrbe. Ha èlmaratt, èlmaratt, nem számitott, mer rengeteg ' fehé̜rnemü̜ vót. És az enyémet is odahòrták. Hogy ő̜üszinte legyek, nem marat nekem. Hát az aranyné̜mümet is elástam hìrtelennyébe egy, a tanya háta meget vót ety pár szőllő̜ütő̜üke, oda hamàr leástam. Mèrt hát aszt is èlvitték vó̜una. Igen, de ám, utól má̜ meg nem tuttam, megjegyesztem i̜én aszt, és nem akàrtam mektanáni. Ojan, māj meg ő̜ürü̜ltem bele. Akkor még vót nekem nyakékem, akkor aranykàrkötő̜üm, akkor még gyűrűm, fűlbevaló, és ez mind adavót.

(A fehérneműről beszélgessünk! Milyen fajta fehérnemű volt abban a szekrényben?)

Hát hogy mongyam? Mind, ami, ami ety fàjta vót, pédául türü̜lköző vót ety fàjta, hállóing vót ety fàjta, akkòr szakajtóruha vót még akkor még màjd édesanyám sütött, asz hittem, hogy màjd én is sütök. Hát sütöttem is, kint a tanyán, kenyeret, ugyi kellett a szakàjtóruha, szóval minden ruha külön vót összerakva, összekötve pèjtlivel kötöttem össze.

(Mivel?)

Ijen, vékony kis fehér pejtlivel, és akkor a, a elejibe meg mindeggyiknek egy rózsaszin masnit tettem. Igy vód berakva a stafirungom a szekrénybe. És hát, annak akkor is, hát én oja̜ nagyon sokszor örűtem neki, hotyha a szekrénybe szép rendbe̜ vót. Még máji napig is, mikor bevasàltam kéccer is kinyitottam mek háromszor is a szekrény àjtaját, mán nem vót ojan izéi̜ rózsákkàl összekötve, mert hát az oroszok azokat elvitték, hanem szóval, ami nekem fehérneműm vót, aszt én mind ety hèjre raktam, és akkòr kinyitottam az ajtót, ézs gyönyörköttem benne, hogy jaj de szép, de szép rend van a szekrényembe.

(Részletesebben is tessék elmondani, hogy milyen fehérnemű volt ott!)

Hát vót. Hun kezgyem? A hállóingen? Hállóing vót, akkor nőji ing vót, nőji bugyogó, nőji àlsószoknya. Akkor mék kaptam anyámtú vaty két ijen becakkozott, pàrket àlsószoknyát. De o̜sztán mán nem lett az divat, akkor má̜ csak kombiné vót. Meg mi vót? Az ágyneművód berakva.

(Mi?)

Hát párnahajok (?), *párnahàj, akkor párnának a huzattya, ugy mongyam má, asztán a paplanlepedő huzat, akkor a dunnahuzat vód berakva. Meg a törűlközőt aszt má montam, ugye? És felül meg a szekrényembe vót, meg néty póuc vóut, néty sor vót, és felül meg lekfelül vót a menyasszonyi csokòr. Nem! De igen, a menyasszonyi csokòr meg* ' *száradva szépen nájlonba bele, ety kis nájlon, hogy mongyam, nem is nájlon vót, hanem valamikor a ruhámon vót ojan rózsaszin. Jaj minek monták? Nem tudom. Majd eszembe jut... Éis az vót fejül, akkor fejül vótak a kalapjajim, akkor a kesztyüm egy dobozba. Hát mást nem tudok.*

(Milyen kesztyű volt?)

Bőrkesztyű, vód bőrkesztyűm, akkor vót nyári kesztyűm is, csipkekesztyűm, meg ijen fekete nájlonkesztyűm is vót, de vót, amék csak hòrgolt kesztyű vót, aszt jobban szerettem. Ha temetésre mentem ugyi, fekete ruhába csak mentünk, és akkor asz fèlhusztam a fekete kesztyűt, hogy elegáns legyek. Nem szerettem elhagyni magamat soha. Ez mind az én érdemem vót.

(Más szekrények is voltak ugye?)

Pērsze, az akasztósz szekrény, hát abba vót a téli kabátom, asztán a ruhájim vótak válfán mindegyik külön-külön a szövetruha és a nyári ruha is, akkor a férjemnek az öltözőüje, a natykabáttya. Az, az. A natykabáttya hon is vót az uramnak? Az is lehet, be vót, be vót hàjtva a szekrény àjába, be vót hàjtva, a férfi natykabáttya az uramnak. Hát őneki nem asz mondom, hogy jaj de szép fekete hosszú kabáttya vót, mert nem vót édesannya, és hát, nem szerettem [a kabátját]. *Én bőürkabátot csináltattam neki, amikor összeházasottunk, és ő fél bőürkabádba járt.*

(Milyenben?)

Fél bőrkabádba, ijen bàrna bőrkabát vót akkor divat, és én ojat vettem neki, ojat hozzá kesztyűt, akkor bőrkesztyűt ész bàrna sapkát, most a féirfijak hòrgyák, a paraszférfijak aszt a sapkát. Csak az is, az izs bàrnába vót. Nem! Asz fekete vóut.

(Kalapja nem volt?)

De vót neki kalapja, vód bízony.

(Milyen volt?)

Hát, mint ami rendes kalap most is ojan szìnű. Vóut neki töp szìnű, mert a ruhájához én mindég vettem neki. Nagyon szerettem, egy zöld kalapja vót. És eccer bepijált a lèlkem, másszor is szereted bepijálni /nevet/, *és akkor èlhatyta a kalapját. Leesett a fejibül, osztá nem vette észre, és èlhatyta. Aszt nagyon szerettem aszt a zőt kalapját. De hát soha nem vettem neki azért se ojat, amijér èlhatyta, nem vetem neki zőt kalapot. Na, mit mongyak még?*

(Még milyen szekrények voltak?)

Ezek, ugy montuk, ruhász szekrény. Igen, mer ebbe ruhák vóṵtak mindegyigbe. És a két szekrény egymás mellet vóṵt állìtva.

(Kívülről milyenek voltak?)

Etyfòrma vót az. Hát így nízet ki, mint ez a szekrény /mutatja/, *csak nem, a tetejin nem vót semmi, csak ìgy. Dehát nagyob vót mek széleseb vót, a szekrény. Hogy ő̤szinte legyek, nekem nem vós spájzom, vóṵs spájzom, lehetet vóna spájz, de az alacsonyabb épület vóṵt, és nekem ot megromlott a befőttem, és én a befő̤ttet annak a tetejire raktam rá. Mert nem vós spájzom, mondom, hogy vót spájzom, csak nem leheted belerakni, mer csak alacsonyabb épület vót, és megromlott, megromlod benne a befőtt. Igy oszt én fēraktam a szekrény tetejire. Valamikor Szilvike monta is, hogy: Annyi sog befőttöd van, méi̤r nem eszed? Mondom: Háát, nem nagyon szeretem. Akkor mér csinálod be? Mondom, azér, hotyha jöttök, hát mek tuggyalag benneteket kínálni.*

(Hol álltak a ruhás szekrények?)

A szobába vót, a szobába vót egymás mellé állítva, igen. Hát ha èlmondom a szobámnak a belsejit. Na akkor id bejöttünk az ̑ajtón, it vót a sarogba, vót az éjjeli szekrény mingyá, mèrt nem tért ott a másik izébe, az éjjeli szekrény. Meg mi vót még? Mind a két éjjeli szekrény ot vót, igen. Mind a két éjjeli szekrény vót, má̤ mikor apja mekhalt, akkor mán mind a két éjjeli szekrény ot vóṵt...

Adatközlő: Bak Gáborné Jóna Erzsébet (1911) htb., református vallású, iskolai végzettsége 4 elemi és 2 polgári. A felvételt készítette Kálnási Árpád 1998. február l-jén.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Kenyérsütés Felsőnyárádon, illetve Felsőkelecsényben

(Keleti palóc nyelvjárási szöveg, Borsod–Abaúj–Zemplén megye)

(Hogy sütötték a kenyeret?)

Hā̤t othon édësányā̤m sütöttë. Úgy ... izé, këll, vàty kesztünk hozzā̤, hoty ... bekészítëttë à lisztët, hogy melegëggyën, àkkor à teknőt, à sütőteknőt, àkkor vót ëgy àbrosz, àkivel lëterítëttük, àkkor à szità, àkkor vót ëty kërësztfa, àmit rā̤tëttő̤nk, mikor mëkcsinā̤ltà à lisztët, no, bekovā̤szoltó̤nk, és àkkor àszt à kërësztfā̤t rā̤tëttë, és úgy lëtàkàrtà. Àz mëkkelt, s àkkor rëggel hozzā̤foktung dàgàsztàni.

No, krumplit tëttüng belë, mert àkkor foszlósàb vót à kënyér. Ott édësànyą̄m csiną̄ltà.

(És itt? Ha eszébe jutott, hogy kenyeret kell sütni?)

Igën. Ànyósom montà, hogy nohą̄t süssük mëg à kënyëret, hą̄t énn is úgy... Ő készítëttë hozzą̄ lë à holmit, de mą̄r à kënyëret én dàgàsztottàm. Míg ugyë kidàgàsztottàm, míg à kezemről lë nem gyött à tésztà. Àkkor belisztëztem, betàkàrtàm, hàtytàm kelni. Àmikor befűtött ànyósom, ém pedig hozzą̄foktàm kiszàkítàni à tésztą̄t.

(Hova fűtött az anyósa?)

Këmëncébe.

(Mivel fűtöttek?)

Fą̄vàl. Fą̄vàl fűtötték à këmëncét.

No én oszt hozzą̄foktàm, mer tepsi vót, nem szàkàjtó, hà tepsi. À... tepsit kizsírosztuk, és úty... tëttük belë à ... jól mëksodrot tésztą̄t. Ez úd nézët ki, mint ëty kàlą̄cs. Othon, édësànyą̄mékną̄ szàkàjtó vót, de ittem mą̄ tepsi vót. És àkkor... kivittük, mikor mą̄ mëkkelt, szépen. Ànyósom elkészítettë à këmëncét, utą̄nà pedig én kivittem à tepsibe à tésztą̄t, s àkkor làpą̄ton beràktuk. Nem tudom, hą̄n ... mënnyi idejig, mą̄ nem emlékszëk jól, hogy mënnyi idejig, körűlbelől mą̄sfél órà hosszàjig süttük, mikor mą̄ szépen mëksült, àkkor csàk szépen kiborítottuk. Mëgmostuk à tetejét, és kiborítottuk. S àkkor letà... ràktuk àz àsztàlrà, s betàkàrtuk, hoty puhújjon. S nàgyon jó foszlós kënyëret süttünk.

(Egy alkalommal hány kenyeret sütöttek?)

Négyet, mer néty fért à këmëncébe... Nét tepsi vót. Zsírràl kikentük. [...]

(Nyárádon nem kenték zsírral a tepsit.)

Ot mą̄s vót. Mer ottàn à szàkàjtóbà tëttünk kendőt, és àkkor út tëttük belë à ... kilisztësztük, oszt úgy belë à ... izét, à kënyëret, vàgyis à tésztą̄t, s mikor àz mą̄r mëkkelt, àkkor csàk rą̄borítottuk à làpą̄trà, és àkkor út tettüg be. De mą̄ itten tepsit ... tepsibe vót.

(A kemence alja milyen volt?)

Bëton. Vàgyis téglà, jobbàn mondvà bëtonbà ràkot téglà vót. [...]

No igën mikor mą̄r mëkfűlött, ... befűlöt jól à këmënce, mikor mëgnésztük à ... à làpą̄ttàl vàgy à ... à szénvonóvàl, oszt àkkor mą̄r cikrą̄zott àz àjjà, àkkor mą̄r jó vót, és àkkor kihúsztuk, ki is sëprëttük ...

(Mivel?)

Ijję̄ csëprővel, (!) *[...] kopot sëprő vót, és àkkor úgy ràktug be. Előttë vót, hogy süttünk lą̄ngos ..., jó tel ... tejfölös lą̄ngost, míg be nem ràktuk à kënyëret, vàty pedik csàk simà lą̄ngost. Nàgyon szerettük.*

(A kemence alján sütötték?)

Këmënce àjją̄. Igën, igën. Igëm, mer nàgyon szerettük à tejfëlës lą̄ngost.

(A szakítás után még vakarják a teknőt....)

Hą̄t ... àsztàt vàkàrónàk szoktuk ... vót ijen, iję̣ kis kàpàróféłë vàlàmi, oszt àvvàl lëszëttük, oszt àkkor mą̄r itten összö ... ëty csëb zsírt tëttünk rą̄, oszt àkkor ojàn jó soros vót.

(A kenyérrel együtt sütötték?)

Öh^{ö}, odàtëttük à kënyérnek à végę́hëz, mą̄r ide erre à végére à tűz mellé. Hàmàràp ki këllët vënni, igën.

(Hogy lehetett belenézni a kemencébe?)

Hą̄t lëvëttük à tete... vàgy àz àjtóją̄t, mer csàk ëgy ijen vàslemez vót odàtą̄màsztvà, ^{o}szt àkkor mëgnésztük, hogy mijen. Nem ég-ë nàgyon?[...]

(Hova húzták ki a parazsat?)

Elejbe. De uty hogy àz ... à ... àz belől màràtt à ... kemencébe, és úty tëttük mellé à vàsàt.

(Tehát a parázs teljesen bent maradt.)

Igën, igën. Vàty hà nàgyon sok vót, àkkor felére. À felë kint màràtt, à felë bent màràtt. Úty tëttük mellé à vàsàt.

(Hova húzták kintre?)

Vót ijen kis tőcik elől. Ojà^{n} ... mer hà, ànélkűl nem lëhetët vónà be së ràkni à kënyëret.

(A kemence hol állt?)

It vót à hą̄z véginél, kint. Szàbàdbà. [...] Vót tető ràjtà. Zsindëmből. Csàk à këmënce vót à tető àlàtt.

(Ki csinálta a kemencét?)

Hą̄t àsztàt nem tudom, ki csinq̄^{l}ta, mer még mą̄ àz mëgvót, mikor én idekerű^{l}tem is. [...] Hą̄t hogy mongyàm, ijen są̄rbó^{l} pàtics közé tàpàsztott këmënce vót. ... Be vót meszelve szépen, mindę̣ sütés utą̄ lëmeszeltük àz elejét. Nàgyo szép vót .... Belű^{l} nem, nem, nem, mer ég..., ki vót égve.

(Kéménye volt-e?)

Vót kéménye persze, hą̄t ott ..., od gyöt ki à tűznek à lą̄ngjà më̄g à füstyë.

(Közbeszólás:)

Mëv vót súbërjà is, emlékszër rą̄?

No, àkkor mą̄r à súbërt elzą̄rtuk, mikor ràkni àkàrtuk be ^{à} kënyëret, hogy à meleg në mënnyën ki.

(És az hol volt?)

A kéménynek àz àjją̄n, àhogy mą̄ kezdődött à këmënce, és à kéménynek àz àjją̄ vót. (...) Csàk ëgy ekkorà izé vót, hą̄t nem ekkorà (mutatja), *hà nàgyob vót, s àkkor ijję̣ kis fogó vót rajtà.[...]*

(Hol tartották a kenyérsütéshez való holmikat?)

Mą̄r énnekëm, mikor én ide kerűltem, ugyë spàjz nem vót itten, no de én osztą̄n, mink rekesztëttünk el a konyhą̄ból spàjzot.

Á liszt, à teknő, ez à pàdon vót. Létrą̄n mëntünk fël à fojosóról. (...) Vót ijję kis lą̄dà, àbbà tàrtottuk à lisztet. (...) Vót ije[m], ijem vàs, vàgy ijem plélàpą̄t, vàgy kisz szàkàjtó, oszt àkkor szàkàjtóbà lëàdogàttà ànyósom. Kéc càkàjtóval süttünk mëg ëccërre. (...) Hą̄t körű[l] belűl tíz kilo vót igaz-ë, tíz, tizënöt kilo? (...) Lëtëttük àz àsztàrrà, de vót ijję, hogy mongyàm, mą̄ nem tudom, minek híttą̄k àsztàt, àmibe [à] tekenőt ... rą̄tëttük, ijen, lą̄ttàl mą̄n ojàt bisztosàn, no, àrrà rą̄tëttük à tekenőt, és àkkor mëkszitą̄ltuk belë, és ity kezdődött à .. izé ...

(Hova tették a teknőbe a lisztet?)

Àz ëggyik végére, mer à mą̄sik végére à kovą̄sz mënt. (...) Á kovą̄sz úty készűlt, hogy làngyítottunk vizet, osztą̄n élesztő, mëg vót, àmit lëkàpàrtunk à [i]zérűl, pą̄rt csiną̄ltunk. Mikor mą̄ kiszàkítottuk à kënyëret.

(Az előző sütésnél?)

Igën. Àz előző sütésné, oszt mëkszą̄rítottuk, és oszt beą̄sztàttuk.

(Miben tartották?)

Ijję kis vą̄szony ... zàcskóba, szą̄ràz hejë, hogy àz mën në (meg ne) *penészëggyën. (...) Összę̈morzsoltuk lisztel, és àkkor àz mikor beą̄sztàttuk, àz igàz-ë, mëkpuhúlt s mëkkelt. Élesztővel összę̈kevertük, és àkkor àbból lëtt à kovą̄sz.*

(A vizet miben melegítették?)

Fazëkbà. Fazëkbà melegítëttük, àzutą̄n krumplit is tëttüng belë, mikor mą̄ dàgàsztàni àkàrtuk, àkkor.

(Milyen krumplit?)

Hm, rendës krumplit, mëkpucoltuk, és àkkor krumplinyomón ą̄tnyomtuk.

(De az nem megy át a krumlinyomón!)

Hogynë mënt vónà, mikor mëkfőtt. (Nevet.) *Mëkfősztük, és àkkor ą̄tmënt. És àkkor àttúl jó puhà vót, és nem szą̄ràt mëg hàmàr à kënyér. Á sót àkkor tëttük belë à kovą̄szbà. Hą̄t lą̄tod ..., ki mikor tëttë. Vàgy à dàgàsztó vizet sóztà mëg, vàty pedig tuttà félmàrkonkint hoty ... hogy ëgy kënyérhez ëty fél màrok ... oszt úgy raktug belë.*

(Hogy készült a kovász?)

Vót ëgy fàkàną̄l, ëgy fàkàną̄l, oszt àvvàl csiną̄ltuk. [...] Rendës fàkàną̄l, csàk nàgy fàkàną̄l, s àkkor àvvàl ą̄ddolgosztuk jól, és àkkor betëttük àszt à kërësztfą̄t. [...] kàvàrtuk, jó simą̄rà ki, oszt àkkor àszt bë... lisztësztük à tete[jit], rą̄tëttük à kërësztfą̄t, betàkàrtuk, s àz ot kelt.

(A kenyérsütés eszközeit ki készítette?)

Hą̄t nem tudom. Vëttég bisztosàn, kërësztfà, mą̄ àz is mëgvót, mikor én idegyöttem. Othon tą̄n édësàpą̄m csiną̄ltà à kërësztfą̄t, àmit rą̄tëttűnk, hogy në essę̈ belë à terítő.

(Reggel hogy folytatódott a munka?)

Rëggel mą̄ keltűnk, hàt óràkor, vàgy ötkor, mikor hogy vót izé, s àkkor készítëttük à dàgàsztą̄st, në. Elég nehéz vót. [...] Surcunk vót, ijjem mejjes fehér surc, àkkor kendővel hą̄tràkötni à fejet, mert úty szoktuk më̈g, àkkor jól fëlgyűr-

ni à blúz újāt, vàgy ruhà újāt, s àkkor úgy jó ... Àddig dàgàsztottuk, nekëm àszt montà à ... éd^{ë}sànyām, hogy àddig, míg àz eresz nem csëpëg. Nézëktem ém mindik, hoty hol csëpëg àz erez, de nem csëpëgëtt. / Màj mikor à homlokàmon gyött à víz, àkkor (nevet), *àkkor vót jó. Mām mikor tisztà vót àz embërnek à kezë à tésztātúl, àkkor mār jó vót. Külömben nàgyon jó kënyëret süttem.*

(Ki kellett a tésztát adagolni.)

S àkkor elizé^{l}tük, hogy no ez néty kënyérre váló, àkkor ëlsodrottuk à ... Elszàkítottuk, elszàkítottuk, és àkkor hozzāfoktàm sodràni, és körbe, körbe, mindék körbe, mindég, àddig még, míg gondoltàm, hogy no mos mā jó lëssz, àkkor fëlfoktàm àz ëggyik kezemre, oszt àkkor belëtëttem à tepsibe.

(Hogy szeltek az új sütésből?)

Hāt úgy, àrànyom, mikor mār kihűlt [!], *mer àddig nem lëhetët mëgvāgni, mer igàz-ë gyűrtë à kés, mikor kihűlt, àkkor szeletëlté... vàgy vāktung belőlë. [...] Míg kërësztët nem vettűnk àz àjjā ... vàgy ràjzoltunk késsel àz àjjārà. Ícs csināltāk à régi öregëk.*

Adatközlő: Szedlák Andrásné Csernai Erzsébet. Felsőnyárádon született 1923-ban. 1946-ban férjhez ment a négy km távolságra fekvő szomszéd faluba, Felsőkelecsénybe Szedlák Andráshoz. Az *itten* és az *otthon* emlegetése a szövegben Felsőnyárádra, illetve Felsőkelecsényre utal. Kapcsolata szülőfalujával sosem szakadt meg szülei, testvérei révén. A két falu nyelvjárása között nincs különbség. A felsőnyárádiak a nem közvetlen szomszéd falu, Dövény nyelvjárását már különösnek találják, de a felsőkelecsényit nem.

A keleti palócra jellemző sajátosságok közül az adatközlő hosszú *á*, valójában *ā* hangjait a vártnál nyíltabbnak érzem. Az *ë*-zése és az *à*-zása viszont következetes.

Beszédében az elakadást, hezitálást, a szünetet ... jelzi. Ha egy-egy szót nem fejez be, a ... tapad. A kihagyásokat a szövegből *[...]* jelzi.

A felvétel Felsőkelecsényben készült 1995. április 21-én.

A felvételt készítette és a szöveget lejegyezte Kornyáné Szoboszlay Ágnes.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

GÓSY MÁRIA: Hangzó és írott anyanyelvünk 3
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelvi viselkedés dokumentumai a századelőről 25
KATONA KRISZTINA: A romániai magyar nyelvjárások atlasza *sovány (föld)* szó térképlapjának elemzése 31
BÍRÓ FERENC: Helyneveink tőváltozatai a régi magyar családnevekben 47
SZABÓ G. FERENC: A *vám* a középkori magyar helységnevekben 59
MIZSER LAJOS: Szatmári és ugocsai helységnévmagyarázatok 67
VÖRÖS ÉVA: *Szenna* 77
AGYAGÁSI KLÁRA: Egy nagykunsági tájszó: *csabakos* 83
JAKAB LÁSZLÓ: *Megmihálylik* és rokonai 87
MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA: Két összeírás a 17. századból 91
RÉVAY VALÉRIA: Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez 95
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Ikerülés — ikerítés 107
TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT: Tudnunk kell, hogy mit állítunk! 115
VÉRTES EDIT: Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához 129

Ismertetések, bírálatok

III. Dialektológiai szimpozion (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD) 143
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára (Ism. NYIRKOS ISTVÁN) 146
Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára (Ism. VESZPRÉMI ESZTER) 150
Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD) 153
K. Fábián Ilona: A Váradi Regestrum helynevei (Ism. RÁCZ ANITA) 159
M. Fedotov: Szlovar csuvasszkih licsnih imjon (Ism. AGYAGÁSI KLÁRA) ... 166
Theodora Bynon: Történeti nyelvészet (Ism. PETHŐ GERGELY) 168
Stilisztika és gyakorlat (Ism. TUBA MÁRTA) 176
Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (Ism. DOMONKOSI ÁGNES) 179

Nyelvjárási adatok

SZABÓ JÓZSEF: Szövegfölvétel Koppányszántó nyelvjárásából 185
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Szövegközlés a debreceni cívisnyelvből 199
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Kenyérsütés Felsőnyárádon, illetve Felsőkelecsényben 208

Olvasóink figyelmébe

1997-től a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke az Interneten is hozzáférhetővé teszi a tudományos és oktatói tevékenységének egyes dokumentumait, a tanszék oktatóinak bemutatkozó oldalait. Nyitólapunk címe: **http://mnytud.arts.klte.hu**. Ezeken az oldalakon a 32. kötettől kezdve a Magyar Nyelvjárások egyes számainak legtöbb cikke teljes terjedelmében olvasható. Ezen kívül a tanszék kiadványainak és oktatóink máshol megjelent cikkeinek egy részét — az anyagot folyamatosan gyarapítva — szintén hozzáférhetővé tesszük az Interneten keresztül. Az Interneten közzétett munkákat az egyes oktatók publikációs listájában (**http://mnytud.arts.klte.hu/okt_publ.htm**), valamint a tanszéki kiadványok listájában (**http://mnytud.arts.klte.hu/kiadvany.htm**) megjelöltük. A Magyar Nyelvjárások e kötetének közvetlen címe: **http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxvi**.

A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) I., VII–XIII., XV–XXXVI. Db., 1951–1999. 380 Ft/kötet

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint:* A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Db., 1939. (17 lap) 60 Ft
5. *Kovács István:* Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Db., 1939. (28 lap) 60 Ft
13. *Bárczi Géza:* A városi népnyelv kérdéséhez. Db., 1941. (18 lap) 60 Ft
14. *Kovács István:* Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Db., 1941. (35 lap) 60 Ft
15. *Szabó István:* Az *í*-zés esetei a békési nép nyelvében. Db., 1941. (32 lap) 60 Ft
16. *Végh József:* Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Db., 1941. (32 lap) 60 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József.* Db., 1941. (39 lap) 60 Ft
21. *Kniezsa István:* Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Db., 1943. (42 lap) 60 Ft
22. *Bakó Elemér:* Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít.* Db., 1943. (22 lap) 60 Ft
24. *Szilágyi László:* A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Db., 1943. (28 lap) 60 Ft
25. *Varga Lajos:* Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Db., 1943. (19 lap) 60 Ft
26. *Végh József:* A békési népnyelv névszótövei. Db., 1943. (156 lap) 60 Ft
27. *Papp László:* A hosszúpályi népnyelv *í* és *é* hangjai. Db., 1947. (19 lap) 60 Ft
29. *Papp László:* Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Db., 1949. (63 lap) 60 Ft
30. *Benkő Loránd:* A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. Db., 1950. (19 lap) 60 Ft
32. *D. Bartha Katalin:* A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Db., 1952. (30 lap) 60 Ft
39. *Kálmán Béla:* XVI. századi jobbágyneveinkhez. Db., 1961. (21 lap) 60 Ft
40. *Sulán Béla:* Magyar *-ó* < szláv *-ǫ̆* ~ *ov?* Db., 1962. (13 lap) 60 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla:* Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Db., 1962. (25 lap) 60 Ft
43. *Papp István:* A szóalkotás problémái. Db., 1963. (29 lap) 60 Ft

44. *Sulán Béla:* A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Db., 1963. (15 lap) 60 Ft
45. *Jakab László:* A felszólító módjel kérdéseihez. Db., 1964. (16 lap) 60 Ft
46. *Sebestyén Árpád:* Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez. Db., 1965. (91 lap) 250 Ft
48. *Jakab László:* Az ingadozó igei végződések használata. Db., 1969. (20 lap) 60 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László:* Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Db., 1979. (25 lap) 60 Ft
52. *Sebestyén Árpád:* Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal:* Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Db., 1983. (43 lap) 60 Ft
56. *Hlavacska Edit:* Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Db., 1990. (44 lap) 250 Ft
57. *Sebestyén Árpád:* A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában. Db., 1990. (19 lap) 60 Ft
59. *K. Szoboszlay Ágnes:* Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Db., 1991. (85 lap) 250 Ft
61. *Hoffmann István:* Helynevek nyelvi elemzése. Db., 1993. (163 lap) 380 Ft
62. *Vértes Edit:* Vélemények és ellenvélemények. Db., 1995. (35 lap) 60 Ft
63. *Kálnási Árpád:* Népi beszélgetések Szatmárból. Db., 1995. (140 lap) 380 Ft
64. *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria:* Ómagyar kori helynévfeldolgozások. Db., 1996. (30 lap) 60 Ft
65. *Hoffmann István–Kis Tamás:* Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye I. Db., 1996. (335 lap) 650 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás:* Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye II. Db., 1998. (314 lap) 650 Ft
67. *Kálnási Árpád:* Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Db., 1996. (274 lap) 800 Ft
68. *Kis Tamás:* A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Db., 1996. (99 lap) 250 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló:* Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei. Db., 1997. (61 lap) 250 Ft
70. *Sebestyén Árpád:* Kétszázéves a „Debreceni Grammatika" Db., 1997. (19 lap) 60 Ft
71. *Kis Tamás:* Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Db., 1997. (57 lap) 250 Ft
72. *Kálnási Árpád:* Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Db., 1998. (95 lap) 250 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

1. Jakab László–Kiss Antal: A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Db., 1978. (364 lap) 100 Ft
4. Jakab László–Bölcskei András, A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Db., 1988. (594 lap) 500 Ft
5. Jakab László–Bölcskei András, Csokonai-szókincstár I. Db., 1993. (591 lap) 800 Ft
6. Jakab László–Kiss Antal: A Guarÿ-kódex ábécérendes adattára. Db., 1994. (367 lap) 650 Ft
7. Jakab László–Kiss Antal: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Db., 1997. (451 lap) 600 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Db., 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Db., 1998. (134 lap) 450 Ft

Egyéb kiadványok

Kálnási Árpád, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Db., 1984. (508 lap) 400 Ft

Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád, A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Db., 1993. (549 lap) 500 Ft

Nyirkos István, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Db., 1987. (184 lap) 300 Ft

Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Db., 1994. (220 lap) 300 Ft

Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közéteszi Kovács István. Db., 1982. (227 lap) 150 Ft

Szerzőink figyelmébe

Kérjük szerzőinket, hogy a Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkeiket az alábbi technikai kívánalmak szerint készítsék el.

A cikkeket WinWord vagy valamilyen más MS-Windows operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztővel (ha lehetséges, WinWord formátumban elmentve) készítsék el, és a szerkesztő címére lemezen (floppyn) és kinyomtatva is juttassák el. Nem szövegszerkesztővel készített cikkeket csak korlátozott számban áll módunkban elfogadni.

A Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkek hivatkozásaiban, címleírásaiban a magyar nyelvtudomány hagyományos jelölési rendszerének (vö. BENKŐ: MNyTK. 129. sz.) évkönyvünk utóbbi köteteiben alkalmazott, némileg módosított változatát kérjük használni. Ennek megfelelően a szerző és a mű címe között vessző, a közlemény és lelőhelye között kettőspont álljon; a folyóiratok, sorozatok évfolyamait, köteteit arab, a többkötetes könyvek egyes köteteit pedig római számmal kell jelölni (pl. ANGYAL ENDRE, Röpcsi: Nyr. 77: 313–4; GRÉTSY LÁSZLÓ, Ifjúsági nyelv: NyKk. I, 968–72). A hivatkozásokat kérjük a szövegbe beépítve megadni, külön irodalomjegyzéket csak indokolt esetben közlünk. A Magyar Nyelvjárásokban használt rövidítésekre nézve a TESz. és a NyKk. rövidítéseit, illetve rövidítési gyakorlatát tekintjük irányadónak.

A Magyar Nyelvjárásokba küldött cikkekben a következő kiemelésformákat használják:

kurzív (nyelvi adatok kiemelésére)	*normál kurzív (dőlt, italic) betűstílussal*	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kapcsolják (*séd*-del); a tapadó írásjelek: , ; . : - – ! ? … „ ” ’ ( ) szintén kurzívak.
kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)	KAPITÄLCHEN (KIS KAPITÁLIS, KIS NAGYBETŰ, SMALL CAPS) BETŰSTÍLUSSAL	A szóhoz a toldalékot közvetlenül kell kapcsolni (BÁRCZIval), a többjegyű betűvel kezdődő nevek első betűjének csak az első eleme nagybetű (CZUCZOR).
félkövér (címek és mondanivaló tagolására szolgáló számok, betűk, kiemelésére)	**félkövér (bold, semibold) betűstílussal**	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kell kapcsolni (**séd**-del); a tapadó írásjelek általában szintén félkövérek.
kövér (címszavak kiemelése, szemben az utaló címszavakkal)	**kövér (bold, extrabold) betűstílussal**	Ld. a félkövérnél.
ritkítás (értelmi kiemelés jelölésére)	3 p o n t t a l r i t k í t v a	A szóhoz tartozó toldalékot és a tapadó írásjeleket is ritkítani kell a szó előtt és után álló szóközzel együtt.
ritkított kurzív (szöveg vagy mondat terjedelmű nyelvi adat közlésén belüli kiemelésre)	*k u r z í v r i t k í t v a h á r o m p o n t t a l*	Ld. a kurzívnál és a ritkítottnál.

Amennyire lehetséges, kérjük, kerüljék a tabulátorok használatát, a szövegtagolást bekezdésformázással és (vonalazás nélküli) táblázatok alkalmazásával oldják meg.

A Magyar Nyelvjárások technikai szerkesztésének további adatait, gyakrabban használt rövidítéseit és a letölthető sablonfile-okat az Interneten a **http://mnytud.arts.klte.hu/mnyjtech.htm** címen találják meg az érdeklődők.